

HOLMI

XIV. évfolyam 1. szám

2002. január

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bíráló), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Nádas Péter*: Párhuzamos történetek (III) • 3
Rába György: Bekukkantás a hírnév ablakán • 31
Tragédia (főként) képzőkből
elbeszélve • 32
Jules Supervielle: Éj szép szörnyetege... • 33
Emlékszem • 33
Találkozás • 34
Még élni (*Rába György fordításai*) • 35
René Guy Cadou: A halál ábécéje • 35
Mindenek ellenére • 36
A tenger csavargói • 37
A vér utcája (*Lackfi János fordításai*) • 37
Lázary René Sándor: (Óh, hány poéta...) • 38
(Magyar kisváros...) • 38
Ünnepi, hősi világ! • 39
(Ledöntötték a szobrokat) • 40
Utassy József: Már csak az álmok • 40
Hmmm • 41
Condorcet: [Töredék Atlantiszról] (*Erdélyi Ágnes fordítása*) • 41
Márkus György: Condorcet: kommunikáció – tudomány –
demokrácia (*Erdélyi Ágnes fordítása*) • 46
Ludassy Mária: Magánhangzók és matematika (Rousseau
és Condorcet történelemfilozófiája
nyelvelméletük tükrében) • 58
Térey János: A Nibelung-lakópark • 72

- Imre Flóra:* Időváltozás • 76
Ronsard áthangol • 76
- Székely Magda:* Folyamat • 77
Őszi lomb • 77
Magasból • 77
- Somos Béla:* A kóborlások • 78
A nővérek • 78
- Bán Zoltán András:* Hölgyszonáta (V) • 79
- Jász Attila:* A „Pillantások kézikönyvé”-ből • 90
- Schein Gábor:* (sétált és néha) • 91
(nem magas) • 92
- Gellén-Miklós Gábor:* Együgyű dal a szeretőről • 92
- Julian Barnes:* Mats Israelson története (*Füzéki Eszter fordítása*) • 93

FIGYELŐ

- Bodor Béla:* Mit tükröz vissza a szem, mely a semmibe tekint? (Bartis Attila: A nyugalom) • 106
- Radics Viktória:* YU-szelet misztikus aszpickban (Hász Róbert: Végvár) • 110
- Péter Ágnes:* „Hogy gyökeret verjen a magyar szellemi talajban az általános anglisztika” (Fest Sándor: Skóciai Szent Margittól *A walesi bárdokig*) • 114
- Erdélyi Ágnes:* Az akarat csele? (Hannah Arendt: Eichmann Jeruzsálemben) • 117
- Nemes Péter:* Esszébeszéd – zsidó körkép a hucul hegyekből (Stanislaw Vincenz: Találkozás haszidokkal) • 127

VITA

- Péter László:* Levél a szerkesztőhöz • 129

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 960, egy évre 1920 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Nádas Péter

PÁRHUZAMOS TÖRTÉNETEK (III)

Le nu féminin en mouvement

Torkig volt velük.

Világosan látta, hogy a saját magától megkövetelt erényesség, a hűség és a ragaszkodás valójában szemérmetlen képmutatás, hazugság és gyávaság. Egyszerűen buzi vagyok. Hangosan kellett volna kimondania. A férfiakat bámulom, ezt bevallotta magának.

Mégsem vádolhatta meg magát semmivel.

Inkább úgy volt igaz, hogy nem ismerte ki magát a nőknél, s bár semmi mást nem keresett, mint a társaságukat, rettegett tőlük. Nem tudta volna megmondani, mitől retteg, s igen nehéz lett volna megrajzolnia rettegése hegy- és vízrajzi térképét, de addig figyelte, mit csinálnak a férfiak, s vajon ők is így rettegnék-e, vagy mitől olyan szerencsések, amíg nem tudott másra figyelni.

Leplezetlenül láthassa őket, ne legyen olyan, amit ne tudna róluk, ők hogyan csinálják, ezt kívánta tudni, ezen kapta önmagát.

Minden egyes fiatal férfi izgalomba hozta.

Ócska kis hazudozó vagyok, gondolta ugyanakkor ijedten, mindig is az voltam, lehelte az ablak üvegére félhangosan, miközben semmi másra nem vágyakozott jobban, mint hogy átmenjen a Körúton és megszólíthassa a nőt. Talán attól rettent el ennyire, hogy valaki hirtelen, egy ismeretlen, a pusztá létével esetleg élvezetet szerez neki. Aki iránt nem érez semmit. Nem csak én, mindenki önző, hazug, gonosz. Ninó is, mindenki, minden nő áruló. De ilyen mondatokkal sem tudta helyére tenni a saját árulását, mert amint hangosan kimondta, hogy nem akarja, elege van a halálból, még mélyebben idézte föl mindazt, amit jobb lett volna elfelejteni.

Mintha kiáltozva kérdezné, minek kellett Ninót ezzel a hülye nővel elengedned, ám a kérdés valójában azt jelentené, miért ilyen nyomorúságos az életed. Bármiként tiltakozzék, a halál a nagynénje kezével nyúlna utána. S hiába mentegetné önmagát, hogy Ninót sem érdekli ennek a vén fasisztának a halála, hanem csak az undok fiacskájának az öröksége. Valószínűleg csak vágy, illúzió vagy ócska számítás, ha azt gondolja, hogy lenne egy pillanatnál tartósabb kapcsolat az emberek között.

Nem megyek. Sehová nem megyek. Nem.

Akkor is ezeket a szavakat őrlötte magában, amikor már jó ideje becsapódott a két nő mögött az előszoba ajtaja, s végre teljes csönd lett a lakásban.

Ilona nem moccant, de jelenléte vagy hiánya különben sem számított. Úgy átnézett rajta, akárha nem létezne. Ilona sem volt más a szemében, mint minden ember, született áruló. Egy született cseléd, aki nem tudja kezébe venni a saját sorsát, hanem másoknak bérbe adta.

Megint az ablak üvegéhez döntötte homlokát. Az égbolt súlyai fényesen vonultak át a sötét járdán.

Sehová, érted, sehová. Meg kellett győznie magában Ninót a saját igazáról. Nem megyek.

Odalenn még mindig várta őket a megrendelt taxijuk. Vajon mit csinálnak ennyi

ideig a lépcsőházban. Mintha elfelejtenék, miért is kéne sietniük. Ilona a legtávolabbi utcai szobában, a professzor elhagyott díványára dőlve sírt. Most aztán nyugodtan elsirathatja a saját tönkrezúzódott életét. Jólesett hallani a kis vinnyogásait.

Odalenn a ház előtt a viharos szélnek feszülve sietett át a két nő. Erre várt. Ember nem járt sehol, ameddig a szem ellátott, üres volt a Körút, üres maradt az Oktogon. Menjenek. Sehová nem megyek. Ezekkel az értelmüket veszített indulatszavakkal búcsúztatta el őket, holott világos, hiába hazudozott önmagának. Sehová. Amint eltűnnek, azonnal veszi a kabátját, megy. Nincs többé mire várakoznia. Végre megszabadult. Vállal minden kockázatot. Tulajdonképpen nehezebbre esett vén fasisztának nevezni a haldoklót, a megnevezéssel mégis fölszabadította önmagát. Szakított a családjával. Ki tudta végre mondani magában, hogy szakít, ezzel a szóval segített magán, illetve belátta, hogy nincs visszaút.

A fiatalabbik nő valósággal nekidőlt a szélnek, oldalazott, ellenkezett, az idősebbnek viszont akárha egész testével védekeznie kéne, magába görbedve, önnönmagát menekítve sietett előre. Mindketten kalapot viseltek. Gyöngyvér amolyan kemény kis kalapocskát, némi csipkével felékesített kerek dobozt, amit *pillbox*nak neveztek, Ágnes asszony puhát, bolyhost, széles karimáját, nagyot.

Ráadásul a szél állandóan változtatta irányát, hol északról tört be a városba, s akkor az Andrassy úton söpört végig, hol nyugatról, a budai hegyekből csapott le, és akkor a Körúton csapkodott. Kesztyűs kezükkel kellett a kalapjukat lefogniuk. A retiküljüket szintén egyformán szorították a mellükhöz. Ágnes asszony a rövid perzsabundát fogta össze a mozdulattal. Gyöngyvér bő szabású, hosszú, fáradt ibolyaszínű kabátjának volt egy nagy díszgombja közvetlenül a kerek gallér alatt, ám ha a mellén is nem fogta volna fel valamennyire, akkor nemcsak szétnyitja a szél, hanem alányúl. Testüknek igen különböző volt a súlya, az állaga, a terjedelme, a hajlékonysági foka, s innen fentről nézve a járásuk mégis nagyon hasonlított. Mindketten magas sarkú, keskeny, hosszú orrú körömcipőt viseltek, szinte tipegtek. A szellőkések nyomása alatt pedig minduntalan meginogtak a nejlonharisnyás lábukon.

Mielőtt elérhették volna a járda peremét, a sofőr belülről lökte ki a kocsis hátsó ajtaját, majd maga is azonnal kiugrott, hogy segítsen az idősebb hölgynek beszállni. Meglepő volt az előzékenysége, hiszen a taxisok ezt az üzleti kötelezettségüket akkorig már jó ideje nem teljesítették. A fiatalabbak már valószínűleg nem is tudták, hogy ilyesmit kéne tenniük. Nem köszöntek, nem köszönték meg a borraivalót, ha pedig kevésnek találták, akkor megjegyzéseket tettek. Csak egy pillanatra látta ennek a hozzá hasonló korú férfinak az erős vonású arcát. Amint kalapos fejét megemelte, hogy kilásson alóla, a permet az arcába vert. Mintha valahonnan ismerné.

A három ember akárha különös áldozati táncot lejtene a tompán fénylő kultikus bogár körül.

Megtorpantak, kissé súrolták, megkerülték egymást, elváltak, elhajoltak, kivártak, meghajoltak, míg végül rájuk záródtak a bogár nedves szárnyai. A második emeleten, a csukott ablak mögött épp csak hallani lehetett ezeket a tompa kis puffanásokat.

Amint beültek, a dohánytól bűzlő kocsit azonnal megtöltötték a parfümjük illatával.

A sofőr régi vágású férfi volt, figyelmesen vizsgálódó, tréfálkozásra vagy gunyorosságra valló, vidám, világosbarna szemmel, bár arca súlyos, keserű, függőleges barázdákkal volt teli. Az ilyen szempár bizalmat kelt. Megkopott ellenzós bőrsapkát viselt, amelyet a szél miatt az imént alaposan behúzott a homlokába. Úrvezetők viselték régen. Ágnes asszony mégsem tudta elhárítani a kínos érzést, hogy a leszerelt ávosok fe-

gyelmezett rendjébe tartozik. Akkor meg honnan ismerheti. Valahogy rögtön látni lehetett rajtuk, hogy ávósok. A kivetkőztetett apácák és szerzetesek is elárulták magukat az óvatos járásukkal, a betegesen sápadt arcbőrükkel. A leszerelt ávósokról mindenki tudta, hogy szigorúan összetartanak, s arra várnak, hogy visszajöjjenek.

Mikor elhelyezkedtek a hátsó ülésen, s a férfi várakozásteljesen hátrafordult, nem voltak többé kétségei. Kiöregedett ávós. A hüvelykujjával kipöccintette a homlokából a sapkáját, kérdezte, hová menjenek. Ki tudja, mit tett már az életében. Tudni lehetett róluk, hogy készenlétben állnak, és nagyon befolyásosak. Nem volt csúnya ember az őszülő kis bajszával. Túl szép ajka van. Kellemetlen, milyen kellemetlen a fajtájával utaznia, így morfondírozott magában, mint aki emlékezetében óvatosan megpendíti a rettegés ismerős hűrtjait.

Vagy mégiscsak nyilas.

A Kútvölgyi Kórházba megyünk, kérem, szólta előre egészen másféle hangon. Mint-ha az orrán át bocsátaná ki a hivatalos közleményt.

A sofőr vidám pillantása nem moccant. Ezt a hangot érezhetően nem akarta elfogadni így.

Megkérdezte, ott aztán végeznek-e.

Szemzugából nyíló ráncai valósággal kisugároztak az arcbőrére.

Igen, kérem, ott végzünk, hangzott Ágnes asszony barátságatlanul rövid válasza, s hogy ne kelljen ezt a tolvákvon világos, személytelen, átható pillantású szempárt látnia, gyorsan elfordult.

A sofőr indított, a kocsi eltávolodott a járdától, és áthajtott a téren, ám a feszültség közöttük maradt. A sofőr a visszapillantó tükörben gyorsan fölmérte a másik nőt is.

A másik nő megértő, tartózkodásba burkolódzó, enyhén szenvedő félmosolyt lebegtetett. Nem nagyon lehetett megállapítani, hogy miféle. Olyan benyomást tett, mint aki tudatni szeretné, hogy egész odaadó lényével Ágnes asszonnyal lesz minden elkövetkező pillanatban. Bár látható maradt, hogy szerepet játszik, s Ágnes asszony ebben végül is nem talál semmi kivetnivalót.

Túl közel ültek. Ez még nem történt meg velük. Ami valamelyest mindkettőjüket zavarba hozta. Testükkel nem is fordultak egymás felé, mint akik őrzik a távolságukat. Jól játszotta a szerepét. Ágnes asszony minden ellenérzésével együtt bámulta a fiatal nőt. Még egy kicsit féltette is, olykor tán irigyelte a fiától, rövid pillanatokra. Meg azt is tudta, hogy nagyon sokáig nem tarthat ez a viszony, és előre sajnálta a fiatal nőt a várható szakítás bonyodalmai miatt. Olykor besegített, hogy a szakítás minél előbb következzék be. Óvatosan, de azért állandóan érzékeltette a fiával, hogy ez a nő azért nem hozzá való. Ha valaki ennyire alacsony sorból származik, ennyire nincs senkije és semmije, s mindenféle tisztességes neveletés híján mégis ilyen kifogástalanul öltözik, viselkedésében pedig legalábbis igyekvő, akkor legyen bármilyen butuska, csak rendelkeznie kell valamilyen tehetséggel. Persze nem tudott úgy gondolkodni a képességeiről sem, hogy ne érezze rögtön mindennek az ellenkezőjét. Kaméleon, mondta magában. Egy közönséges kis dög, primitív eszközökkel álcázza a haszonlesését. Vigyázni kell vele. Tekintete azonban nem tudott betelni a fiatal nő testével, s erről a legjobb barátnőinek részletesen beszámolt.

Az volt az általános tapasztalata, hogy veszélyes dolgokról jobb azonnal hangosan beszélni. Barátnői hahotáztak. Ninó mit ki nem talál, micsoda újabb eszkapád. Egy érett női testről nyíltan beszélni, ez sem a Gerbeaud-ban, sem az Abbáziában, sem a margitszigeti Casinóban nem tartozott a konvencionális társalgási témák közé. De

hiába beszélt róla hangosan, mégis utat tört az állandó idegenkedése. Micsoda nyomorult kis kaméleon. Csodás alakja van, tökéletes a megjelenése, ez pillanatig sem vitatható. Még ha nem mondhatta volna is róla, hogy szép. Nem szép. Istenem, a nyomorult kis homloka rögtön elárulja, honnan jön. Szellemi képességeiről jobb nem beszélni. Jelleme nem kikezdehetetlen. De hiába keresett volna rajta ízléshibát. Ami tulajdonképpen bosszantotta Ágnes asszonyt, akinek széles körű művészettörténeti műveltsége volt, korábban műbecsléssel foglalkozott.

Valójában nem a fiatal nő hibátlan ízlése nyűgözte le, hanem ennek az ízlésnek az aszketikus jellege, a száraz takarékosága. Nem tudott úgy ránézni, hogy ne becses tárgynak lássa, amelyre vigyázni kell, s éppen azért, mert jó érzéke volt a műtárgyakhoz is.

Mintha száraz és érdes volna a felszíne, de odabenn ízes nedvektől duzzadozna. Mintha egy föld mélyén meghúzódó titkos ér táplálná nedveivel. Gazdag oázis a szélfúttá sivatagban. Futóhomok alatt megbúvó tóka.

Arra lett először figyelmes, hogy ez a nő nem hagy szét semmit a lakásban, miként összes eddigi hisztérikus és kaotikus elődei. Ellenkezőleg, alig hagy nyomot. Feltűnően keveset eszik. Alig van holmija. Olyan hatást kelt, mint aki gazdag ruhatárból válogat. Helyesen választ. Mások hol mohóságuktól, hol bizonytalanságuktól vezetve halmozzák maguk körül a tárgyakat, az egész kényes és sötét műkereskedelem erre a labilitásra épül, ő ellenben valószínűleg már a vásárlásainál tévedhetetlen. Azt az egyetlen darabot veszi, amit másoknak olykor egy egész életen át nem sikerül kiválasztaniuk. Figyelte, nem titokban zabálja-e teli magát, nem hamis aszkézissel van-e dolga, de nem. Mindenki arra vágyik, hogy tévedhetetlen legyen. Ágnes asszony nem tudta megállni, hogy ne egyen jó sokat, különösen a szószoikat, a fűszeres szaftokat imádta, lerágni a csontokról a cobákat, kiszívni a csirkecsontokat, friss kenyérral kimártogatni a fagyott pecsenyészírt vagy a kenyér ropogós héjával lekanalazni az aludttejről a sárga tejszínt, meg a sok édes öntetet.

Elég messzire ment a kíváncsiságával. Szerette volna ennek a komoly aszkézisnek a titkát megfejteni. Mindenféle ürügyet talált rá, csak hogy kinyitogathassa a szekrények ajtaját, amelyekbe Gyöngyvér a beköltözése után egy szempillantás alatt elpakolta minden holmiját. Szólt Ilonának, csak hagyja, vasaljon nyugodtan, ő majd mindent szépen elrak a helyére. Ilona némán húzkodta a vállát, a háta mögött pofákat csinált, mert nem tudta mire vélni Lehrné váratlan buzgalmát. A szekrényből rátörő ismeretlen illat arról a szinte kínos takarékoságról tanúskodott, amiről a hajlékony teste. S mivel nem egyszer tette, nem kétszer, hanem csaknem rendszeresen utánanézett, akárha szemmel kéne tartania, hogy Gyöngyvér holmijai között milyen események zajlanak, lassanként Ilona is sejteni kezdte, hogy mit művel a ház asszonya.

Valami olcsó és jelentéktelen kis kölnit használt, mégis el kellett ismernie, na, ezt aztán eltalálta. Csaknem túlzó édesség járta át az illatot, amely egészében mégis inkább száraz maradt, fanyar, úgy hatott a bőrén, mintha száraz nyári füvekből és napon szárított fűszerekből származna az édessége. Azonos volt a testi adottságaival, miként öltözködésének stílusa. Ez volt az örületes benne, s bizonyára a fiát is ez kábította el. Ágnes asszony a nyaki ütőerén érezte a szíve dobbanását, mikor nyitotta ennek a szekrénynek az ajtaját. Nem volt jogosulatlan, hiszen a fia itt tartotta az ingeit. S bár sejtette, hogy szívének kifejezetten árt egy ilyen mélyről feltörő izgalommal, meg nevetésnek érezte önmagát, mégis csinálta. Ha nem ezekben a ruhásszekrényekben, akkor Gyöngyvér cipőí között kotorászott, kinn az előszobában. S inkább a saját megnyugtatóására szólt Ilonának, hogy ezt vagy azt nem találja.

Arról a csiszolt üvegből készült, lapos bonbonière-ről is lepattintotta a domborított ezüstoffdót, amelyben Gyöngyvér a bizsuit helyezte el, meg néhány szegényes ékszerét. Nézte ezeket a vékony ékszereket, melyeket bizonyára korábbi lovagjaitól kaphatott. Gyorsan levetett életek elhullott hámjait pillantotta meg. A szép bonbonière ama tárgyak közé tartozott, amelyeket az árverési leltározást megelőző éjszakán még ki tudott menteni a nagyapja jászantai kastélyából. Csupán az ujjával túrt bele, hogy mindent láthasson, s közben szégyenkezve kuncogott, hogy amilyen kíméletlenül fukar és garasos, a fia biztosan nem fogja gyarapítani ezt a szegényes kis ékszergyűjteményt. De nem vett ki semmit, mert egyetlen nem akadhatott, amelyen lett volna mit megsemmélnie. Lelke mélyén azért szerette volna, ha lenne egy ilyen menyé. Csak az istenért, ne ilyen üresfejű. De még a saját ellenkezése is bizonyos élvezettel töltötte el.

Most is milyen ügyesen takarja a csinos kis kalappal a csúnya homlokát. Gyöngyvérnek tényleg nem volt előnyös a homloka. Domború, s közel sem aránytalan, ám a haja szerencsétlenül belenőtt, s ezzel tényleg nem tudott sokat kezdeni. Ahhoz azért nem volt elég nagyvonalú homlok, hogy frufrut fésülhessen rá. Ágnes asszony figyelmét persze nem kerülte el, hogy néhanapján ilyesmivel próbálkozik. A sűrűn benőtt haj sötét szálai vaddá tették a küllemét, s bizonyára ezt a vadságot nem tudta elfogadni, amikor kozmetikai beavatkozásokkal próbálkozott, gyantával tépette ki a fölöslegesnek tekintett szálakat, akkor azonban alighogy behegedtek az erőszak okozta véres kráterek, máris kiütköztek a sörték friss hajtsái. Sötét árnyék keletkezett a homlokán.

Gyöngédségre, érzékenységre, finomságra vágyakozott, s amit nem kapott meg, ha csak nem véletlenül, a küllemével igyekezett megközelíteni. A kis turcsi orrával persze végképp elárulta, hogy intelligenciából mennyit kapott a kis lelendány. Ami Ágnes asszonyt már csak azért is elégedettséggel töltötte el, mert a fiatal nő iránt érzett kitartó testi vonzalma olykor annyira megzavarta, hogy tényleg gorombább, elutasítóbb vagy éppenséggel gonoszabb lett vele, mint amennyit a saját ízlése vagy akár a neveltetése szerint megengedhetett.

Mindennek volt egy kevésbé közönséges, árnyasabb oldala, egy bensőségebb térképe. Még kislányként fedezte föl magában ezt az előre megrajzolt térképet. A jászantai kastélyból vitte valahová a homokfutó, talán ki az állomásra, s éppen ráfordultak a hosszú szilfasorra. Akkor telepítették az allét, amikor a kastélyt építették, a nyolcszázas évek elején. Azóta az allé fái természetesen nőttek, már ki is kopaszodtak valamennyire, s ő a fák tornyosodó hegyén át nézhetett a tiszta nyári égre.

Kesztyűs kezét elég hosszú pillanatra rátette Gyöngyvér kesztyűs kezére, csak könnyedén. Ám amint megérintette, súlya lett az érintésnek, mintha a másik kéz várt volna rá. Úgy érezte, egymásba lehetne kulcsolódnuk.

Gyöngyvér, kisleányom, szerette volna mondani. Ha kimondaná, s már a gondolatától elfulladt, akkor nemcsak hamis lenne, hanem sokféleképpen lehetne félreérteni, s így a szokásos színjátékok egyikének csupán egy újabb képtelen jelenetét játszáná el. Pedig így gondolta e pillanatban. Tudatán áttört saját kislányának hiánya, s vele a bűntudat. Nagylány volt már, amikor elhurcolták, az első egyetemi évében, bár még vastag copfot viselt. Két rettenetes héten át minden követ megmozgattak, hogy visszaszerezzék a Melinda úti Gestapóról. Minden követ talán mégsem. Megjelenése valamiként ráfonódott Gyöngyvér érett küllemére, mert nem lett asszony belőle. Soha nem történt meg vele, amiben ez a buta nőszemély feltehetően dúskál a fiával. Talán így a jobb. Sem magának, sem másoknak, mégsem tudta megbocsátani. Legfőképpen pedig a haldoklónak nem tudta megbocsátani. Minden értelemben az ő lánya volt, mégsem mentette meg.

Ami a testük között áramlott a kesztyűs kézen át, nem volt föltétlenül azonosítható az anyai szeretettel. Ha ilyen könnyen le lehetne zárni a megszakított áramot, gondolta hirtelen. Volt valamennyi belőle, hiszen a nő a fiához tartozott, s neki már csak hivatalból is, mint anyának, éreznie kellett valamit abból, amit a fia attraktívnek tekint ebben a nőben, de nem egészen. Illetve ahhoz az érzethez sem hasonlított, amit férfiak láttán jó ideje nem érzett már. Saját kislányának emlékét gyalázná meg, ha ezt az idegen nőt a gyermekének nevezné. Talán már azon a térképen ki volt jelölve, hogy mégiscsak meg kell tagadnia, amelyet kislánykorában látott az égen a fák koronáival. Még mindig, örökre, a haláláig fegyelmezettnek kell lennie, s hiába kérdi, hogy miért ne veszíthetné el az eszét legalább egyetlenegyszer.

A másik kéz e sokféle érzéstől felzaklatottan persze megrebbent, Ágnes asszony kicsi, immár beráncolódott szegélyű ajka ugyanígy megreszketett. Tehetetlenül és éhesen, egymás pillantását kerülve és keresve nézték egymást, miközben a kocsi az üvegnek verődő esőpermet zajával robogott az üres Körúton.

Nem tudom, miként alakul a délután, mondta, már csak a sofőr miatt is egészen halkán, miközben a fiatal nő kesztyűs kezét megszorította. A sofőr, akit a furcsa arcával nem volt hová tennie, láthatóan figyelte őket. Nem is tudhatom, folytatta, és ügyetlenül elcsuklott a hangja, de valamit igazán ki kell találnom. S hogy a váratlan érzelmi áradással Gyöngyvért ne riassza el, meg ne is szolgáltassa ki magát, nemcsak fölsőhajtott, hanem felhúzódó felső ajakkal, miként egy kínjában vagy örömeiben vicсорító állat, fel is nevetett. Sóhaj és nevetés egymást követték.

El nem hiszed, igazság szerint nincsenek feketéim.

S amikor kimondta, elég erőt érzett magában, hogy a kettőjük között támadt áramlást gyorsan megszakítsa. Mint aki elnézést kér, jelzi, hogy a rövidke pillanatot a másiknak nem kell komolyan vennie. Van még ugyan egy nagy szerep, amelyet szívesen eljátszana. Majd máskor. Most józan hangon kell folytatnia.

A Belvárosba mindenképpen be kell mennem, ha csak egy rövid órácskára is. Örülnék, Gyöngyvér, ha el tudnál kísérni. Van cipőm, van táskám, van kabátom, tulajdonképpen mindenem van, de fekete harisnyám például egyáltalán nincs. A fekete végül is nem színem. Illetve hazudok. Ha nem ették meg a molyok, akkor van egy fekete bársony koktéluhám, és van egy fekete taft kiskosztümöm. Ezek azonban nem zárt ruhák. Megérted, hogy egyedül most nem lenne figyelmem ilyesmire. A te ítéletedben ellenben biztos vagyok.

Gyöngyvér nem sietett a válasszal, hallgatott, vagy nem értette a szcénát, de finom, fájdalmas mosolyán mit sem változtatott. Annyi néma és alattomos megaláztatás után ez a váratlan bizalom olyan volt, mint egy még alattomosabb támadás, megbénította. Mélységesen megbotránkoztatta, hogy férje várható haláláról valaki így beszél. Tudatosan föl sem mérhette, hogy Ágnes asszony hol mindenütt jár, mi mindent érint, hiszen túl sok volt, amennyit öntudatlanul átélt belőle. Az ismerős erős vonzalom és az ismerős közelség, amit nem tudott elhárítani. Különben sem tudott egyszerre több dologra figyelni. Amikor Ágost vagy korábban más férfiak föl hívták az óvodában, ő pedig épp a gyerekekkel játszott vagy énekelt, s valaki beszólt, menjen már a telefonhoz, akkor nagyon kellett figyelnie, hogy értse a másik embert a vonal túlsó oldalán. Oly távol került tőle reggel óta, akárha nem is lenne másik élete. És fordítva. Ha esténként társaságba mentek, s ott megkérdezték tőle, mi a foglalkozása, akkor mondta ugyan, hogy óvónő vagyok, ám hirtelen nem tudta volna megmondani, hogy ez mit jelent. Alig telt el néhány óra, mégsem jutott eszébe, hogy mi a csudát művel ott. A különbö-

zó dolgok között egyetlen pillanat alatt fölemelkedett lelkének nagy fala, vastagabb volt, mint a kínai. Mert ha nem történt valami, akkor valami egészen más történt, s az előbbi már nem volt látható. Állandóan rettegett, hogy nem érti, mi történik vagy mi történt. Az volt a benyomása, hogy mások nem érthetik, hogy ő nem érti. Titkolta, hogy a különböző minőségű múltakból ilyen nehezen ér a jelenbe, és vissza sem. Nem értette, mások miként kapcsolják össze magukban ezeket a különböző dolgokat meg időket. S ezért valójában sehol másutt nem érezte otthon magát, csupán a gyerekek között. Állt ott a telefonnál, hallgatta az ismerős hangot, amelyhez nem tartozott sem arc, sem tekintet, csak egy esetleges név és a pusztá érzet.

Hiába éltek mintegy fél éve közös fedél alatt, eddig a szó egyszerű, fizikai értelmében sem került ilyen közel Ágost édesanyjához. A válluk, kicsit a combjuk is érintkezett, s egyikük sem csinált úgy, mintha el kéne húznia. Gyöngyvér olykor élesen észlelte, hogy anya és fia mi mindenben különbözik egymástól, máskor viszont meglepte, s a meglepettség valósággal leteperete, hogy mi mindenben hasonlítanak. Most attól a pillanattól kezdve, hogy kiléptek a lakás ajtaján, nem érzékelt mást, mint a tökéletes azonosságukat. Az idős nő és a fiatal férfi között nem létezett többé sem testi, sem lelki különbség. Egész figyelmét lekötötte, hogy nem a kínainál vastagabb falat, hanem az ismerős vonzalmat érzékeli, a közelséget, ami nem elhárítható. Ettől olyan örült képzele támadt, akárha az idős asszony lényén keresztül kéne Ágostba átjutnia.

Ágost az utóbbi hetekben csöndesen és udvariasan eltaszította őt, az előző éjszakán azonban brutalitásba fordult a küzdelem, s Gyöngyvér megérezte, hogy ez nem a szokásos átmenet két heves kibékülés között. Az idős asszony viszont hirtelen megnyílt, s még soha nem érezte, hogy két érett ember ennyire egy anyag. Ha valahogy sikerülne Agnesbe átjutnia, akkor meg van mentve. Miközben a szörnyű fejförcse egyre erősödött. Valósággal rácsapott a fölismerés, hogy amennyiben sikerülne, akkor ő tényleg meg lenne mentve. Többé nem arról volt szó, hogy anyának és fiának a hangfekvése, a bőrszíne, a kissé közel ülő, mélyre húzódó szemük vagy a szűrős és örökösen vizsgálódó pillantásuk azonos lenne, netán megszólalásig hasonlítana. Nem. S akkor ez volt a magyarázata.

Gyöngyvér minden látszat ellenére nem volt ostoba. Igaz, amit érzékeinek híradása alapján meg tudott fogalmazni magának, az jobbra laposabb, banálisabb, unalmasabb lett, egyszerűbb, csaknem primitív, hiszen jóval kevesebb, mint amennyit érzékelt. Most például azt mondogatta magában, ha sikerül az anyán át, akkor mégsem kéne elköltöznie. Amitől rettegett. Ujjongott, miként egy gyerek, hogy őt Ágnes asszony menti meg. A létfenntartási ösztön másoktól sem követel persze kevesebb haszonlelést. Mégis gyakran keveredett olyan helyzetekbe, mintha erkölcstelenséget, megbocsáthatatlan illetlenséget követett volna el.

Mint ahogy e pillanatban Ágnes asszony sem értette, hogy közeledésére miért hallgatással válaszol. Nézhette volna még a kis fájdalmas mosolyát, ám egyre türelmetlenebb lett. Inkább elfordult tőle, s a koci ablakain lecsorgó esőn át nézte a Körút elszuhanó házeit. A Podmaniczky utcánál meg kellett állniuk, az ablaktörlő nyekergett és kattogott. Csak magának tehetek szemrehányást, dohogta magában. Én hoztam el. Tudnám, mi a fenének. Előzékeny ajánlatokat teszek a buta libának. Hogy lehetek ilyen ostoba. Miként érthetné az örült nagyvonalúságomat.

Gyöngyvér csupán távolról érzékelt a szemrehányást, mert annyira lefoglalta élete nek talán legnagyobb felfedezése. Mintha az egyik ember testén átvezetné egy ösvény a másik ember lelkébe. Mintha Ágnes asszony közelségében Ágost testét jobban

értené. Ezt nemcsak úgy általában gondolta, hanem látta maga előtt az ösvényét, helyesebben az ösvényeket, amelyek az egyik emberből a másikba zezzugosan, de bizony átvezetnek. Ki kell választani, rá kéne lépnie valamelyikre. A felszólításban volt valami kellemetlen sürgetés vagy szemrehányás. Hiszen már azon vagyok. Mintha valamit elmulasztana. Elbaszom.

Érzekelte, vissza kellett volna szorítania Ágnes asszony kesztyűs kezét. Már nem nyúlhatott utána. S akkor valami nem helyrehozható.

Alig volt tizenkilenc éves, amikor egy téli délelőttön kilépett a szegedi óvónőképző kapuján. Egyik kezében egy kisméretű koffer, másik kezében egy spárgával összekötözött papírdoboz. Elindult a nyálkás decemberi utcán a párás hidegben. Kabátjának zsebében volt egy cédula, amire fölírtak egy címet, oda elmehetett néhány éjszakára. Azóta minden éjszaka fedelet kellett találnia. Ez nem csak képletesen volt így, hiszen többször érkezett úgy haza a szálláshelyére, hogy valami irodán, az ajtó előtt, egy szutykos lépcsőházban találta meg a sietősen összehányt holmiját, és mehetett. Ilyenkor maradt a villamos, a vonat vagy a pályaudvar, míg el nem zavarták onnan a rendőrök. Lakott munkásszálláson, elhagyott tanyán, hónapokig aludt szétnyitható ágyon egy tornaterem öltözőjében, s amiről soha senki nem tudhatott meg semmit, szánalmas vagy éppen botrányos alakok ágyában, hol egyetlen éjszakára, hol néhány hétig is. Ilyenkor hozzá kellett járulnia, hogy használják. Volt ágyrajáró, s amikor egy kicsit már jobban ment, akkor előbb Kecskeméten, később Budapesten igazi albérlő lett. Innen azonban nem vezetett út tovább. Sokba kerültek az énekórák. S hiába határozta el, hogy férjhez fog menni egy pénzes pasashoz. Vagy nem talált ilyet, vagy olyan férfiakat halászott ki magának, akik nem akarták elvenni. Volt ugyan egyetlen férfi, aki bármiikor elvette volna, ezt azonban ő nem akarta, ettől undorodott. Lassan csúszott ki az életkorból, amikor a lányokat még elveszik.

Mintha egy széles, vigasztalanul poros országúton poroszkálna, s az útnak nem lenne vége, mint ahogy nem volt kezdete. Holott minden sejtje, minden haja szála emlékezett a paradicsomi állapotról, amit elhagyott, s ahová kizárólag a saját ügyetlensége miatt nem sikerült visszajutnia. Ezek a titkos kis ösvények mintha mégis keresztenék a nagy országutat. Ami nagyobb élményt jelentett, mintha az anyjára talált volna rá.

Amikor ilyesmin gondolkodott, gyakran megjelent előtte annak a nála immár tíz évvel fiatalabb nőnek a képe, aki valószínűleg még mindig ezen a vigasztalan országúton vándorol.

Most azonban tényleg valami olyasmit érzett, ami felmentő ítéletnek nevezhető, s a boldogsággal áll rokonságban. Meg kéne mondania, hogy köszöni, boldog. Jaj, nagyon boldog vagyok hirtelen. S ha a mulandóság nem jut az eszébe, akkor tán tényleg kicsordul. Szerencsére nem tudta kimondani, mert sok keserősége tette mulandóvá, a kielégületlenség légritka fennsíkjai, a saját magának tett súlyos szemrehányásai. Azt sem tudta volna hirtelen, miként kéne Ágost édesanyját megszólítani. Ezt ugyan máskor sem tudta, s ezért inkább elkerülte. Nehezen fogadta el, hogy Ágnes asszony minden további nélkül letegezte őt, mégsem tehetett ellene semmit, s odáig nem merészkedhetett még, hogy visszategezze. Majd amikor kiderül, hogy milyen nagy énekesnő lett belőle. Most azonban szívesen visszategezte volna, mert az idős dáma kesztyűs kezének szorítása nemcsak megbénította a realitásérzékét, hanem elszabadította a fantáziáját, fékezhetetlenné tette egy rövid pillanatra. Azt a lehetőséget érezte meg szabadon és gáttalanul áradni, amit Ágost korábban sem adott meg egészen, vagy teljesen soha nem vonta el. Az állandó izgatottság állapotában élt vele. A szenvedély, amit az anya minden körülményeskedés nélkül szabadjára engedett, jellegében azonos volt

a szenvedéllyel, ami a fiúban hol fölizzott, hol pedig nem hunyt ki teljesen. Az anyát kell megfognia. S mint egy másik, végső lehetőség, még a reggeli álma is megjelent, talán meg akarta óvni a reménykedés túlzásaitól. A hatalmas, átláthatatlan, mély sodrású víz, ez az ismerős, de nem tudni, honnan ismerős folyam.

Sajnos énekórám van délután, szólt kisvártatva Gyöngyvér elrekedten, ami elég mulatságosan hatott, hiszen a másik ember szempontjából nemcsak alaposan elkésett a válaszával, hanem a válasza még súlyos sértésnek is számíthatott. Ha sikerülne telefonon lemondani Huber Margitot, tette hozzá sietve, mint aki saját hangja hallatán azért észbe kap, akkor én is szívesen bemennék a Belvárosba.

Úgy érezte, hogy ügyesen sikerült kikerülnie a megszólítást.

Ágnes asszony ekkor azonban már vissza sem nézett rá. Hamis volt a hang. Elárulta vele, hogy az énekóra a fontosabb. Ő pedig csupán két rettenetes végletet ismert. Vagy bekebelezte, valósággal föl zabálta a másik embert, nem eresztette többé, vagy háromlépcsnyi távolságból szemlélődött, s hűvösen, gúnyosan, minden kicsi hibáját külön szemügyre vette, mintha így magyarázná el magának, miért méltatlan hozzá a vele való kapcsolat. Ne fáraszd magad, édesem, mondta magában, amíg Gyöngyvér az énekórájáról magyarázkodott, hogy mennyibe kerül, ha nem sikerül időben lemondani. Nevetséges volt, kínos.

És helyileg hol van ez a te Huber Margitod, kérdezte ugyanazon a bántó fejhangon, ahogy az imént a sofőrt utasította.

A Hajós utcában, közvetlenül az Opera mögött.

Vagy úgy, válaszolta, s mintha ezzel a dolog el lenne intézve.

Mint ahogy Kristóffal sem sokat teketóriázott. Ha nem, akkor nem. Nem volt árulás, ami felett ne tudott volna azonnal napirendre térni, s ebben rejlett az ereje. Nincs olyan szeretet, szerelem sincs, semmi nincs, aminek ne lenne kezdete, s akkor miért ne lenne mindennek vége. A gyűlölet valamivel tartósabb, sajnos, de még annak is vége szakad egyszer. Ugyanakkor jól látta, hogy nihilizmusa csupán mások szemében erőssége, mert mindig marad az alján valami szándékolt, így dolgozik a sértettségtől telt, embergyűlölő indulat. Talán nem is volna szívbeteg, ha nem ez volna a gyöngesége. Gyöngyvér mégis mondott valamit, amire vissza kellett fordulnia.

Legfeljebb kiskosztümöt látni készen, mondta elgondolkodón. Angol kosztümöt fölösleges lenne keresni. Nemhogy feketében, sehogy. De különben is az angol kosztüm szigorú forma, nem is nagyon nőies. Ha rám tetszik hallgatni, akkor csináltatni sem érdemes.

Amíg a kocsí a lámpánál várakozott a szélben, s áthaladt előttük egy csaknem teljesen üres troli, a sofőr a visszapillantó tükörben figyelte őket, ami miatt aztán egy kisé megkésve indított.

De az istenért, kiáltott fel Ágnes asszony kissé ingerülten, miből gondolod, hogy én fekete angol kosztümöt szeretnék. Ilyen ostobaságot igazán nem mondtam, minek is mondanék.

Tessék elhinni, folytatta Gyöngyvér, egy jó fekete kiskosztümöt bármelyik varrónő két nap alatt összeüt. Egy ruhánál szerintem sokkal jobban kihasználható. Blúzzal viselni, vagy ami nagyon szép, magas nyakú garbóval. Egy jó anyaggal egyszerűen nagyobb az embernek a játéktere.

Meglehet, hogy igazad van, válaszolta Ágnes asszony kitérően.

Minek is avatja bele ezt a nőt ilyen kényes ügyletekbe. Legszívesebben elhúzódt volna tőle, ne érintkezessen a válluk.

Amit Gyöngyvér mondott, abban mégis volt valami imponálóan fölényes. Meg új volt neki, hogy az angol kosztüm *passé*, ilyet még nem hallott, hogy az angol kosztüm szigorú forma lenne. Micsoda hülyeség. Mintha az angol kosztümre vonatkozó felismerés gazdagítaná. Mégis túlságosan jólesett a vállának az érintkezés. Akárha alattomosan használná ki a véletlenszerűt. Kabáton, bundán, ruhákon keresztül áramlott, ami a kesztyűs kezek között az imént megszakadt. Jót tett volna az önbecsülésének, mégsem tudta megtagadni. S azért is hagyta még, legyen, mert Gyöngyvér a szíve oldalán ült, az érintése pedig kifejezetten csillapítólag hatott a szívére. Két reggeli rohamát a gyógyszer feloldotta valamennyire, s az is megkönnyebbedést jelentett a szervezetének, hogy a belei teljesen kiürültek, a szívgödörben mégis maradt egyfajta feszültség, nyugtalanság, amit a kórházból érkező hír és a sietség elmélyített. Igen közel egy végzetes *fibrillatio*.

Úgy látszik, megint rosszul leszek, gondolta hirtelen. Kevesebb volt, mint amennyi az újabb rohamot megelőzi, ám annál több, mint amennyi az önféltésre érzékeny tudatnak közömbös lehetne. Résztlenülül figyelte szervezetének működését, a félelmet azonban nem tudta feltartóztatni. Ezen a feszültségen oldott valamennyit az önkéntelen érintkezés. Annak ellenére, hogy könnyedén érintkező válluk Gyöngyvér feszültségét is közvetítette. Gyöngyvér testéből mintegy közvetlenül sugárzott, hiszen nem volt rajta semmiféle fölösleges súly vagy zsiradék.

Átsugárzott szívének harántizomzatára a boldogsága, ami valamelyest lassította a pulzusát, s ezért pitvarnak és kamrának sem kellett olyan görcsösen rádolgoznia. Így oldódott a másik közelségében a saját szívűti feszültsége. A megkönnyebbülésben hosszabb távon persze nem bízhatott. Minden érzés, amely egy másik emberből árad, legyen bármilyen kellemes, éppen a szükség mértékében vezet el egy újabb, most már ártalmasabb ingerülethez. Ha szükséged van rá, hogy megnyugtassalak, akkor adok valamit, de majd vissza is veszem. A szervezetnek meg édes mindegy, hogy a kellemesség vagy a fájdalom merényletének teszik-e ki. Mindkettőre felindulással válaszol. A felindulás emeli a pulzust, a pulzus növeli a vérnyomást, s a kellemességnek éppakkora ára van, mint a fájdalomnak. Fiatal emberek nem is tesznek különbséget a két fizetség között, önmagát élvezzi a fiatal szervezet, amikor érzékeli, miként siet utána kéjnek vagy éppen a veszélynek a szív.

A beteg szervezet ellenben némi álnok csönd után súlyos légszomjával torolja meg az érzéki kilengéseket. Nem akkor, amikor az ingerület hatására feltámad az izgalom, hanem valamivel később, amikor a szív izomzata nem tud már utánamenni annak, amit az emelkedő vérnyomás, a szaporodó pulzus és a lokális vérbőség megkövetelne. Szorítással és fulladással akkor ad figyelmeztető jelzéseket, amikor már nem a váll, nem az ajak vagy nem a vérrel telítődő ágyék az ingerület tárgya, hanem a test egésze a hajszálaktól a bőrön át a körömágyakig; amikor maga a szív teste is az ingerület bűvkörébe kényszerül. Annyi erőtartaléka azért nincs, hogy egyszerre tápláljon centrumot és perifériát.

Ekkor viszont már késő.

Gyöngyvér, kisleányom, mondta ki a hirtelen rátörő önféltéstől szinte suttogásig elrekedt hangon. Pedig ezt tényleg nem akarta kimondani. Éppen ezt akarta volna magában tartani. Nem szeretnélek halálra rémisztetni, igazán, de már kora hajnal óta nem érzem jól magam, és jobb, ha erre felkészítelek. Ha látod, hogy rosszul lennék, akkor itt, a táskámban találsz a gyógyszerem. Ha elájulnék, akkor a nyelvem alá kell helyezned.

Igen, ismerem a gyógyszert, válaszolta Gyöngyvér sietősen, mintha ezen is, minden gyorsan túl akarna lenni.

Ágnes asszony várakozásával ellentétben semmiféle ijedelem vagy meglepettség nem látszott az arcán. Legfeljebb tettetett részvéte lett erősebb, s a valódi kíváncsisága. Mintha azonnal szeretné is látni a rosszullet nagyjelenetét.

Azzal az ürüggyel, hogy most kinyitja a retiküljét, megkeresi a gyógyszert, Ágnes asszony félrehúzódott gyorsan az ülésen, kis nevetést hallatott. Akárha bocsánatot kérne, amiért ennyire ragaszkodik nyomorult életéhez. Ami végül is tényleg elég neveléses. Józan ésszel mérve sokkal kellemesebb lenne ájult állapotban átlépnie a más világra, mint éberen tovább reszketni nyomorúságos életért. S ha így van, mert másként nem lehet, akkor minek kéne visszatéríteni őt a gyógyszerével, miért nem jó neki az ájulás. De hiába igyekezett nevelésesnek tartani az önféltését, ha egyszer a halálfélelme maradt a hatalmasabb. Van valaki benne, aki erősebben retteg, mint hogy a maradék józan eszével kinevethetné e tényleg teljesen értelmetlen rettegés miatt, s ezzel aztán fölébe is kerekedhetne. Ez nem ment, holott mindig újra megpróbálkozott. Pontosan fordítva történt. Nem tudott nevetéssel fölébe kerekedni, s ezért az elemi rettegés, ez a nálánál erősebb, nemcsak porig alázza, hanem minden alkalommal alaposan meggyalázta a józan észbe vetett bizodalját is.

Nem tudta megfékezni a józan ésszel, a keze láthatóan reszketett. Arcán kiütköztek az idegrendszeri megpróbáltatás vörösből sápadtságba váltó, jellegzetesen körülhatárolt foltjai, s a felső ajkára kiültek a félelem alig látható harmatcseppjei. Az sem volt egészen indokolt, hogy retiküljének zárját ne tudja kipattintani. Ettől a nőtől, hiába vagyok bizalmas vele, képmutatáson kívül semmit nem várhatok, állapította meg magában. Visszafojtott dühében szabályosan letépte a kezéről a kesztyűjét. Nem bánta meg. Már korábban megfigyelte, hogy Gyöngyvér tekintete olykor szabályosan ráta pad. Legalább a keze nem vetkőzött még ki a saját eredeti formájából. Tudatának peremén pedig azt is észlelte, hogy annak, amit most művel, az égvilágon semmi köze nincs a szívéhez, vaklárma, semmiféle újabb rohamtól nem kell tartani. Hanem olyan erősen dühöngnek a különböző eredetű és irányú feszültségei, hogy lassan tényleg nem tud majd uralkodni önmagán.

Akkor mégiscsak a halálától félek így. Hiába áltattam magam, hogy nekem ő már régen meghalt, és történnék bármi, ez igazán nem fog megrendíteni.

A zárat viszont a reszkető ujjaival végre sikerült felpattintani. Egy kicsit föl is nézett, látni akarta, hol tartanak ebben az utazásban. Nem akart megrendülést. Láttá, még jó messzi vannak. Istenem, csak ezt sikerüljön még aláíratni vele. A Margit hídra csak most fogunk fölhajtani. Nem értette önmagát. Minek produkál a teste egy ilyen neveléses hisztériát a fiatal nő előtt. Mi szüksége bárki részvéteire, minek sajnálatná önmagát egy idegennel. Erre sem volt válasza. És még csak bele sem túrhatott kedvére a táskájába. Az adásvételi szerződés példányait előbb ki kellett emelnie.

Nekem hajnal óta olyan fejgörcsöm van, mondta panaszosan Gyöngyvér, a fejem majd' szétreped.

Különben is olyan táská volt, amiben az ember soha nem talál meg semmit. A te fejed nyugodtan repedjen szét, kedveském, nincs benne semmi, mondta magában Ágnes asszony, akit bosszantott, hogy a fiatal nő részvét helyett inkább magát sajnálatná. Buta egy tyúk vagy. Tarsoly, amelyet erős fémkeret fogott össze. Egészen frissen jött divatba, s a divatot már csak azért is szívesen követte ebben, mert azokra a tarsolyokra emlékeztette, amelyeket az édesanyja estélyeken és bálokon viselt. Most mindketten meg-

szólalásig hasonlót tartottak az ölükben. Ez is bosszantó volt. Ágnes asszony tarsolya sötétszürke, puha borjúbőrből készült, miként a cipője, Gyöngyvér táskája viszont úgynevezetten négerbarna volt, egy felettebb divatos színárnyalat, amely szintén azonos volt a cipője színével, de nem valódi bőrből, hanem a bőrt elég sikeresen imitáló műbőrből készült. Ami akkoriban még a bőrnél is divatosabbnak számított. A jelentéktelennek látszó különbségben érzékelhette a csillagévnyi távolságot, amely elválasztja őket. A mesterségesen előállított anyag, ez a sikeres utánzat Ágnes asszony világképét rendítette meg. Nem tudta volna elképzelni, hogy hamis anyagból legyen a táskája. A világot, úgy, ahogy van, egy nagy hamisítványnak kell tartani. Mégis azon kéne lennie, hogy a hamisságot ne tegye ki az ablakba, legalább a saját hamisságát rejtse el.

Az istenért, honnan ismerhetnéd te ezt a nyomorult gyógyszert, kérdezte csaknem ingerülten, amikor meglelte végre s kiemelte a tarsoly mélyéről az ózüst szelencét. Mi baja lehetne a te szívednek. Fialat vagy, erős. Nitromintet, kérlek, nem kaphat más, mint súlyos szívbeteg, bár mint gyógyszer tényleg elég veszélytelen.

Közben azonban a zsebkendője is a kezébe akadt, egy hófehér, enyhén kikeményített batiszt. A szórakozott mozdulat tulajdonképpen neveltetésének észrevétlen csúcsteljesítményei közé tartozott. Miközben mélyen Gyöngyvér szemébe nézett, aki éppen az ilyen mellékesnek tekintett mozdulatokat fogadta magába a legmohóbban, a makulátlan zsebkendővel úgy itatta le az orra alatt kiütköző izzadság gyöngyeit, hogy sem a zsebkendő, sem az ujjja nem érintette az ajkát. Nemcsak nem mázolta szét a rúzszt, hanem maga a művelet sem vált feltűnővé. A zsebkendő illedelmes használatának ez volt a trükkje. Valamelyest el kellett róla terelni a figyelmet. A mozdulatnak gyorsnak és tartózkodónak kellett lennie, mégsem lehetett finomkodó. Másik kezében még mindig ott tartotta a szelencéjét.

Pedig robbanóanyag, tudom, nitroglicerín, fecsegett Gyöngyvér. Nekem különben sportszívem van, de tényleg mint a vas. Hanem volt egy ilyen súlyosan szívbeteg idősebb kolléganóm, egy barátnő, akit nagyon szerettem, és akinek sokszor segítettem, néhány hónapig laktam is nála, s miközben ezt mesélte, nemcsak mélyen elpirult, hanem olyan lett az ábrázata, mintha fájna erre emlékeznie.

Elárulta végre önmagát ez a kis kaméleon. A mesterségesen előállított, fájdalmas kis mosolyt, amelyet a valódi fejfájására épített, váratlanul kiválthatta az igazi fájdalom emlékével. Megtelt tőle a bőre, megszépült az arca tőle. Miközben a szeme egészen másutt járt, mert rezzenéstelenül, a szégyentelenségig, részvétlenül tartották fogva egymás tekintetét.

Aki valójában egy idősebb úr volt, ez a te kedves barátnőd, ha nem tévedek, hangzott erre Ágnes asszony epés válasza.

Rögtön arra gondolt, nem kellett volna hangosan kimondanom, ám a mondat egyszerűen és elemi erővel bukott ki. Mintha azt mondaná neki, tudom jól, kislányom, hogy nagy kurva voltál te, és az is maradtál. Most a fiamat akarod átejteni. Átlátta a másikat, aki viszont maga is érzékelte, hogy ekkorát azért nem kellett volna hazudnia. S még el is pirulok, hogy lássa ez a vén dög, hogy mekkorát.

Mindketten elkéstek. A két állítás ott maradt a levegőben. Egyiket sem lehetett visszavonni.

De miért tetszik nekem ilyesmiket mondani, miért, nyögdécselte sírósan Gyöngyvér, mint akinek főleg önmagával kell elhítenie, hogy rettenetes méltánytalanság történt, holott jól érzékelte közben, hogy ezzel a rosszul tettetett, gyermeteg önsajnálattal végleg olyan sík terepre lép, ahol nincs többé fedezéke. Nem értem, nyögdécselte, egyáltalán nem értem, hogy miért tetszik engem ennyire gyűlölni.

Azért mondom, válaszolta Ágnes asszony igen keményen, mert örökösen mellébeszél, gyermekem. És akkor még finoman fogalmazok.

Mindkettőjük arca szinte világított a különös fényben.

Nem vehették tudomásul, hogy mi világítja be, nem nézhetek körbe, hiszen most aztán a pillájuk sem rebbenhetett úgy, hogy a másik ne értsen belőle. Egyiküknek sem volt hová kitérnie. Mintha mindig is tartottak volna e pillanattól, illetve mindig is tartottak volna e pillanat felé. Legalábbis mindketten így érezték. Ágnes asszony visszafogott várakozással telt el, Gyöngyvér tagjaiba pedig felelőtlenység költözött, fiatalságának és beérett életerejének robbanékony fölénye. Tulajdonképpen olyan mozdulat, amelyet kézilabdázás közben szokott meg, mikor is ügyességnek, számításnak és erőnek együtt kell állnia. S ezek az érzések mindkettőjük arcára fölírta egy halványan ironikus mosolyt, mely egyszerre szólt a másiknak és ugyanakkor önmaguknak.

Legalábbis e pillanatban mind a ketten és minden fegyvert letettek.

Amitől Gyöngyvér lett merészebb, hiszen a másik merészsége felhatalmazásnak számított. Mint mikor tisztán megkapja a labdát, villanásnyi mozdulatot tesz vele, félre-mozdul, félrelép, elrugaskodik, s már át is tört a megtévesztett lányok sorfalán. Megragadta Ágnes asszony kezét, aki mindenre számított, de erre nem, s amit már percekkel előbb meg kellett volna tennie, ám e felhatalmazás nélkül nem tehetette, megszorította, és úgy is maradt vele. Ami két fontos dolgot jelentett. Azt jelentette, hogy az idősebb, szívbeteg barátnő tényleg inkább egy idősebb úr lehetett, aki kitarotta őt, elismeri, bár szerencsére nem volt kevésbé szívbeteg, mint amennyire a kollégánő lehetett volna. S valamiként minden hazugsága így igaz. Valamennyiért elnézést kér utólag és előre. Meg azt jelentette, hogy a gyönyörű kezedet, a törekeny ujjaidat, a nemesen szép gyűrűidet, a finom, csontos csuklódra lecsúszó vastag arany karkötődet már régóta bámulom. Szeretem, szeretem. Talán éppen úgy vagy tán egészen hasonlóan ahhoz, ahogy a fiad minden kis porcikáját szeretem, melyek nekem ékszerek. Szeretem, szeretem. Nincs olyan porcikája, amelytől meg tudnám kímélni magam.

Önsajnálátát, miként máskor is, szenvedélyes alázatba fordította át, amiben volt még annyi igazán sikamlós megalázkodás is, amennyi önzés és fensőségtudat Ágnes asszonyból áradt. Mindez kísértetiesen emlékeztetett arra, ahogy a fiával szemben viselkedett. Mert nemcsak a hús, hanem a fensőségtudatuk, önzésük minősége hasonlított, bár Ágnes asszony önzésének azért más volt a kultúrája. Gyöngyvér odáig ment, hogy fölé hajolt, és megsókolta a szép kezét. Férfiak faszát szokta így a szájába venni.

Önzésüknek adta meg így magát.

Ágnes asszonyt viszont e futó pillanatban valamelyest megzavarta a kezében szorongatott szelence, akadályozta. Kezének jólesett volna Gyöngyvér kesztyűs ujjaira rákucsolódnia. Sima, feszes, hűvös volt a bőr. Tulajdonképpen csak egy pillanattal látta Gyöngyvér csupasz tarkóját. Elég erős volt a készletés, hogy beleszókoljon ebbe a színté gyermekien vékony, tisztára nyírt női tarkóba. Arányérzéke legalább annyira kívánta volna, mint a mélyebbről feltörő, átható vágy, mely röviden és tompán ütötte meg. Belereszketett. Ha csak egyetlen szempillantással tovább időzik a kezén Gyöngyvér ajka. Puha volt, selymes és hűvös, miként egy gyík érintése. Gyöngyvér azonban azonnal visszaemelkedett.

Viszonosságra soha nem számíthatott, ilyesmivel Ágost sem kényeztette el.

A sötétszürke, nehézkes járású Pobjeda közben elérte a szigeti bejáratot, s valamelyest lassított. Nem annyira a kanyar, mint inkább az északról érkező iszonytató erejű szél-lökés miatt. A folyam két partjáról emelkedő hídnak ez a legmagasabb pontja. Aki a

pesti partról ér fel, s nincs mással elfoglalva, annak az elébe táruló dombok élén önkéntelenül végig kell haladnia a tekintetével. Most még a sofőr sem láthatott sokat belőle. Az ablaktörlő működött, ám a szél valóságos köpenyként préselte rá a kocsi sűrűn kopogó cseppjeit. Opálfüggöny csorgott át minden ablakon. Olyan volt, mintha éjszakai sötétség ereszkedett volna rájuk, ebben azonban valami élesen és tartósan felviláglana. Az egész város felett fekete és sűrű lett az ég, ám túl a városon, valahol délen, a csepeli síkság felett, meg nyugaton, északon, a budai hegyek mögött megnyíltak a felhők. Az ég pereme hatalmas ívben kitisztult, s onnan a fény laposan, fehéren, erősen bevilágított ide a sötét alá. Mintha az erős szelektől súlyosan összemörödött fekete felhőtömeg lassan elvonulna kelet felé, ahol síkság, felhő, eső és város még sokáig összeér. A laposan behulló fény pedig felverődött a Duna iszaposan habzó felületéről, s alulról világította ki a sötéten gomolygó *firmamentum* alatt az egymást figyelő arcukat. Volt benne valami ijesztő, nem e világi, bár a jelenségnek viszonylag egyszerű a magyarázata.

A sofőr jól érezte, hogy a háta mögött valami szokatlan történik a két nő között.

Egészen halkán és röviden fölnevettek. Nem volt több, mint szemük értő villanásának megerősítése.

Mintha Gyöngyvér csupán azt mondaná, látod, most nem hazudok neked, beismérem, Ágnes pedig azt válaszolná, tőlem ugyan hazudozhatsz, édesem, ahogyan jólesik. Akkor is értelek, ha úgy csinálnék, mintha nem értenélek. A nevetés immár nem az idősebb kolléganőre vonatkozott, aki egy szívbeteg úr volt Gyöngyvér életében; ezen akkor már túljutottak, elfelejtették, nem foglalkoztak vele többé. Nem is a leleplezésen nevettek, hanem zavarukban, a kölcsönös leplezetlenségükön.

Úgy ültek egymás felé fordulva, mint egymás tükörképei. Mintha egy kicsit behúzták volna a hasukat, kifeszítették a mellüket, összeszorított combbal préselték magukat az üléshez. Az volt az élvezetes benne, hogy itt vannak egymásnak. Egymásra voltak bízva, s ez nemcsak más volt, mint a mindennap megszokott állapot, hanem mélyebben és valamiként gondtalanabbul ismerős. Ágostból tényleg át lehetett menni Ágnesbe, s észre sem vette, miként történt meg. Amit a pillanat tartalmazott, annak nem volt ellentétes pólusa, sem taszítása, sem vonzása, s ezért végtelenebb lett a tere és a tartama. Ágnes sem vette észre, hogy a haldokló férfi, aki talán nem is él már, kitűnik az életéből. Egy elpattanó buborékból több marad. Egymásra nyitott tekintetük kölcsönösen elárulta, hogy ezeken a kevésbé belátható tereken, ahová férfi soha nem lép, nem járatanok. Gyöngyvér volt kettőjük közül a jártasabb, ám épp ezért óvatosabb, tartózkodóbb. Ágnes asszony egész életében inkább a képzeletére és az emlékezetére hagyatkozott, s ezért követelődzőbb, mohóbb. A sofőr viszont bármiként szerette volna, nem nézhetett vissza a tükörben. A szél lökte a kocsi, taszította, s itt a szigeti bejáróban sima, sárga kerámiából volt az útburkolat, amelyet egyébként *anno* Demén budakalászi téglagyárában gyártottak, csúszott. Elég volt egy óvatlan gondolat, hogy ebben a kanyarban egy kicsit megtáncoljanak.

A két nő szinte észre sem vette.

Annál azért jóval több volt, mint amennyit a tanítónőkbe belebolondult kislányok éreznek, vagy a saját érzéseiktől bódult tanítónők a fékevesztett növendékeik iránt. Minden érzéshez tartozik egy őszállapot, ebben pihen az ösztön. A nevetés visszavetette őket az őszállapotba, s az ösztöntől vezetve kellett volna aztán egymásba fogódzva új útra indulniok. Az ösztön mindenki azonos módon működik. Az őszállapotok azonban, amelyekhez mindig mindenki újra visszatér, olykor még csak nem is hasonlíta-

nak. Van, akiben egyetlen élményként él, olyan élményként, amelyre valójában nem nagyon emlékezik, vagy egyenesen szeretné elfelejteni. Van, akinek olyan jól sikerül a felejtés, hogy valóságos úr támad az élmény helyén, s csupán azért van tudomása róla, hogy valamit szándékosan elfelejtett, mert az úr nem tölthető ki bármivel. Égető hiánnyá változik, amelyet nem tud többé megnevezni. Megint másokban viszont inkább az egymásba gyűrűző és egymásba kapaszkodó élmények láncolatát jelenti. Nem lehet szétfűzni őket, s akár emlékezik rá, hogy melyik következik melyikből, akár nem emlékezik, ösztöneinek szükséglete szerint mutatja meg önmagát az ősállapot; hol ezt, hol azt a pulzáló, lüktető ábrázatát.

Ágnes asszony több évtized távlatából látott rá egyetlen élményére, amelyet az összes többi helyett úgy ápolt magában, mint valami szentséget. Gyöngyvér viszont sokfelé nézhetett volna, de nem akarta látni az élményeit, sem a tegnapelőttit, sem a régvoltakat.

A tegnapi töltötte ki minden más helyét.

Az ősztön nem kormányozható. Ha egyszer megmozdult a bűzös vackán, akkor legalábbis láttat néhány elháríthatatlan villanást az ősélmények valamelyikéből, még ha nem tárja is föl rögtön a teljes raktárkészletet. Gyöngyvérnek az volt az egyik ősélménye, hogy nincs senkije, s ezért mintha ő sem lenne. Vagy ennek az ellenkezője. Van valahol valakije a nagyvilágban, s majd akkor lesz ő meg, amikor erre a valakire rátalál. Addig szánakozó, kegyetlenkedő, gondoskodó, csontig közönyös lányok és asszonyok adogatják kézről kézre, mert nem tudnak vele mit kezdeni. Még csak rájuk sem kellett néznie, mivel az egyik olyan, mint a másik. Mindenben különbözök, de abban hasonlítanak, hogy egyikük sem azonos azzal a nővel, akihez ő tartozik. Aki nincs. Ezek pedig nem apadtak el, csak jöttek, váltották egymást, akárha lenne egy bűvös forrás, ahonnan felbugyognak. Torkig volt a nőekkel. Ezért inkább mindig keresett egy férfit, aki az egyetlen nőt helyettesítheti. De hiába telt csillapíthatatlan keresgélésben az élete, soha nem találta, illetve mindig csak majdnem, hiszen férfi volt. Ágnes asszony elenben egyetlen fiatal nőt figyelt, egy igen különös teremtet, akiben egyetlenegyszer világosan meglátta önmagát. Mindig ugyanazt az egyetlen állította vissza magában, akivel évtizedek óta nem találkozott, s akit testi valójában nem is kívánt volna többé visszontlátni, hiszen más nőkben újra láthatott.

Szinte hűvösen figyelték egymás idegen ábrázatát ebben a viharos fényben a parfümtől és dohánybűztől átítatott taxiban. Mintha a fiatal nő fejét élettelen bronzból öntötték volna ki. Ágnes asszonnak élő emberre nem volt szüksége. Gyöngyvér pedig egyszerre két arcot látott az egyetlen helyén. A sietősen felhordott púdert, a nem egészen szabályosan felkent rúzszt s a pillákon megülő festék zsíros szemcséit úgy viselne az egyik arcán, mint valami fölösleges és ügyetlen páncélzatot. A kis nevetésnek nyoma nem maradt az arcukon. Egyszerre nézett rá az anya a fiával, s amennyiben a fiú hozzá tartozott, akkor ő meg az anyához. Ez rettenetes volt. Ezen nem volt mit nevetni. Mindkettőjük ajka ismét megreszketett a megindultságtól. Amit tényleg nem lehetett már tovább feszíteni. Micsoda dolog, dühöngött magában a saját felháborodott anyja helyett Ágnes asszony. Meg tulajdonképpen Gyöngyvér miatt is ő háborgott, hiszen az anyját kellett valamiként pótolnia. Ha a kocsi nem csúszik meg másodszor is, akkor zavarukban valószínűleg mindketten hátradőlnek inkább az ülésükön, hogy aztán valahol egészen másutt folytassák a veszélyes terekre tévedő csevegésüket. Közben a sofőr halkán káromkodott, ám inkább csak a mordulásait hallották, az ártatlan szitokszavakat nem.

Mire valósággal egymásba dőltek, s nem tudták volna megmondani, hogy a véletlen kormányozza-e így a testüket, avagy az ösztön használja-e ki ilyen arcátlanul a véletlent. S ha már így történt, akkor könnyedén, futólag szerették volna egymás arcát az ajkukkal megérinteni. Mintegy lezárni az egész kínos történetet, amelynek nem lehetett útját állni. A csúszások és rázkódások miatt ez is másként sikerült. Ágnes asszony puha, rúzsos ajka Gyöngyvér kemény, talán túlságosan kemény, száraz ajkához ért. Nem közvetlenül, hanem az egyik ajak széle mintha a másik ajak szögletét kissé magába zárná. S mindketten úgy érzékelték, hogy a másik kezdeményezi szándékosan. Ez borzalmas. Mielőtt rácsúszhatott volna egészen, mindketten borzadva visszafogták. A csúszás, az elháríthatatlan élvezet, a lökődés, a görcsös tiltakozásuk, az egész zűrzavar persze elég volt ahhoz, hogy Gyöngyvér kemény kis homloka Ágnes asszony széles karimájú kalapját lesodorja. Óvatlanul kapott utána. A kalapot ugyan nem érte el, a szelencét azonban sikerült kivennie Ágnes asszony kezéből. Mind a két nő egymás után fölsikoltott, s a nagy, fekete, szalagcsokorral díszített kalap szépen leszánkázott az első ülés támláján a sofőr lába mellé. Az ezüstszelence meg szétnyílt, s a világítóan fehér gyógyszer szemecskéi szétszóródtak a kocsi bordás gumiszőnyegén.

Elszabadulva, visongva, egyszerre nevettek fel. A sofőr éppen csak egyenesbe hozta a kocsit, nem foglalkozhatott velük többé. S szinte ugyanabban a pillanatban némultak el. Az egymásnak okozott riadalmuk volt erősebb.

A másik ajkának érzete úgy ragadt meg az ajkukon, mint egy fájó bélyeg, mely inkább megjelöl, mint kitüntet. Oly könnyedén azért nem lehet elhárítani. Vérrel telt ágyékkal haldoklóhoz sietni és ilyen harsányan sikoltozni meg nevetni mégiscsak sok. Normális ember így nem viselkedik. Halálos zavarukban néhány másodpercre megdermedtek, jeges lett közöttük a csend.

Egy kárpitozatlan holland széken szoptatott.

Gyöngyvér mozdult előbb, lehajolt, szedegetni kezdte a gyógyszert a gumiszőnyeg bordái közül.

Jaj, nagyon szégyellem magam, mondta, nagyon szégyellem. Ne tessék rám haragudni, de én mindig valami bajt csinállok.

Ugyan, ugyan, hagyd el, válaszolta Ágnes asszony, és maga is alábukott, hogy megkeresse a szelencét, mely eltűnt az első ülés alatt. Vigyáznia kellett, nehogy az ölében heverő iratot összegyűrje a mozdulattal. Az is félt volt, hogy nagy igyekezetükben ismét egymásnak ütődnek.

Tessék csak hagyni. Jaj, nagyon szégyellem.

Nem, ugyan már.

Majd én mindent fölszedek.

Ehhez azonban Gyöngyvérnek mégiscsak le kellett húznia a kesztyűjét. A kis fehér szemcsék ügvetlenül beszorultak a fekete gumiszőnyeg bordáiba. Megtette, ám olyan érzése támadt, mintha szemérmetlenül lecupaszítaná magát egy illetéktelen személy előtt. Nem értette, miért érez ilyesmit.

S akkor, miként egy loccsanás, a hullám a zajával és a tömegével az egész sziklaüreg betölti.

Nem adná vissza a kalapomat, kérem, szól előre közben Ágnes asszony a sofőrnek.

A híd vaskorlátjának rúdjai között egy pillanatra lelátott a felkavarodott, szélverte vízre.

Kis türelmet kérek, azonnal adom, válaszolta a sofőr hűvösen és készségesen.

Az izzadságtól fénylő fiatal férfiak a minden eddiginél erősebb húzások után egyet-

len határozott mozdulattal berántották az evezőiket. Nem tudta levenni róluk a szemét. Arra kellett gondolnia, hogy akkor ők is képesek erre, vagy éppen meg is tették az asszonyaikkal éjszaka. Úgy látta, szeretett volna felsikoltani, hogy a következő pillanatban sziklának csapódnak. S mintha ezt most közelebbről látná, mint Gyöngyvér tarkóját, aki a kocsi alján kutatott a gyógyszerek után. Csattant a csónak oldala a loccsanástól. Könnyű, keskeny csónak volt, egy tisztai lélekvesztőnél azért jóval súlyosabb. Signora, fejeket lehúzni, Signore, a fejét húzza le, ordították a fiatal férfiak a fényes hangjukon, a napfénytől izzó, a korai órában édesen illatozó tenger szelíd hullámai-tól lökődve, s becsusszant a csónak a barlang szikláktól csipkézett szűk bejáratán.

Éjsötétbe, némaságba buktak. Jajgatott magában. Semmi nem választja el egymástól a világot. Fájdalmat az élvezettől nem lehet elválasztani.

Visszahúzta a kesztyűjét, s úgy, mintha ez volna a legfontosabb. Kissé előredőlt, átnyúlt az első ülés támláján, ám a sofőr még mindig nem adta vissza a kalapját.

A térdét is össze kellett szorítania, hogy ettől a rövid átsusszanástól ne érezze a hüvelyében olyan áthatóan az előző éjszakát. Fájt. Miként később, már évek múltán, mikor széttárt térdel szoptatott a kemény hollandi széken, s a hosszú, magas, négyzet-hálós ablakoson opálosan derengett át a gyöngéd téli fény. Ködön, felhőkön éppen csak átütött. De aztán a másik nő pillantása alatt mégis összezárta a térdét. Mert a szájacská cuppanásainak követelődző ritmusára fájdalmasan behúzódtott a méhe. Teje volt pedig bőven. Fenekét a székhez kellett préselnie, ne fájjon annyira, mikor a méh szája beránt. Amit azért élvezett. A másik nő lány, elfényesedett tekintete valósággal kényeztette, szinte becézte. Ki akarta próbálni, tényleg így van-e. Amikor találkozott a tekintetük, érezte, éhes. Miközben méhének szája újra és újra berántott és fölengedett, s nem tudta volna pontosan magának sem megmondani, hogy mire számít. Józan, fényes délelőtt van, s a csecsemő a duzzadt mellén dolgozik. Arra számít-e, hogy a fasz érdesen megkeményedett fejének iszonytató tömege mégis a méhszájába érjen, vagy arra-e, hogy inkább ennek a nőnek a hatalmas szájától oldódjék szét az értelmetlen fájdalom, és soha többé ne feszítsék szét.

Házasságuk első évében, ezerkilencszázhuszonnégyben utaztak először Capri szigetére.

A Villa Filomenában szálltak meg, a sziget csöndesebb és olcsóbb oldalán, Anacapriban. A roppant sziklák peremére épített villa mintegy százméternyire lebegett antik oszlopokkal díszített teraszaival a tenger felett. És sziklákba metszett szűk, ijesztően meredek lépcsőkön ereszkedtek le azon a reggelen a tengerhez. Nem volt vége. Egyetlen szóval nem panaszkodott a lépcsőkre, bár reszketett a térde, de nem csak a félelemtől. A kis csónak úgy lebegett alattuk a mélyben a férfiakkal, miként hullámok háttára tévedt száraz babérlevél. Kapaszkodott, lépett, ellenállhatatlanul vonzotta a mélység, akárha egy másik lény lélegezne benne, akitől félni kell, mert szívesebben zuhanna le. Világoskék selyemruháját könnyű szellők tapasztották a bőrére. Ebben volt annyi élvezet, hogy visszatartsa.

S odalenn a kis csónak megemelkedett, kecsesen alábukott, az árnyékos sziklákon pedig dörögtek, döngtek a hullámok becsapódásai, fehérén felhabzott a víz.

Aki évekkal később a vastag északi ködfüggönyön átsugárzó téli fényben figyelte a szoptatást, a szállodás lánya volt Groningenben, Geerte van Groot. A különös lény, akihez kényszeresen visszatért, mert nem látta többé. Nála néhány évvel idősebb, maga is két gyermek anyja már. Valamilyen ok miatt, amiről sokáig nem beszéltek, néhány évi házasság után visszaköltözött a kicsinyekkel a szülői házba. Egy ilyen keskeny, ma-

gas, csúcsíves groningeni házban legfeljebb a tapétát cserélik, különben talán nem is változik soha semmi. Geerte van Groot a szállodához csatlakozó lakóház manzárdján, ugyanabban a szobácskában élt, ahol kislánykorában. A lakóház és a szálloda között az első emeleten ütötték át a tűzfalat.

A gyerek lassan eltelt és kifáradt. Immár nem is szívott, hanem csak nyámmogott a mellén, olykor üresen rácupogott, habár annyi szívóerőt mégis megőrizett az ajka, hogy a csecset el ne eressze. Kis teste azonban már álomba zuhant és ellazult, illetve egy rövid pillanatra még az is látszott a vonásain, hogy miként küzd meg vele. A közelítő álom vinné a tejet előle. Nem kap többet. Amit helyette ad, az ízetlen, nem ez kell, ismeretlen. Ettől aztán jól nem lakik. Arcocskája kínba torzult, lábával rúgott egy kicsit. Kis híján fölsírt. Kettőt még nagy sebesen rácupogott. Mindezt oly erőszakos feszítéssel, amivel végképp kimerítette önmagát. Akkor legyen mégis az álom. Úgy maradt a szájacskája, szélén lecsordult a tej.

Az anya egy nedves kendővel letörölte előbb a szájáról, aztán a melléről. Geerte van Groot ugyanolyan merev támlájú széken ült vele szemben.

Nem is szállodai szoba volt ez, valóságos lovagterem, amely magas, négyzethálós ablaksorával most a tompa ködbe nézett. Sem a folyócska szemközti oldalán nem lehetett látni a kastélypark fáinak csupasz koronáit, sem a másik ablaksoron a szűk, óvárosi utca házainak vörös homlokzatát. Csupán a nap csillant át a ködön, fáradtan, ezüstösen. Hűvös volt a teremben és néma csönd. A kandallóban éppen csak pislákol a tűz. Geerte szótlanul elvette tőle a gyermeket, hogy átvigye a szomszédos hálószobába.

Meg kéne bőfögtetni.

Majd a hasára fektetem.

És alaposan takarja be.

Szavaik is vattában haltak el. Nyikorgott, csaknem sírt a léptek alatt a régi padló; szabályosan visszhangzott a magas teremben, a megsötétedett gerendák alatt. Fel kellett volna állnia. Ez nem volt más, mint amolyan soron kívüli szoptatás. Már régen el kellett volna mennie. De a gyerek annyira ordított, hogy nem volt szíve nem megtenni. Most azonban a szoptatástól annyira ellazult a teste, hogy már a kötelességtudatát sem tudta többé fölébreszteni. Amikor Geerte néhány perc múlva visszatért, ugyanabban a helyzetben találta. Egyik keble csontszínű selyemblúzából sietősen kibontva; a gazdag test címere. Sötét, hosszú, szűken szabott, nehézselyem szoknyát viselt, amely valamivel a térd fölött két bőséges hólba nyílt. Kicsit öregesen, ölébe engedett kézzel ült. Súlyos, sűrű, gesztenyeszínű haját laza kontyba tűzte fel a tarkója felett, ez szoptatás közben valamelyest lebomlott. Geerte visszaereszkedett a székére, azt gondolta, hogy csak egy pillanatra, kicsit közelebb is csikorgott vele, térdük majdnem érintkezett. Nézték egymást, alig észrevehetően mosolyogtak. A mosolyuk valamelyest enyhített azon, ahogyan végigtapogatták egymást a tekintetükkel, ám minduntalan vissza is tértek egymás szeméhez, s egyre hosszabb ideig, mondhatni egyre személytelenebbül időztek benne.

Szeretnék valamit kérdezni magától, Geerte, valami nagyon bizalmasat.

Kérdezzen bátran, csak nyugodtan kérdezzen, bármit, válaszolta a másik nő csöndesen.

Ha túlságosan kényesnek találja a kérdést, akkor nem kell válaszolnia, ez természetes.

Hosszú idő óta úgy érzem, hogy maga előtt nincsenek titkaim, Ágnes. Olyan kérdés nem lehet, amire ne válaszolnék.

Napok óta szeretném megkérdezni magától, hogy a második szülése után vagy az első szülése után, a szülés után egyáltalán mikor adta oda magát először az urának.

Soha. Azt jelenti, hogy a második szülés után soha többé.

Egy ideig csönd volt.

Ilyen gyors, ilyen egyértelmű válasza Ágnes nemigen számított. Nem, az nem lehet, hogy akkor vége legyen az életének. Geerte gyors válasza úgy hatott rá, mint egy jól irányzott kegyelemdőfés. Vége volt minden iránta táplált bizalmának. Az nem lehet, hogy soha többé. Idegenkedve, szánakozva nézte ezt az idegen nőt. Huszonnyolc éves korában mégsem fejezheti be az ember az életét. Tekintetük akaratlanul is az ellentétes irányban indult el a másikon. Egymás elől ki kellett térniük. Mintha a kötelező szemérem vezérelné ellentétesen. Vagy mégis így van; eddig ezt senki nem mondta meg neki, ám úgy látszik, így van, s akkor hiába kételkedik vagy tiltakozik ellene. El kell fogadnia. Geerte halványszürke, fehérén csíkozott háziruhát viselt fehér, magasan záródó gallérral. Úgy hatott benne, mint egy szántszándékkal unalmasan öltöztetett diáklány, aki maga sem tesz semmit annak érdekében, hogy érdekes legyen. Mégis érdekes. Tréfálkozásra való hajlamot, könnyelműségre utaló jelet nem lehetett rajta fölfedezni. Ahogyan mondja. Ha egyszer ezt mondja, akkor biztosan így van. Vastag, durván bordázott, pamutharisnyás lábát olyan szigorúan szorította össze, mintha valaki megparancsolta volna, hogy most aztán viselkedjen tisztességesen. Kijelentésétől pedig oly feszes lett a csönd, hogy ismét csak neki kellett megtörnnie.

De ne menjen el, Ágnes, így nem szabad elmennie, szólt mélyen, elrekedt hangon, figyelmeztetőn, s mutatta, hogy a blúzán elég erősen átütött a tej. Mindenképpen át kell előbb öltöznie.

Mintha azt kiáltotta volna, maradj velem. Ne idegenkedj tőlem, bármit mondanék. A maguk erős akcentusával mindketten egy kicsit iskolásan beszéltek németül; Ágnes a nyitott magánhangzóival, Geerte a torkáról legördített mássalhangzóival. Most mégis az volt a határozott benyomása, hogy valamit rosszul ért, netán a másik asszony valamit helytelenül fogalmazott ezen a mindkettőjüknek idegen nyelven. Mintha egy olyan mondatot értene meg, amit nem mondtak ki, vagy egy olyan mondat hangzott volna el, aminek egészen más lehetne a jelentése.

Köszönöm, hogy szól, tudom, válaszolta kissé szégyenkezve, magam is észrevettem. Még szerencse. A melltartóm, a kombiném, a blúzaim, mindenem állandóan csupa tej, tette hozzá kicsit nevetve, kicsit bosszúsán, és mély lélegzetet vett. De ne haragudjon, engem mégiscsak érdekel, meg tudná-e nekem mondani, hogy miért nem engedte magához soha többé. Ne haragudjon, hogy ilyesmit kérdezek, bizonyára érti, hogy magam miatt vagyok erre ilyen kíváncsi.

Ami viszont úgy hatott, mint egy szükségtelenül merész vallomás.

Akárha Geerte nem értette volna eddig is, hogy miért kérdezi. Tulajdonképpen kényszeríteni akarta a másik asszonyt, hogy így, csak beszéljen, mindent mondjon el. Ne fogja vissza szemérem. Érezte, nagyon idegen területre lép, megsérti az összes illemszabályt. Erre vágyott. Segítette, hogy nem az anyanyelvén kell megszólalnia, mert az idegen nyelven messzibbre mehetett, mint a sajátján. S Geerte forgatta is kicsit a fejét, mint aki hajlik rá, készségesen mondaná, hiszen nyíltságának szintén önös célja van. De gondolkodik, szóra nyitja száját, mint aki a következő pillanatban a megfelelő szóra tényleg rátalál, de aztán csak arra bólintott, amit magában gondolt.

Küszködött. Nem merte vagy nem tudta kimondani.

Ágnes szemében csaknem mulatságos volt ennyi komolyság, még ha értette is. Csö-

könyösen ragaszkodik hozzá, hogy ne legyen hamis, vagy ne legyen támadható. Valamelyest a súlyos szemhéját is leengedte a szemére, hatalmas ajka többször megreszketett. Gondolkodott, mérlegelt, s ez annyira szép volt, látni engedte, hogy nagyon mélyre kell visszanyúlnia a válaszáért. Látszott, közben többször fölsérti önmagát. Miközben gondolkodott, mérlegelt, Ágnes pedig élvezettel várt a válaszára, hiszen minden alkalommal, bármiről beszéltek, a lelke mélyéig megrendítette ennek a kivételesen megszerkesztett fehér arcnak a komolysága és a nyíltsága; szórakozottan tovább gombolta a blúzát, hogy a másik mellét is kiszabadíthassa végre, amelyből tényleg erősen szivárgott a tej. A blúz alatt nem melltartót, hanem egy szoros, fehér ingvállat viselt, amelynek előzőleg éppen csak a felső gombjait nyitotta meg, hogy az egyik mellét sietősen kiemelje, és a gyerek végre hallgasson el. Amikor végzett a blúzzal, ezt is tovább kellett gombolnia.

Szeretném, igazán szívesen elmondanám. Mégsem biztos, hogy el tudom mondani, válaszolta egy idő után Geerte vontatottan, s miközben beszélt, tekintete szinte szórakozottan rögzült Ágnes idegesen babráló gyűrűs ujjain, amelyek a kicsiny, sűrűn egymás alá varrott gombocskákat keresték. Az ingváll annyira feszes volt, hogy a gombok erős cérnával bevarrt töve szabályosan kifeszített minden gomblyukat. Ez olyan hatást keltett, mintha a gazdag és erős test a következő pillanatban a finom anyagot megrepesztené, és a gombokat lepattintaná. Azért is nehéz beszélni az ilyesmiről, mert egyáltalán nem tudom, nem tudhatom, hogy maga például miként van vele, Ágnes. Vagy bárki más. Azt hiszem, erről sehol nem nagyon beszélnek az emberek. Olyan egyszerű dolognak tartják, amivel nem érdemes foglalkozni. Meglehet, igazuk is van. Én sem tudom. A nő megfog egy férfitől, szül, és kész. Ezzel el van intézve. Akkor meg szoptat. De én soha nem így voltam vele, nekem legalábbis nem volt semmi ennyire egyszerű, s ezért aztán senkinek nem is tudtam elmondani. Az anyámnak sem. Neki aztán végképp nem. Az anyám olyan asszony, nekem elhiheti, Ágnes, aki mindent, de mindent az egyetlen fiának ad, a lányaitól mindent megtagad. Legszívesebben a számból venné ki az ételt.

Az anyámnak én sem, szólt közbe Ágnes szenvedélyesen, egyetlen szót sem, soha. Képzeld el, az én anyám még azt sem árulta el, hogy ide figyelj, vérezni fogsz, kislányom. Az anyja ellen táplált mély indulat azonban olyan gyorsan hunyt ki benne, ahogyan feltámadt. Szenvédélye inkább arra vonatkozott, hogy mennyire érti, milyen figyelemmel kíséri Geertét ebben a kényes kérdésben. Nemcsak azonosulni akar, hanem azonos vele. Nem, ez tényleg nem olyan egyszerű, tette hozzá kissé zavartan. És gyorsan el is hallgatott, mert nem akarta volna hazugságon érne önmagát. Elhallgatott, hiszen eddig ő sem gondolta volna soha, hogy ez ne lenne egyszerű. Helyesebben éppen azt nem értette, hogy miért nem olyan egyszerű, amilyennek lennie kéne.

Az ember valahogy úgy érzi, legalábbis én folyamatosan úgy éreztem, hogy nem tudok többé a gyerekeimtől elszakadni, folytatta Geerte. Meg nem is szeretném egyedül a férjemet okolni. Két ember viszonya épp eléggé kényes dolog, hát még háromé, aztán négyé. Bár meg kell hagyni, hogy elég értetlenül viselkedett, egyszerűen már az első után durva lett. Addig is durva volt, de nem vettem észre, hogy milyen durva egy ember. Nem figyel. Ezt az érzésemet, hogy hiába maradunk magunkra, én nem egyedül vagyok, mint ő, ezt le akarta győzni. Mintha azt akarná, hogy megint ketten legyünk. Azóta is szégyenkezem vagy helyette szégyellem. De biztosan az a lényege, hogy az ember nem tud elszakadni a gyerekeitől, egyetlen másodpercre sem tud elszakadni tőle, mert nem külön test. Vagy saját magától nem tud elszakadni, és az egész nem

más, mint a rettenetes, állatias önzése. Nem tud adni magából, illetve amit adna, az csak a gyerekeit illetné meg.

Lehet, nem szabad ilyesmit mondani, de én talán nem vagyok elég jó anya, mert őszintén szólva nem érzek semmi ilyesmit.

Nem érez.

Higgye el, hogy nem. És velem igazán nem durva a férjem, türelmes, figyelmes, óvatos. Inkább csak az örömét fejezi ki, simogat, becézget, kényeztetne, érzem, tudom, hogy nem csak magára gondol, hogy most megint ugyanúgy legyen neki. Néha egészen megható. Egyszer még sírtunk is együtt. De mégsem, nem.

Akkor biztosan valami más.

Valami más.

Nem tudom.

Olyan, mintha már nem tudom, mióta, szét lennék hasítva, szakítva, olyan, mintha szét lennék dúlva, kaszabolva. És akkor hogyan kívánhatnám magamtól, hogy csak megint jönné belém, mint régen. Nem, ezt nem. Nem vagyok egészben. Jó, először azt gondolja az ember, hogy a berepedt gát miatt van így. Amikor a kislányt szültem, akkor talán nem is repedt be ennyire, mint a kisfiúval, vagy gyorsabban hegedt be. Vagy nem tudom, igazán nem tudom, azért kérdezem magától, mert igazán nem tudom, mi történik, és lassan már félek. Őszintén szólva ez a szoptatás is milyen. Ne haragudjon, hogy ilyesmiről beszélek. Most a kisfiúnál nem fáj már annyira, vagy tudtam, hogy mi vár rám, és ezért nem fáj annyira. De azóta fel van dúlva az egész testem, az egész szervezetem, mindenem, és hiába igyekszem, nem múlik el. Mindenem. Lehet, hogy csak türelmetlen vagyok, de nem tudom, mihez képest kéne türelmesnek lennem vele vagy magammal vagy kivel. És látja, szabályosan szétfolyok. Jó, majd elmúlik, de néha annyira undorít. Ezt kell eltűrjem minden alkalommal. Az egyikből szoptatok, mondta kis nevetéssel, és megemelte a mellét, közben a másiktól csorog. És akkor még amiről nem is beszél az ember. Hogy mit kell közben kiállnia. Igen, szét vagyok dúlva, és azt sem akarom érezni többé, hogy ez jó. Ez jó. Ez nagyon, nagyon jó, kiáltotta.

Erőt kellett magán vennie.

Nem érzett olyat, ezt szeretném megkérdezni, mintha a saját testéből lökték volna ki, hogy nem tud visszatalálni a régihez, mert közben minden megváltozott. Ettől félek, reszketek, hogy akkor hol vagyok én. Vagy ki vagyok én. Ezt szeretném megkérdezni, így érzi-e.

Nem, én nem éreztem soha ilyesmit, válaszolta Geerte szárazon. Valószínűleg mindenki másként van vele.

Biztosan nem is hízott el annyira, mint én.

Nem, én egyáltalán nem híztam el. Magam is csodálkoztam, hogy ezekből a kicsi mellekből rendszeresen szoptatni tudok, és nagyon elégedett a gyermekem.

Mert jó anya. És nem olyan szerencsétlen a testével, mint amilyen én vagyok.

Geerte nem válaszolt, mert sértőnek és igazságtalannak érezte ezt a mondatot. Miként lehetne valaki szerencsétlen, ha egyszer ilyen gazdag teste van. Éppen az volt a nehéz, hogy a tekintetét nem tudta elszakítani, mert nem tudott vele betelni. Egyetlen könnyű csuklómozdulattal jelezte, hogy a blúzt meg az ingecskét szívesen elviszi, azonnal vinné a mosásba. Meg lenne mentve. Ehhez Ágnesnek föl kellett volna állnia, mert a szoknyája szűk, egész derekát szélesen átfogó korcából nem tudta ültében kirángatni sem a blúzt, sem az ingecskét. E pillanatban már tudta, hogy úgy csinál, mint-

ha ezért állna föl, holott nem ezért tette. A felindultságtól kissé reszketett a térde, s bár azt is tudta jól, mi ez a fölindulás, nem hitte el magának. Akárha egyetlen személytelen szenvedélye volna, s most ennek csupán egy másik, ismeretlen ábrázata. Hiszen nem arról beszélt-e a másik asszonynak, hogy e fizikai felindulás hiánya miatt nem tudja magát a férjének adni, nem érzi, még csak azt sem érzi, hogy meg kéne mutatnia magát, nem érti, miért nem érzi, most meg ebben a másik formájában mégis ijesztően és hatalmasan megjelent. A térdénél fogva rázta, s nem lehetett volna megmondani, hogy az öröm-e vagy a félelem. Geerte is fölállt, akárha mindenben készségesen követné, csak hogy Ágnes el ne késsen a villásreggeliről, mely minden hónapban a városka társasági életének egyik fontos eseménye volt. Legalábbis e pillanatban ezt gondolta a saját igyekvéséről, hiszen ő maga még görcsösebben rejtőzködött. Súlyos ajkán ugyanakkor megjelent egy halovány mosoly, terjedt, s ez mintha az ellenkezőjét jelentené. Megvetést. Vagy valami olyasmit, ami egyáltalán nem tetszik neki Ágnes viselkedésében. Elutasítja. Talán ezt az egész idétlen reszketést, amit Ágnes a testében érez, és most már látható. Mit érdekel engem, hogy látható vagy nem látható, mondta ugyanakkor Ágnes magában, mert határozott dühöt érzett Geerte van Groot iránt, aki most ilyen egyszerűen elhagyná őt a megvető mosolyával.

Végül is nem mondott nekem semmit, Geerte. Üres szavakat kaptam magától. Szépen kikerülte minden kérdésemet, mondta teli szájjal ránevetve. Szemérmetlen és csábító volt a nevetése, mert az ajkával szinte áttört a szemérmes reszketésen, holott az ajka is belereszketett. Geerte legszívesebben lekevert volna neki egy jó nagy pofont. Amikor a szájban nedvesen fölcillannak a fogak, az a harapás előlege. Nyújtotta a blúzát, aztán gyorsan kibújt az ingvállából is. Inkább én beszéltem, mondta, mindig túl sokat beszélek, s most aztán itt állok maga előtt teljesen tudatlanul.

A másik nő komolyságát azonban nem tudta ezzel a könnyelmű kacérkodással megrendíteni.

Geerte van Groot átvette a blúzt, elvette az ingvállat, gondosan egymásba hajtogatta őket, majd úgy emelte maga elé az enyhén kikeményített batisztot és a síkos selymet, s különös, lapos orrát oly puhán és figyelmesen tüntette el benne, mintha keresné az illatát. Vagy megcsókolná a nedves foltokat, melyeket a szivárgó tej hagyott. Elkeveredtek egymással az illatok, de tényleg a tej zsíros illata volt, aminek vonzását nem tudta elhárítani.

Nemcsak az volt világos, hogy mit keres, hanem az sem maradt homályban, hogy ezzel milyen határon lépnek át.

Mit művel, Geerte, az istenért, nyögte Ágnes egyszerre szemrehányón, könnyörögve, szemérmében mélyen sértve, mit csinál, ne tegyen ilyesmit, holott egész teste borzongató hűvösével és melegével helyeselte. Megütközés, könnyörgés és szemrehányás ugyanabból az élvezetből sugárzott. Valójában átszakadt egy másik világba, s ehhez az eseményhez képest igazán csak halvány jelét adta annak, hogy miközben minden reccseg és ropog és felszakad, miként sikoltozik magában. Nyöszörgések szakadtak föl belőle. Fűrészként akad meg így a göcsörtös fában. Menekült volna, tiltakozott, ne történhesen meg, ami bekövetkezik, és teljesen önkéntelenül a melle elé rántotta a karját.

Geerte az ajkához emelt fehérműkből nézett föl rá, tulajdonképpen meglepően. Sápadtabbnak látszott, mint bármikor. Világítóan fehér, fényesen domború homloka körül ragyogtak, lángoltak az elszabadult és szertesztét göndörödő hajszálai. Valamiként eldurvult az arca, követelődző lett, támadó, komor. S amikor fölemelte a fejét, s a melléből lökve föl a hangokat beszélni kezdett, vonásai között a gonoszság is

megjelent; gyűlölet, nyers rettenet, a bosszú mélységes óhaja, amitől Ágnesnek nem csupán el kellett volna fordulnia, hanem hanyatt-homlok menekülni.

Annyira szeretnék segíteni magának, el nem mondhatom, nyögdécselte. Annyira nem szeretnék, nem akarok ártani magának, semmiben. De a testemen kívül nincs semmim, semmim, higgye el. Mivel segíthetnék. Én is oly keveset, semmit nem tudok. Aztán a saját nyelvén szinte felordított. Jaj, semmit, semmit. Mégis nagyon fegyelmeztet maradt ez az ordítás.

Immár nem a németalföldi festészet csöndes bensőségességét látta viszont az arcán. Csönd lett közöttük.

Látta, hogy ez a nő tulajdonképpen bűnöző. Mintha a gyöngédségnek és a szelídségnek, amelyet magára kényszerít, lenne egy másik, eleddig ismeretlen oldala. Ez a nő mindenre képes. Kétségbeesett kiáltása a ház néma csöndjében mégis megrekedt. A harmincéves háború borzalmait látta viszont az arcvonásain. Ahhoz, hogy visszafogja, elriassza, ne engedje közel magához, még amíg lehet, másfelé terelje az eseményeket, nagyon gyorsan föl kellett volna öltöznie. Késő. Lovak trappoltak vele a jászhantai szilfasorban. Minden fel van rajzolva, meg van írva előre. Nincs mit tenned ellene. És nem is volt kéznél semmiféle holmija. Akárhá fázna, lúdbőrözött a karja, a válla, mellbimbója összerándult, és egyre erősebben reszketett. Miért nem vettem észre, hogy ennyire éhes. Én is mennyire kiéhezett vagyok. Nem, nem volt semmi a közelében, amit magára kaphatott. Nagy, hűvös térben áll, sehol semmi segítség. Nem volt isten, akihez fohászkozhatott volna. Bár az is némi segítséget jelentett, hogy egyetlen szempillantásnyi időre kívülről látta meg önmagát, amint egy igazán nevetséges helyzetbe keveredve áll ebben az idegen, hűvös, takarékosan berendezett teremben. S hirtelen hallja, hogy a szomszédos szobában a gyermeke halkán és elégedetten gőgicsél. Az egyetlen tárgy a nedves kendő volt, amit elérhetett. Az asztalka szélén hevert egy díztelen ezüsttálca vetve. Lehajolt érte. Mint aki jobb híján ezzel a mozdulattal takarja el magát. S a remény, hogy a jelenetből még valamiként kiléphet, rögtön erőt adott. Mintha a szomszédos szobából valami láthatatlan csáp nyúlna át, titkos köldökzsinór kötné, s akkor mégiscsak igaz, amit Geerte állít, s amit ő eddig soha nem érzett. A gyermeke tényleg magához köti, és vissza fogja tartani.

Azt hiszem, mondta erre nyögdécselve és dadogva, mert valami kis erőre kapott, az lenne a legjobb, azt hiszem, ha ezt a teli mellemet előbb lefejné. Ám közben maga is hallhatta a saját hangján, hogy nem ura többé semminek, sőt, már a gőgicsélés sem köti. A gyereke nem fogja visszatartani. S ha így van, ha ennyire elárul mindenkit és mindent, akkor inkább ne is lásson, a szemét lehunyta.

De nem tudta föladni, nem tudott beletörődni, hogy nincs visszaút. Amikor ismét megszólalt, akkor inkább egy engedetlen cselédnek szánt kellemetlen hang hagyta el a torkát.

Geerte, kérem, nem hozná át a pumpát a másik szobából.

Kezük a nedves kendőn találkozott, és a váratlan lökéstől megzörrent a tálca.

Geerte az összehajtott fehérneműt helyezte volna rá, mert egyszerűen és mielőbb fel akarta szabadítani a kezét és a karját.

Mindkét karját Ágnes csípőjére kulcsolta, bár nem húzta azonnal magához. Duzdadt ajka, mely különben is oly furcsán és idegenen hatott a fehér arcon, reszketett.

Ugyan, engedjen el, fuldokolta Ágnes erőtlenül.

Tiltakozása nem hatott volna olyan nevetségesen, ha egy férfi erőszakoskodik vele. Ám nő volt a másik, s ettől végképp úgy érezte, nincs hová menekülnie. Nincs eszköze. Geerte közeledő ajka láttán gyorsan elfordította a fejét, nehogy a száját érhesse el.

Akárha azt mondaná magának, ezt azért mégsem. Ami azt jelentené, hogy bármi mást. Valami tényleg átszakadt és megnyílt. Olyan szűk térben állt, ahol nem volt hová hátrálni. A gyerek gögicsélt, s talán nem egészen ártatlanul. Az elemi erejű tiltakozástól még megfeszült, ám abban a pillanatban, mikor Geerte ajka a pofacsont alatt könnyedén a bőréhez ért, azonnal el is ernyed a teste. Tiltakozásának nem maradt külső jele. Holott nem az ajak érintése oldotta fel, az csupán a lázas borzongását váltotta át fázós forróságra és vissza, hanem az egymásnak feszülő, a ruhák szövetén átlyktető szeméremcsontjuk kölcsönös érzékelése tette meg a magáét. Bár azt, amit belső érzékelésnek vagy józan gondolkodásnak nevezhetünk, nem zavarhatta meg.

Úgy gondolta, hogy tisztábban lát, mint bármikor.

Távolról hallotta a gögicsélést, a lovak patáinak tompa dobogását a fasorban, a koci repítette a fények és árnyékok között. Az egyik domborulat úgy érzékelhette a másikat, mintha a saját lyktetésében dobogna a másiké, s ezért érzékelhették mindketten úgy, hogy a másik test a ruhákon át dobog. A jászantai föld sötét, súlyos homok, a tavaszi esőktől összeáll, a nyári forróság megtömöríti. Még szerencse, gondolta magában, hogy a józan eszem azért nem veszítem el. Valamiféle mentséget talált ebben a józanságban. Talán Geerte szívét, a sajátját hallotta a lovak homokba vágódó patáinak dobbanásaként. Először érzékelték egymást úgy, hogy nem tudták elválasztani egymástól az érzékelésüket. Mintha távolabbról figyelné, mégsem merészelné átélni a saját észleléseit, miközben a másik lény immár nem látna ki önmagából. Ennyi közöttük a különbség. Vagy mintha a másik nőt nem ő érzékelné magában, hanem a férje, akire állandóan s egyáltalán nem alaptalanul féltékenykedett. Mintha a másik asszony szeméremcsontján a magáét kéne ugyan megéreznie, mégsem ő, hanem a férfi feszülne rá.

Végre érzi, hogy mit érez, s helyette élné át a saját kívánságait. Ijedelmében a nevén szólította, István, mintha hívná, segítsen. Arra az egyetlen férfira cserélte át önmagát, akit a saját testén át megismert és akitől megszülte a két gyermekét. Ami rögtön meg is nyugtatta afelől, hogy szereti. Szeretem, szeretem, őt szeretem mégis, történjen bármi más. Valójában nem a nőt szereti, akit átkarol, s még erőszakosabban, mint ahogyan a nő karolná. Ez csak amolyan epizód lesz az életében, amit nem kell komolyan vennie. Bár nem vette észre, hogy egyáltalán mikor is karolta magához. S ha ez így van, akkor a tudata ugyan tisztán működik, ám a saját szándékait mégsem láthatja át. És akkor valaki más is jelen van benne.

Geerte volt az erősebb, avagy mélyebben, biztonságosabban irányították az érzékei. Csaknem durva. A két egymásnak feszülő szeméremcsontnak nem sikerült megnyugtató egyezsége jutnia. Ágnes nem tudta, akarhat-e bármit, amit ez a másik ne akarna benne. A mentségek keresése, a kételyek teljesen lefoglalták a tudatát, amitől ugyanakkor nem volt kisebb az élvezet. Legfeljebb alattomosabban élvezte a másikat, mint ahogyan a másik élvezte őt.

Geertének határozott célja volt. Fantasztikus kép lebegett előtte, ezt követte. Akárha élő anyagot óhajtana beszuszakolni egy foszlékony látomásba.

Ágnes nekifeszült, Geerte viszont inkább ellene.

S hogy valamit akar, ezt érezte Ágnes. Amitől benne is föltámadt egy határozott képzet, ami elég gyorsan mosott alá mindenféle mást. Pedig a gyerek még mindig egyetlenesen és figyelmeztetőn gögicsélt. Csupán e zsírocskával kipárnázott domborulat maradt, a puha szőrzete, amint alágördülnek egymáson. Valójában a csók hiányzott ahhoz, hogy megtörténhessen; az ajkak érintkezése, az egymása nyíló úrök telt íze és érzete, s ez a hiány jelent meg képként. Pontosan az, amit az imént indokolatlanul

megtagadott magától. Nem, semmit nem szabad megtagadnia. Kinyílni. Két egymásba fordult, fodrosan egymásba tapadó izmos csiga. Már régen úgy képzelte, hogy Geertének égőn vörös a fanszörzete. Ha legördülne, akkor kinyílnának, egymásba simulhatnának a szeméremajkaik. A képzelete egymásba nyitotta és mosta a vízszintest és a függőlegest, ajkakát, csókot, szeméremajkakat. Láta, amint megnyílik az érintéstől, s a magáét látta belenyílni. Érezte. Sehová nem gördülhetett. Mert Geerte ajka durván indult neki az ellenszegüléstől megfeszült nyakának; csiga, tapadt, fénylő hárttyát hagyott a parkban sötétlő bordás fatörzseken, s ezzel egy időben visszataszította őt arra a székre, ahol az imént még szoptatott. A kettős súly alatt a szék megingott, kicsit hintázott alattuk a hátsó lábain.

Geerte valamennyire tartotta, ő pedig jobb híján Geertébe kapaszkodott, feszítette a lábát, hogy ne dőljenek föl.

Legszívesebben felnevetett volna.

Aztán egyetlen villanásra meglátta maga fölött Geerte ijesztőn szétdúlt ábrázatát, a kikerekedett ajkát, az elborult tekintetét, az örült, vöröslőn szétsugárzó hajfürtjeit, s tudatán még oly sok dolog átfutott. Hogy akkor ez háború; a rettenetes járványok, a tűzvészek forgószele. Akkor most valamit mondani fog, most, s hogy ilyenkor vajon minden nő ilyen ronda-e, éppen úgy, mint a férfiak; amikor tulajdonképpen már feldőlt velük a szék. És lezuhantak.

S nemcsak a hátára esett, a támla kicsit előbb koppant, mint a feje, ami miatt aztán nem is verte be, hanem egymást átkarolva zuhantak ki a székből. Ez viszont inkább Geerte ügyeskedése volt. A lábukkal egymásba akadtan hengeredtek az oldalukra a szőnyegen. A felfordult szék úgy maradt. Mintha hosszan futottak volna egymás mellett, lihegtek.

Nem ütötte meg magát, kérdezte Geerte, drágám, s az ijedelemtől, hogy a másíknak fájdalmat okozhatott, visszaváltozott az arca, kitisztultak a vonásai.

De mennyire nevetséges volt az egész. Utoljára kislánykorában dulakodott, akkor is mindig fiúkkal. Egymást átkarolva, egymásba kapaszkodva heverték a padló hűvösén. És milyen szép. Mintha idegen emberekkel történe, akiknek éreznék a melegét.

Nem, nem ütöttem meg magam, válaszolta, mintegy szavakat lehelve a másik asszony lélegzetébe. De valamit éppen mondani akart volna nekem, Geerte. Meghalok, kiáltotta fojtott hangon, szenvedélyesen, meghalok a kíváncsiságtól, ha nem mondja meg.

Geerte a meglepettségtől visszafogta a lélegzetét. Honnan tudhatja, gondolta, hogy egyáltalán akarok neki valamit mondani. Aztán az egész következő mondattal együtt, a szégyentől, a fájdalomtól elrekedten, kilökte magából.

Azt akartam mondani, hogy éhes vagyok, azt akartam mondani, hogy kiéheztem, Ágnes. Szomjas vagyok. És eszemben sincs áthozni az ostoba pumpáját a másik szobából. Ezt akartam mondani.

Erre aztán némán, talán teljesen önkéntelenül nevettek, ami úgy hatott, mint valami egymást nagyon is értő hunyorgatás; kijózanítóan hatott.

Ágnes kibontakozott az ölelésből, lassan felült, közben el nem eresztették egymás tekintetét. Geerte, hogy ne legyen annyira egyedül, ne hagyják el újra, hirtelen mégis utánanyúlt.

Végre megértette, s ez halálos nyugalommal töltötte el Ágnest.

Hatalmasnak érezte önmagát, erősnek, kék erekkel átszótt, nagyra duzzadt keblével uralta, táplálni tudta volna az egész éhező emberiséget, de súlya nem volt többé. Alig észlelhető kis mozdulatokat tettek. Még ha magukban a másíkhöz szóltak is, et-

től kezdve magukban, magukhoz beszéltek, s felettébb furcsa, egymással egyáltalán nem összefüggésben álló, a helyzethez kevésbé illő dolgokat. Ágnes azt mondta magában, meg kell nézmem az évszámokat. S oly erős volt benne a késztetés arra, hogy vegye a kabátját, menjen, a könyvtárban lapozzon utána, és mindezt oly természetesnek is érezte, hogy Geerte szintén fölült ijedtében; valamit megérezett belőle. Bár tévedett, amikor úgy értelmezte, akárha durván elutasítanák.

Egyszerre engedték el egymás kezét és tekintetét.

S amint legördültek a hídról, a bazaltból metszett domború kockakövek szabályosan rázni kezdték, dobálták a különben is mereven rugózott súlyos kocsit a szétdúlt és sáros Margit körúton. Rögtön adom, doktor asszony, egy pillanat türelmet még kérek, mondta a sofőr kellőképpen hangosan, szinte kiáltva. Ezen a nyomorult szakaszon juszak át. Különben is szeretnék valamit kérdezni a doktor asszonytól, ha megengedi.

E pillanatban nem is értette egészen, hogy a sofőr honnan a csudából szedi ezt a buta doktor asszonyt, meg egyáltalán mit akar tőle. Nem szerette, s igazán nem is tudott hozzászokni, hogy a személyzet önállósodik. Honnan tudhatja, hogy ő doktorált, ha egyszer a doktorátusát soha életében nem viselte.

Egészen a Török utcáig nyitva állt előttük az úttest. Gázvezetéket cseréltek, habár most a hosszú, beázott árokban senki nem dolgozott.

Geerte van Groot óriási, húsos, erősen bordázott ajka felett volt egy határozott élű függőleges forradás, mely széles cimpájú, nyomottan lapos orrának barlangjában tűnt el. Úgynevezett nyúlászajjal jött a világra; *labium leporinum* a rendellenesség latin neve. Ez abban az időben, amikor megszületett, a tizenkilencedik század utolsó éveiben, közel sem volt veszélytelen. A nyúlajkú csecsemő szopni nem tud, mert arcnyúlványai szét vannak hasadva. A felső ajak egy középső és két oldalsó, az alsó ajak pedig két oldalsó arcnyúlvány egyesülésétől nyeri az alakját, s ennek az egyesülésnek a rendellenessége a nyúlászaj. Leginkább a felső ajkon jelentkezik, s ha egyesülése tökéletlen, akkor húsa egész szélességében áthatad. A nyúlajkú csecsemőt ráadásul nem lehet azonnal megműteni, mert valamennyire meg kell erősödnie, a mesterséges táplálás viszont egyáltalán nem volt egyszerű, könnyen megfertőzték a csecsemőket a táplálásukhoz használatos eszközök. Kialakult egy ördögi kör. A fertőzés miatt meg kellett szakítani a mesterséges táplálásukat, akkor azonban a kiszáradás fenyegette őket. Geerte háromhetes volt, amikor végre sikerült megműteni, és nem sokat adtak volna érte, hogy a seb gyógyulásának kritikus szakaszát átvészeli. Az alaposan begyulladt, gennyedző hasíték széleit óvatosan kimetszik, három öltéssel sikerült összevarrniok. Tulajdonképpen sebészi mestermunka volt a szája, de a húsból hiányozni fog az ajak felső peremének hármas osztása, az arcnyúlványok egyesülésének e természetes nyoma. És most nem is volt az ajka összezárva egészen, ami miatt különösen kereknek hatott. Ami egyszerre volt megkapó és elidegenítő, miként minden olyan sérülés, mely a testi épséget érinti vagy akár csak emlékeztet ennek a veszélyére.

Úgy látszik, gondolta Ágnes asszony, hogy mindig ilyen vastag szájúakkal hozott össze a sorsom.

A haldoklónak is óriási ajka volt.

Már megbocsásson, kiáltott ugyanakkor a sofőrnek előre, mert a zötykölődés oly erős hangot adott, hogy különben nem hallhatták volna egymást, honnan veszi, kérem, hogy én bármiféle doktor volnék. Nem értem, mire céloz ezzel egyáltalán.

A férfi anélkül, hogy visszafordult volna, fennhangon hátraszólt.

Többször vittem a professzor urat az Egyetemre, az Akadémiára. Vittem a Pártköz-

pontba. Együtt is tetszettek utazni velem, amire biztos nem tetszik emlékezni, mert este volt. Tavaly télen az Erkel Színházba tetszettek menni egy Aidára, mikor hirtelen akkora hó esett. Még előtte egyszer a Parlamentbe, amikor a professzor úr, ugye, Vörös Zászló-rendet kapott. Tetszik látni, hogy mindenre pontosan emlékezem, ezt tessék elhinni.

Nagyon derék, ez igazán nagyon kedves magától, válaszolta Ágnes asszony kissé türelmetlenül, de még mindig nem értem, miként következik ebből, hogy én bármiféle doktor volnék. Micsoda tréfa ez.

Tessék ide figyelni, magyarázta a sofőr nevetve, s egy pillanatra kedélyesen hátrafordult. A dolog igen egyszerű. Hallottam, miről tetszenek a professzor úrral beszélni. Már tessék nekem megbocsátani, ilyesmihez tényleg nem ért bárki, kell hozzá legalább egy doktorátus.

Legalábbis soha nem használom a doktorátusom.

Az én szakmám meg pont olyan, ez a lényege, nem kell ahhoz mindent megértenem, hogy tudjam, kit viszek. Tessék nekem elhinni, az embernek van füle rá.

El nem képzelhette, hogy miről beszéltek. Bizalmas jellegű témáról biztosan nem, hiszen ilyesméről nem volt szokásuk egy taxiban szót váltani.

S miközben ujjai közé fogta, kissé megemelte bal mellének duzzadt bimbóját, látta, tényleg bőségesen szívárog a tej belőle, legszívesebben fennhangon megkérdezte volna a sofőrtől, hogy mégis miről. De nem akart ilyen közel kerülni hozzá. Egy ávoshoz, aki talán nyilas, de most aztán megérezte, hogy egyik feltételezése sem lehet helyes. Ez a férfi valamivel megtéveszti őt.

Geerte ugyanakkor valamennyire lebecsültette a pilláit, de nem egészen, s ettől kezdve a kétféle emlékezés egymás mellett futhatott.

Látást és érzékelést olykor szerencsésebb egymástól elválasztani. Geerte mégis kilestett a pillái alól, lássa a bimbó dudoros, alvadtlila udvarát, mikor vonzására bírta az érzékeit. Még csak nem is gondolt rá, hogy meg kéne tagadnia magától vagy erre lenne bármiféle erkölcsi indoka. Meg fogja találni, csak vezesse. Ágnes pedig csodálta Geerte vastag és lusta szemhéját, a vörös pilláit, melyeknek töve átláthatóan szőke volt. Miként arcának, úgy látszik, a tizenhetedik századi holland festészetnek szintén vannak fedettebb vonásai. Ez a közös titkuk. Eddig talán senki nem vette szemügyre, nem értelmezte. A családiasságában, az otthonosságában, az utánozhatatlan gyöngédségében, a mindenre kiterjedő figyelmében és a finomságában húzódik meg a harmincéves háború az összes iszonyával. Olyan, mint egy jótékony drapéria, mindazt elrejtí az emberi természetből, amit beavatatlannak soha többé nem szabad látniuk. Vagy miként egy ránc, gondolta hirtelen, korom lepte barázda, mely égő fájdmakról tanúskodik. Utána kéne nézni az évszámoknak, vajon így van-e.

Geerte arcát, csontos és száraz alakját eddig is úgy méregette, mintha nem egyetlen festő, hanem egy egész festészeti hagyomány élő modelljére lelt volna rá ebben az idegen városban. Mint ahogy elég volt a magas, négyzethálós ablakhoz lépnie, máris láthatta, milyen mélységek és magasságok léptékére tanította a levegő állaga a németalföldi festőket. Most ellenben éppen fordítva állt a dolog. Élő ember arcán vette észre, hogy mit rejtettek el egy egész nagyszerű korszak festészetében. S amennyiben az évszámok is igazolnák a feltevéseit, akkor mindennek megváltoznának a hangsúlyai. Ez meg olyan volt, mint egy nyugtalanító érzés, lebeg, valami az ember nyelvére kívánkozik belőle, bár nincs megfogalmazva még, eltűnik, itt van, el nem érheti.

Aztán persze sok mindent megértettem ebből is, gondolta keserűen, mulatva egy-

kori naiv önmagán, ezen az egész ártatlanságot tettető, brutális, háború előtti világon, mely szigorú szokásokba és illemszabályokba kapaszkodott. Miközben azon töprengett, hogy miről is beszélgethettek azon a havas estén, vajon miről, s megkérdezze-e a børsapkás sofőrt, aki biztosan nem ávós, talán mégis nyilas, ám mindenképpen túl beszédes. A személyzet ne legyen beszédes.

Mégis nyilas, most már biztos volt ebben, egy nyilas, aki később az ávó szolgálatába állt.

Geerte két erős, feszes karja ismét a derekát ölelte át. Jobb, ha nem elegyedik vele beszélgetésbe.

Nézte és nézte ezt az emléket, figyelte a húsos ajkat, amint a mellbimbót magába zárja, kiveszi az ujjai közül. El is engedte, vigye.

Mintha nem élvezet, hanem nemes cselekedet lenne a sérült ajak szomjúságát csillapítani. A táplálás gesztusa új értelmet kapott a kéjben. Egyik kezének kimeresztett ujjait Geerte feje alá, a gyapjasan vöröslő és szőkélő hajába mélyesztette, a másikat pedig, amennyire ez a merev szövésű, csíkos vászonruha egyáltalán megengedte, kissé ügyetlenül, kissé szemérmesen Geerte combja közé túrta be. Egy ideig mégis úgy akarta érezni, mint aki semmit nem érez. A gondolkodással térítette el az érzékeit, illetve látszólag mással foglalkozott, mint amit közvetlenül érzékelt. De hiszen éppen azon gondolkodott, hogy miként képes egy korszak festészete eltéríteni önmagát az áltelt rettenettől.

S ezért aztán talán percek is elteltek, míg hangosan föl nem nyögött.

Oly erősen gondolkodott mindezen, hogy Gyöngyvér tarkóját sem látta már, nem vette észre, hogy mikor is szedte össze a gyógyszerét a kocsni bordás gumiszőnyegéről, s mikor húzódott vissza az ülésre. Rettenetesen fájtt ebbe a régi élvezetbe alámerülnie. Akárha szemrehányást tenne magának, miért is szakította el magát Geertétől erőszakosan és könnyelműen. S hiába múltak el az évek, az emlék nem halványodott. Ott kellett volna maradnia. Ha nem Groningenben, akkor Venlóban. Akkor talán a kislánya élne még. Miért nem tud az ember egy pillanatban megmaradni.

Miért kell mindig elmennie.

Vagy miért nem tudja, hogy melyik pillanatban kéne megmaradnia s onnan a haláláig nem menni el.

Meg, tetszik tudni, kiáltotta hátra a sofőr vidáman, a fiamtól sok mindent tudok. Ezt is elárulhatom. Kedves tanítványa volt a professzor úrnak. Sokszor járt a lakásukon.

Vagy úgy, válaszolta Ágnes asszony, aki nem volt nagy véleményrel a férje kedves tanítványairól, s inkább azokat a tanítványokat találta érdekeseknek, akik láthatóan idegenkedtek a professzortól vagy egyenesen utálták.

Akkor már értem, tette hozzá tartózkodón. Na és hogy hívják a fiatalembert? Már-mint a kedves fiát, kérdezem.

(Folytatása következik.)

Rába György

BEKUKKANTÁS A HÍRNÉV ABLAKÁN

Akkor késő ősszel jutottam el a fény városába
nem is kápráztatott villogás se nappal se éjjel
novemberi permet vont függönyt ég és föld közé
jöllehet észrevettem e világi csillagokat a bulvárokon
a Boul Michen esőköpenyébe göngyölve BA svéd színésznőt
a Raspail másik oldalán baktatott hazánk pusztafia
magába merült köszöntéssel nem akartam zavarni
vénemeres idő elhittem már a világ köldökén vagyok
szállásomra térve nem is lepett meg a portás közlése
a belga írók nevében telefonáltak majd újra hívnak
elégítelt kapok véltem tisztességesen kárpótolnak
hisz honi Hivatalunk a költőtálalkozóra utaznom elgáncsolt
pedig a flamand fürdőhely nemzetközi zsűrijébe vártak
angol francia spanyol olasz lengyel nagyságok társaságába
díjat ítélnem a jelenkor egyik kiemelkedő költőjének
de most az otthoni Nyetért majd kárpótlást adnak
az újabb telefonhíváskor a főtitkárnak mondtam pályatárs
meghívott a belga költők negyedévi párizsi vacsorájára
a három szavojairól elnevezett közeli vendéglőbe
kik lehetnek a hármak meglehet az alapító tulajdonosok
kollégám azzal csalogatott eljön egy venezuelai poéta
meg az öt érteket főként az étkeket versben ünneplő JF
rajta kívül talán más francia költő is megjelenik
ha én is részt veszek nemzetközi lesz a rendezvény
fogamat szíva ám mégis elígérkeztem a vacsorára
az adott időpontban be is toppantam már a küszöbön
legomboltak rólam kemény hús franc részvételi díjat
akkori négy ebédem árát egy szerény önkiszolgálóban
megkönnyebbültem amikor telefonálom elém sietett
hadd mutatom be mindjárt mondta a kiváló poétának
az ősz úr kezét adott MC vagyok nemrég jelent meg
új verseskötetem tudomásom szerint el is fogyott
válogatott költeményeimet cseh fordításban szétkapkodták
ifjúsági kötetem példányszáma százezres Moszkvában
menjünk tovább tolt a főtitkár egy vak hölgy elé
AV vagyok megörültem az illetőnek mert kedveltem líráját
most került ki a nyomdából mondta verseim új *plaque*-je
tegnap Montpellier-ben zajlott sikeres estem az egyetemen
holnap indulok Nice-be bölcsészkaruk megismétli estemet
nagyon népszerű vagyok az egyetemi ifjúság körében
tuszolt volna arrébb a főtitkár de lecövekeltem

két olyan nagyszerű rokonszenves pályatársat ismertem meg
 hogy másra már nem vagyok kíváncsi mellettük ülnék
 az étkezésről emlékezetes képem az asztalfőről JF
 lírájával összhangban étvágya emelte a hangulatot
 az avatatlanok ínycsiklandozásául megemlítem
 a menü fénypontját a *Coquille Saint Jacques*-ot
 Szent Jakab valóságos kagylójában fűszeres vagdalék
 ízes tartalmát fogyasztva fedeztem föl rézsút szemközt
 a kettős keresztnevű „bizonyos korú” költőnőt
 lévén francia ő is a nemzetközi jelleget öregbítette
 magyar versek serény tolmácsa segítettem is nyersekkel
 ahogy akkor mondta mennyire sajnálja nemzedéktársamat
 PJ-t aki párizsi kávéházak teraszán szomorkodott napszám
 jókedvre akartam csókolni mesélte volt a hölgy
 én vidám vagyok rikkantottam ajkának szemölcsse láttán
 ám itt jelenléte fölhangolt integettem is neki
 ő meg átkiabált megint magyar költőt fordít
 egész kötetre való versét ültette át Seghersnek
 furdalt a tudásszomj kicsodát fordíthat szakmámban
 több tucat versét is átültettem mondta neve nem jut eszembe
 de kedveséé igen furcsa név valami Lédának hívták
 többre másra nem is emlékszem a nemzetközi találkozóóról

TRAGÉDIA (FŐKÉNT) KÉPZŐKBEN ELBESZÉLVE

-ár	-ér
-hat	-het
-kodik	-kedik
-at	-et
-tat	-tet
-gat	-get
-dokol	-dekel
-stul	-stül
-lag	-leg
-talan	-telen
igen	nem
nemigen	

Jules Supervielle

ÉJ SZÉP SZÖRNYETEGE...

„Éj szép szörnyetege, homállyal lüktető,
 Nedves orrod felém fordítod, ég fölötti,
 Hozzám közeledel, mancodat idetartod,
 S máris visszahúzod, gyanut fogsz hirtelen.
 Vagyok pedig fura gesztusaid barátja,
 Irhádnek rejtekén szempillantásom áthat.
 Nem látod-e vajon bennem komor fivéred,
 E világunkban egy másik világ fiát,
 Ki legtisztább dalom magamnak őrizem?
 Én az elrémítő csöndet így ismerem fel
 Türelemben kopott s oly sietős szivemmel,
 Zörög választalan a halál kapuin.
 – Ám a ki-kihagyó halál még visszacserfel,
 Mikor riadt szived falakba ütközik:
 A halálfélelem világából való vagy.”
 A szörny farkaszemet nézett, és lépteit
 Aprózva vakmerő árnyékba visszahátrált.
 S az éj, mint rendesen, kicsillagosodott.

EMLÉKSZEM

Emlékszem – amikor ezt ismételve,
 Megtudjuk valaha, ki is emlékezik
 Ezen a mormoló, forró keresztuton,
 Mely szíveként dobog, és nevet ad neki?
 Emlékszem, távoli ország volt az a hely,
 Délen pillantható meg a mappának alján,
 Az ártatlan, sötét reggelt folytonosan
 Keresztül-kasul ott csak áztatta az ég.
 Emlékszem, és tudom ezt ma bizonyosan,
 Én vagyok most, ki ezt az időt szürcsöli:
 Éppen viharszünet volt, mikor rád találtam,
 Te igazi, nekem rendeltetett, te társam
 Hús esztendőkön át, és ez még így igaz.

TALÁLKOZÁS

Körben a gyertyaszálak,
Susogásunkra lángjuk
Hozzárokonodik –
A sűrű éjszakának
Hallgatjuk híreit.
A folyosók kihaltak
S a hálótermek is,
Csupán a csillagok
Tapadnak ablakunkra,
Mint a régi remények
Éledni készen újra,
S örült tekintetük
Nem segíthet nekünk.
Ám most egy hang köszön be,
A hosszú csönd gyümölcse:
„Ezt a csillagot vedd át,
Oltsd el érte a gyertyát,
Add e baglyot nekem
A fecskéért cserébe,
Amely reggelt üzen.
Szürkén látó szemed
Más fényességre váltom,
Szabad legyen neked
Átlátnod a világon,
S hogy jobban megítélhesd,
Adok még egy halat:
Nincsen szüksége vízre,
Csak sürgősen szeresd meg,
S folyvást életre kelhet,
Így lesz tulajdonod.
Élő tárgyat adok,
És hogy hasznodra fordítsd,
Bujtasd mindkét kezed
Acélkesztyűbe, így
Sorsod fékezheted.”
Elhallgatott a szó,
Zsákutca minden ismét,
Hol nem történhetik még,
Mi föl nem fogható –
Fujjuk el gyertyalángunk,
S hideg szobánkba térve
Ott közösen megássuk
Sírgödrünket az éjre.

MÉG ÉLNI

Mára a tavalyi farkas már ez a szél,
 És ki mondhatja el, még mivé is lehet?
 A szélre heverünk, akárcsak holt avarra,
 Még kérdezgetni is alig maradt időnk,
 Hogy merre haladunk a légköri zavarban,
 Vérünk mért festi meg lábunknál a füvet.
 Mégis e hatalom rejtélyét kitaláltuk,
 Mint a gyökerükön tanult, kemény fatörzsek:
 Minket tévelyegni láttak, s egy szót se szóltak.
 Ha ennek a neve, hogy még csak nem is éltünk,
 És ha káprázata voltunk egy vízbe fúltnak,
 Aki még azt hiszi, hogy fut közeli parton...
 Nem, mi ismertük a nagy, a még hevítő célt,
 A magában bízót ereje tudatában,
 Nevethetett avagy éppen haragra lobbant,
 Követtük lépteit, miként régi barátok,
 Kik egyetérteni majd egymásba karolnak,
 S némán is szívesen elbeszélgetnek így,
 Csak hogy a láz üres szavakban ki ne hűljön.
 Szemlélték városok és erdők menetünket,
 Sebesen szárnyaló madarak ismerői:
 A gondolataink voltak vándorutunkon,
 A vadász fegyverét hiába fogta rájuk.
 Ólma találhatott, röptük nem szegte meg,
 Ott túl az életen éltek és túl a véren...
 Itt most körbe kerít csupa madártetem,
 Arrébb rúgjuk, nehogy még szennyük is bekenjen.

Rába György fordításai

René Guy Cadou

A HALÁL ÁBÉCÉJE

Beszélg halkán halál nehogy meghallja bárki
 Ujjaiddal beszélj jöjj hát még közelébb
 Mozdulatod hamu-köteleket bogoz ki
 S könnyeket ők adják hangomnak erejét

Felismerlek bizony. Nem változott a nyelved
S kezed amely apám homlokára simult
Érted mondtam búcsút gazdag fedélzeteknek
S tenger-dűlőknek: ott kéklő és mély az út

Öllezve megyünk most az őszi ködökbe
Húnyt utcáknak során ahol a kés forog
Fekete tavakig hová más sose jönne
Siessünk ó halál késik az ég amott

Jó barátoknak a mellkasom felajánlom
Ők hoznak levegőt áldásos meleget
Dombok gyomrában hadd görgessen majd az álom
Állatárnyaktól én ugyan nem rettegek.

Ne marasztalj te láng elfújom mécsed immár
S kigyúló arcokét mert szítják éhemet
Hadd csusszanok tovább. Puha kövek elég már
Emeljétek tudóm úgy lélegezhetek

MINDENEK ELLENÉRE

Láncon vonszolj kövek között
Zuhatokkal tengerekkel telítőmd torkomat
Vasaddal pipacsformán jelöld meg torkomat
Falak satujában térdemet dalra kapasd
Csontomat kifehéritsd mint sivatagi kutyáét
Két kézzel tartva vidd koponyám repedt lámpását
Élő fáklyámat lobbantsd az útkereszteken
Feszíts fel engem hajók vitorlázatára
Útnak induló házak ablakaira
Ó nyaldoss engem láng mint alacsony gerendát
Zúzz össze teljes súlyoddal szomorú évszak
Boríts be avarral
Nem beszélek többé
Nem tudom mit szeretnél tőlem hallani
Minden bűnőmben ártatlan vagyok
Bezárultam a szónak
Nagy mozgó csend vagyok
Szerlemmel nem tartozom elszámolni neked.

A TENGER CSAVARGÓI

A tenger szűk sikátorában
Elvadult telkeken hol bogáncs hajt lilán
Mikor a lebukó nap vadszamárként nyerít s a
Legelső hajólámpa üvegszemét gurítja
Hangapillák alatt ködös tájak iránt
A két gyerek kinek vagyona csak az arca
S pár könnyed mezteláb alig emberi már
Perzselő tengeri kagylópadlón tapadva
Mely kőnehéz akár körutakon a nyár
E kettő megy cipel kincseik látomások
Az elkötött ladik padjára másznak ők
Mintha csak messzire sodorhatna az álom
Nyálhab vádolja meg a két menekülőt
De bármily boldog is az erőpróba fáraszt
Ha nekifutsz megint lankaszt rövidesen
A két tolvaj belül érzi már az önvádat
S elszunnyad a ladikban mely sosem járt vizen.

A VÉR UTCÁJA

Vidéki utca eszembe jutsz te szüntelen
Szökdécselt az eső mentünk én s jegyesem

Halk novemberi est volt alacsony minden lámpa
Tébolyult gyermekek jajgattak a szobákban

Girhes kutyák ólálkodtak égen és folyosón
Sok sötét alak sok halott jött szembe elosont

Csak harmadik oldalát böngészted a lapoknak
Mást nem szabadott Semmi bűntény Kis perpatvarok csak

Az éjszakában pár erőszakolás csupa banális dolog
De szobád falaiban egy ló zokogott

Ma te vagy a legszebb lombja alatt a fáknek
Bő vízben mosnak mint a fehér ruhákat

Nap számsorát sütötték rád örökre bélyegül
Fonográfok méhek járnak be zsongnak körül

Derék csavargó marka öblén bújgat madarakat
Déltájt részeg keresztet vet öleli a patak

Az emberek szemébe szembogara mint víz hull
S Krisztus lép tántorogva amikor visszaindul.

Lackfi János fordításai

Lázáry René Sándor

(ÓH, HÁNY POÉTA...)

Óh, hány poéta, hebre szent,
Czívis, polgári czeFRE czenk,
Hány senki zengi Debreczent!

Most kellenél, szegény Vitéz Mihály,
Hogy itt megint Reményt igézz, s kiszállj
Sírphantodból... De hely ma
Sem vón' számodra tán,
Kesernyés ajkú pajtás!
Hamis próféta, selyma
Pap anyyi, mint a pelyva –
Emészt a gaz, s tenyész
A lelki fattyúhajtás...

Ezért ne vedd zokon, amint
Kedélyed fád rokona int –
Henyélj inkább, Csokonaink!

1905. január

(MAGYAR KISVÁROS...)

Magyar kisváros: épp Erdély van és vasárnap.
Sajnáld a sarki zsandárt, az Óregát fiát,
Ki réveteg vakarja seggét meg vádliját,
S irigyli nyámjait, mert sörkertben lazsálnak!

S míg ő izzadva hajlong az újdonsült basáknak,
 A Nap mellére tűz egy nagy medáliát...
 Terjeng a renyhe búz, s arany fekáliák
 Ragyognak bokrok alján... A közbudik bezártak.

Zöld döglegyek dönögnek. Holnap megint bazárnap.
 De egyelőre örvendj, hisz Erdély van s vasárnap.

1922 júliusában

ÜNNEPI, HŐSI VILÁG!

Töredékek egy elleneposzból

Ünnep köszönt ma ránk s a csendőr-laktanyára!
 A nagy magyar primárné szemében szende harmat,
 Mert túl szorosra fűzték, s miként cemde gyarmat,
 Zászlódszben lobog – haját berakta mára,
 Hisz Ó avat ma táblát a csendőr-laktanyára!
 Körötte patrióták francúz sampányt fagyalnak,
 De Ó bög, honleányként keserg, dől taknya-nyála:
 Miért is szülte anyja csak úgy, csupán magyarnak?
 Hisz Ó avat ma táblát a csendőr-laktanyára!

* * *

A Domn' Prefekt, a rendőr- s a tűzoltó-parancsnok,
 A törvényszéki tollnok s a borzas imepégát
 Nejestül, sőt: ebestül a Korzón billeg át!
 A cacak rőt kalapján mű-rózsák s mű-narancsok

Fityegnek... És nyomukban egy teljes hadsereggel,
 Fegyverre-bajnokokkal csörtetnek át a téren.
 Rezesbandát vezényel a Rend a járdaszélen...

Nyomulnak, és vonulnak a honfik este-reggel,
 Míg mély zsebekbe sikkad sok hősi nimbusz ára,
 S falsul zendít a banda Királyuk himnuszára!

1923. május 10.–június 9.

(LEDÖNTÖTTÉK A SZOBROKAT)

Ledöntötték a szobrokat:
Kossuthot, Rákóczit, Bemet.
S a gyűlölet (kész döbbenet!)
Már érdemrendet osztogat...

S miért maradt makacs talapzatán
Petőfietlen a Petőfi-oszlop?
A vád megint alaptalan!... Talán
Egy ismeretlen banda dúlva foszt, lop.

Eltüntették a szobrokat:
Kossuthot, Rákóczit, Bemet.
S az ismeretlen tettesek
Nyomában puszta kosz rohad:
Ledöntötték a szobrokat.

Marosvásárhely, 1923 novemberében

Utassy József

MÁR CSAK AZ ÁLMOK

Milyen mogorva, halk, szomorú vagy!
Lesír a fűzfák bánata rólad.

Minszktől Rédiczig leszegett fővel
bukdácsolsz, ödöngsz a temetőben.

Már csak az álmok, a pille álmok
könnyebbítik mázsás magányod.

Tőled Isten is félve fél, reszket:
négy égtáj nyögi tölgyfa kereszted.

HMMM

A költő néma. Hallgat a tolla.
Valaha úgy szállt, mint a motolla
anyám kezében: sort írva sorra.
De hol van anyám? S hol a motolla?!

Condorcet

[TÖREDÉK ATLANTISZRÓL]

Erdélyi Ágnes fordítása

...Végül hiányzik még valami: nincs olyan átfogó képünk az ismert igazságokról, melyre elég egy pillantást vetnünk, hogy felmérjük egy-egy tudomány tényleges állapotát, azt, hogy melyik meddig jutott, hogy szemügyre vegyük a haladásához legszükségesebb felfedezéseket s azt, hogy milyen újabb felfedezésekre van kilátása a közeljövőben. Olyan általános képre gondolunk, melyen jól megkülönböztethetők az igazságok: azok, amelyek bizonyítottak és elismertek, azok, amelyek szintén majdnem bizonyosak, de – mivel még némi homály fedi őket – csak a pártatlan és mélyreható tekintet számára láthatók; azok, amelyeket csak közvetett vagy vitatott bizonyíték támaszt alá, s ezért még helye van velük szemben az ésszerű kételynek; végül pedig azok, amelyeket tiszteletet ébresztően nagy valószínűségük, a mellettük szóló szavazatok túlsúlya vagy a közvélemény szentesített, mégis az egyszerű feltevések közé kell sorolnunk őket, amíg idővel és az új kutatások eredményeképpen véglegesen és megváltoztathatatlanul eldőlt, hol a helyük: a tudományok rendszerében vagy az átmenetileg az igazság nevét bitorló számtalan tévedés között.

Ezt a képet, melynek egyszerűen csak élénk kellene tárnia az igazságokat, de úgy, hogy közben jelzi, hol található meg a részletekbe menő fejtegetéseket, a problémák megvitatását és a bizonyításokat, még egyetlen tudomány esetében is csak többen együtt tudnák megalkotni, ha felosztanák egymás között valamennyi részterületet, és mindenütt elmélyült vizsgálatokat folytatnának; ugyanakkor, legalábbis több tudomány tekintetében, meglehetősen kiterjedt ismereteket is igényelne, nehogy bármelyik tárgy észrevétlen maradjon, és elég biztos filozófiára is szüksége lenne, hogy ne keverjük össze az igazságokat és a véleményeket, hogy megkülönböztessük azt, ami egy tényben maga a tény, attól, ami valójában csupán annak feltevésen alapuló magyarázata, és hogy elkülönítsük egy állítás igaz – bizonyított – értelmét attól, ami a tudósok által használt hipotetikus nyelven fogalmazódik meg.

Ámde szükségtelen szaporítani a példákat: eleget felsoroltam ahhoz, hogy teljes terjedelmében és teljes jelentőségében előttünk álljon a terv, mely szerint népes társaságot kellene alapítani a tudomány haladása érdekében. És ha most még azt is megvizs-

gálom, hogy egy ilyen társaságnak módjában állna-e bölcsen ötvözni az együttműködést és az egyes felek külön-külön tervezett munkáját, sikeresen irányítani a terv végrehajtását, állhatatosan kitartani mellette, fedezni a szükséges költségeket és leküzdeni a külső akadályokat, melyek útjába állhatnak, akkor már tényleg elég sok mindent fölsoroltam, hogy ne vádoljanak azzal, túlságosan szűkre szabom a tervet, s ezzel kibővítem a nehézségeket.

Ne tévesszük szem elől a feltevést, melyet az elején leszögeztem: egy igazán szabad, nagy nemzetet feltételezek. Egy ilyen nemzet esetében nemcsak arról van szó, hogy a nép egésze megőrizte szuverenitását, és a polgárok teljes mértékben gyakorolják politikai jogait, hanem arról is, hogy a törvények egész rendszere tiszteletben tartja az egyén természetes jogait, hogy semmit sem lehet megtiltani az egyénnek azon túl, ami sérti egy másik egyén jogát, hogy a társadalom tagjaként minden egyes embert egyforma jog illet meg, és ez – mivel egyetlen embert sem érhet úgy erőszakos sérelem, hogy az ne sértene egyúttal mindenkit – magának a társadalomnak a jogaként jelenik meg.

Minél közelebb jut egy nép ehhez, annál kevésbé ütközik akadályba az itt vizsgált terv megvalósítása.

Először is egy ember, esetleg többek egybehangzó javaslatára össze kell hívni a résztvevőket, és egyesületet kell alakítani, mégpedig egyelőre ideiglenes feltételek mellett.

A feltételek egyszerűek lennének. Mindössze annyit foglalnának magukban, hogy mindenkinek, aki közre akar működni a terv megvalósításában, fel kell iratkoznia, és bele kell egyeznie, hogy – az előterjesztett és jóváhagyott formának megfelelően – megválasszanak néhány, nem nagyszámú tudóst, s megbízzák őket az egyesület tervének elkészítésével.

A választást – mint minden olyan választást, amelyben a tagság egésze részt vesz – úgy kell előkészíteni, hogy ne kelljen mindenkinek egy helyen vagy akár több helyen külön-külön csoportonként összegyűlnie. Általában tanácsos kerülni a népes gyűléseket: csak így lehet elérni, hogy a résztvevők valóban egyenlők legyenek, ne befolyásolja őket semmilyen intrika, sarlatánság és üres fecsegés; hogy érvényesüljön az egyszerű igazságok mindent elsöprő ereje, és mindenkit a világos belátás vezéreljen, ne a szenvedély.

Két szétküldött levél és két beérkező válasz minden választáshoz elégséges.

Amikor elkészül az egyesület terve, nyilvánosságra kell hozni. A tervet nem szükséges utólag elfogadtatni azokkal, akik közreműködtek a szerkesztők kiválasztásában, hiszen ők megőrzik szabadságukat: dönthetnek úgy, hogy nem lépnek be az egyesületbe, vagy hogy másikat alakítanak. Minthogy itt a többség óhaja nem alkothat törvényt a kisebbség számára, és mások is szabadon csatlakozhatnak az egyikhez vagy a másikhoz, egy ilyen utólagos döntés nyilvánvalóan teljesen céltalan lenne. Semmivel sem jelentene többet – sőt valójában még annyit sem jelentene –, mint annak pusztá elhatározása, hogy részt vegyenek a terv végrehajtásában vagy ne vegyenek részt benne.

De vajon nem megengedhető-e azt feltételezni, hogy egy ilyen egyesület terve összekapcsolódna a tenni vágyással, mivel arra készítetné a felvilágosodás előrehaladásán igazán buzgólkodókat, hogy – ha csak buzgó igyekezetükkel is – hasznos tagjai legyenek az egyesületnek? Vajon nem segítené-e elő ezzel, hogy jól válasszák ki azokat is, akiknek feladata az elvégzendő megfigyelések, illetve a kísérletek ellenőrzését szolgál-

ló általános rendszer kialakítása, és azokat is, akikre magát a megfigyelést és a kísérletek elvégzését bízják?

Netán nehéz lenne olyan választási módszert találni, amely a társasághoz tartozó valamennyi egyénnek elégséges befolyást biztosít, hogy azt támogassa, ami az ő érdekeit szolgálja, ám kellő óvintézkedésekkel mégis szavatolja, hogy csak olyanokra essék a választása, akik képesek elvégezni a rájuk bízott munkát, olyan tevékenységet folytatnak, amelyet a munka megkíván, és van szabad idejük, valamint hajlandóságuk is, hogy állhatatosan a feladatok teljesítésének szenteljék magukat?

Ami a szükséges költségek fedezésére szolgáló pénzeszközöket illeti, először általános gyűjtést rendeznének; mindenki, aki csatlakozott az egyesülethez, jegyezne egy szerény összeget, s ennek fejében minden hónapban megkapná a kiadványokat, melyeket az egyesület egyik bizottságának feladata lenne közzétenni: az elvégzett megfigyelések jegyzékét, illetve ezenfelül évente még az értekezéseket és a felolvasásokat tartalmazó gyűjteményt is. Ha elég sokan aláírnák a gyűjtőíveket, a befizetett összeg csaknem fedezné a kiadványok költségeit, és előnyt jelentene az aláírók számára, hogy ilyenformán saját munkáikat is egy igen széles körhöz eljutó kiadványban láthatnák viszont.

Ha egyszer már elkészült a tudományokat bemutató, átfogó kép, utána tízévenként kiegészítenék azokkal az igazságokkal, amelyek azóta gyarapították tudásunkat. Ügyelni kellene arra is, hogy a felfedezéseket csak néhány év elteltével illesszék be a képbe. Az évente készülő új kötet azt kívánná, hogy a szerkesztők bölcsessége és pártatlansága messze meghaladja a miénket, és a tudósoktól is azt követelné, hogy nálunk jóval nagyobb mértékben úrrá tudjanak lenni hiúságukon.

A gyűjtőívekkel összeszedett bevételeket kiegészítenék az egyesület tagjainak önkéntes adományai.

Ezeket vagy a társulat általános céljára ajánlanák föl, vagy valamelyik osztály kapná őket. Az utóbbi esetben az egyesület két feltételt szabna: az egyik az, hogy a bevétel egy részét – például a gyűjtőíven jegyzett összeg egytizedét – mindig úgy kell kezelni, mint aminek az a rendeltetése, hogy az egyesület általános szempontjai teljesüljenek. Így biztosak lehetünk benne, hogy az emberi ismeretek egész rendszere hasznot fog húzni az adományból, és az ismeretek egyetlen ága sem merül teljesen feledésbe csupán azért, mert egy-egy kor uralkodó szelleme egyik vagy másik résznek kedvez.

A másik feltétel az, hogy a külön részfelhasználások nagy tudományos osztályok szerint csoportosuljanak, és ezt a felosztást maga az egyesület szabja meg, tehát ne legyen kitéve más szempontoknak, egyéni elképzeléseknek. Tíz-tizenkét osztály elég ahhoz, hogy mindenkinek a kedvére tegyen, aki igazi buzgalommal ügyködik a tudományok előrehaladásán és a valódi felvilágosodás terjesztésén.

A tervezett munkák között szükségképpen két olyan kategória található, melynek igényeit alighanem bajos bizonytalanul befolyó és a jegyzett támogatásoktól függően változó segélyekkel kielégíteni. Az egyikbe azok a kutatások tartoznak, amelyeket csak akkor érdemes folytatni, ha állandóan vagy nagyon hosszú időn keresztül végzik őket, a másikba pedig azok a munkák, amelyek megindítása nagyon komoly befektetést igényel. Ámde a források egyenlőtlenségét, illetve elégtelenségét korrigálni lehet, ha az évente befolyó összeg mellett két tartalékalapot létesítünk, melyek közül az egyiket az új munkát kezdő vállalkozáshoz szükséges induló költségekre szánnánk, a másik pedig állandó jövedelmet biztosítana. Ez az elővigyázatosság ugyanolyan bölcs jelzőlog-

bejegyzési szabályokat feltételez, amelyeneket huszonkét évszázaddal ezelőtt az athéni köztársaságban felállítottak; de hát ez nem túl magas követelmény a civilizációnak azon a fokán, amelyet az emberi nem, feltételezem, már elért.

Így kapcsolódnak össze néhány ponton a társadalmi rendszer látszólag egymástól legtávolabbi részei.

Ahhoz tehát, hogy az értelem teljes mértékben uralkodjék egyetlen területen, az szükséges, hogy mindenre kiterjedjen uralma; ugyanígy lehetetlen elkülöníteni a jót és a rosszat, mint ahogy egy szervezetben belül sem lehetséges, hogy a rossz elszigetelten jelentkezék, ne érintse az egész szervezetet, s mint ahogy az sem képzelhető el, hogy a jó csak félig-meddig létezzék, és ne terjedjen ki mindenre.

A kormány közreműködhetne a költségek előteremtésében; de az egyesületnek is teljes mértékben át kellene éreznie az egyént egy szabad nép tagjaként megillető függetlenség méltóságát, és vissza kellene utasítania a támogatást, ha az arra kényszerítené, hogy vesse alá magát a közületi előírásoknak. Túlságosan veszélyes lenne eltűnni, hogy bármely hatóság beavatkozzék az ügyekbe egy olyan területen, ahol kizárólag az igazságnak kell uralkodnia, és hogy idegen szempontok – akárha hasznos szempontok – megzavarják azt a tiszta kultuszt, melyet valaki szabad akaratából az igazságnak szentel.

Kétségekívül elvárható és kívánatos is a közhatalom segítségével, ha különféle kedvezményekről van szó, például a levelezés megkönnyítéséről, a távoli utakhoz szükséges pénzeszközök előteremtéséről, esetleg – olyan esetben, amikor ez feltétlenül szükséges – a hely, illetve a helyiség engedélyezéséről vagy a hatalom külföldi, illetve belföldi hivatalnokainak közbenjárásáról; elengedhetetlen a közreműködése továbbá bizonyos kutatásokban, így például a halandóságot bemutató táblázatok elkészítésében: nem kétséges, hogy ezek a kutatási témák mind olyan kapcsolatokat létesítenének a közhatalom és egy szabad társulás között, melyek célja és egyben jutalma is lenne a tudományok haladása és az ebből fakadó általános haszon. Ám ha a hatalmat gyakorlók nem elég felvilágosultak ahhoz, hogy megértsék, nekik nem irányítani, hanem követni kell a munkákat, s nem megrendelni, hanem hasznosítani kell a felfedezéseket, akkor még arra sem lesznek képesek, hogy a bátorítást igazságos, körültekintő és elmélyült szempontokkal társítsák, és az is kérdéses, hogy nem ártalmasabb-e a befolyásuk, mint amennyire hasznos a segítségük.

Csakis az egyesületre tartozik, hogy önállóan megítélje, milyen kutatásokat kell elindítani a tudomány gyorsabb haladása érdekében. Az pedig a közhatalomra tartozik, hogy ugyancsak önállóan megítélje, mi az, ami szándékainak megfelelően kiérdemelni látszik közreműködését vagy bőkezű támogatását. Ne tegyünk le a reményről, hogy eljön az idő, amikor egyedül az ész fogja megszabni, minek a megítélése melyik félre tartozik, s nem kell attól tartani, hogy valamelyik oldalon elhatalmasodik az önösség, és felborul az egyensúly.

Most lehet feltenni a kérdést: mi biztosítja, hogy az átfogó terv tartós és egyre tökéletesebb lesz, és mi szavatolja, hogy állhatatosan végre is hajtják?

Erre az egyesület szabályzatának rendelkezései nyújtanak biztosítékot; elegendő, ha meghonosítják azt a szokást, hogy a döntésekben pluralitás érvényesüljön, jó néhány különféle tudományág képviselve legyen. A vizsgálendő kérdések természetéből adódóan a tanácskozások mindig nagyon szűk körben folynak. A résztvevőkről – akiket szükségképpen a széles körben és messze földön ismert tudósok közül választottak ki –, ha csak annyi természetes éleselméjűséggel rendelkeznek, amennyi egy-egy

tudományág előbbreviteléhez szükséges, lehetetlen nem feltételezni, hogy képesek lesznek a tudomány egész rendszerére kiterjeszteni és mindenütt betartani a gondosan előkészített döntési formákat. Így fokozatosan – minden szinten a tárgyalt kérdések jellegének megfelelően – érvényesíteni lehet a pluralitás követelményét. De ennél többre van szükség: az egyesület minden bizottságát úgy kell összeállítani, hogy tagjai az emberi ismeretek teljes palettáját képviseljék – de legalábbis ne maradjon képviselő nélkül egyetlen fontos tudományág sem –, és az is elengedhetetlen, hogy a nagy tudományosztályok mindegyikéhez csatlakozzék az egyes tudományágak bizonyos számú képviselője. Ettől kezdve már nagyobb súlya lehet az ő szavazatuknak a kérdések ama részének eldöntésében, amely az adott tudományághoz kapcsolódik, mégsem kell attól tartani, hogy valaha is olyan befolyásra tesznek szert, amely kizárja, hogy más vélemények is érvényesüljenek.

Így például, ha arról volna szó, hogy egy jelenség megfigyelését törlik a kutatási tervből, akkor csak nagy többséggel lehetne elérni, hogy csakugyan töröljék; azt ellenben a leggyengébb is el tudná érni, hogy kiterjesszék és alaposabbá tegyék a megfigyeléseket.

Az első esetben azoknak a tudósoknak, akiknek a kutatásait érinti a megfigyelések beszüntetése, nagyobb befolyással kellene rendelkezniök; kevesebb befolyással bírnának viszont, ha olyan további megfigyelés beiktatásáról volna szó, amelyet ők természetesen kívánatosnak tartanak; ha pedig a további megfigyelés elutasításáról szavaznak, akkor egyenlő számban lennének.

Ezeket az eljárásokat nem ugyanazon elvek szerint kell szabályozni, mint amilyeneknek a politikai társadalmak hasonló intézményeinek irányításában kell érvényesülniök. Az egyesület célja sem ugyanaz: a társadalom esetében az a cél, hogy valamennyi tagjának a lehető legnagyobb mértékben egyenlő jogai legyenek, egy tudományos társaság viszont a tudományok előrehaladását kívánja szolgálni. Az egyikben az eljárásoknak a kevésbé felvilágosult egyének képességeihez kell igazodniok; a másikban viszont csak olyan emberekkel kell számolni, akik megszokták, hogy érveket kövessenek és a fogalmakat összekapcsolják. Az egyikben egy elhibázott döntés sértheti a megbízók vagy a kisebbség legfontosabb jogait; a másikban a döntés semmilyen jogot nem sérthet, mivel mindenki önként és meghatározott időre lépett be az egyesületbe, és eleve tisztában volt a feltételekkel és a szabályokkal. Az egyikben mindenkinek joga van rá, hogy egyenlő befolyása legyen, és egyformán befolyást gyakoroljon minden döntésre; a másikban előfordulhat, hogy az egyenlőtlenesség az ésszerű és az igazságos, főképpen akkor, ha kölcsönösen érvényesül.

A tagok egyharmadának évenkénti újraválasztása azt is biztosítaná, hogy tartósan ugyanazok a szempontok érvényesüljenek, és elhárítaná a veszélyt, hogy túlzottan előtérbe kerüljenek a személyes vélemények vagy az egyes iskolák előítéletei.

A feladatok végrehajtásában az biztosítja ugyanezeket az előnyöket, ha olyan akadályokat gördítenek a megfigyeléseket végző személyek cseréje elé, amelyek gátat vetnek a megfigyelések indokolatlan – szeszély vagy szenvedély diktálta – szaporításának, de nem szüntetnék be a megfigyelést, ha szükségessé válik avégett, hogy ki lehessen igazítani a hibás döntést.

Mivel az egyesület valamennyi tagja évente tájékoztatást kapna a munkák eredményéről, az pedig lehetetlen, hogy a nagy többségnek más álljon érdekében, mint hogy e munkák sikeresek legyenek, nehéz elképzelni, hogy a többség befolyása ne tegye jóvá hamar a kiválasztásban idővel mindig előforduló tévedéseket. Végül pedig, mivel

az intrikát, a sarlatánságot és az elbizakodottságot mindig szégyenletesnek és nevetésségesnek találnák valamilyen mulékony siker vonatkozásában, hamarosan visszatetszést váltanának ki azok a próbálkozások, amelyeknek túl gyakran van ilyen hatásuk.

Ez a tömörülés, melyhez egy nemzeten belül mindazok csatlakoznak, akik – vagy azért, hogy elfoglaltságot találjanak maguknak, vagy hogy örömeiket leljék benne – gondot fordítanak elméjük művelésére és ismereteik gyarapítására, majdan valamennyi felvilágosult nemzetre kiterjedhet. Minden nemzetnek megvolna a maga nemzeti egyesülete, amely önállóan munkálkodna, ámde a különböző nemzeteknél folyó ugyanazon munkák összevetése, összekapcsolásuk a közös eredmény érdekében, néhány átfogóbb vállalkozás, továbbá egy egyetemes nyelv bevezetése és egy olyan hatalmas mű megalkotása, amely a földgolyónkon végigsöprő általános revolúció esetében is menedéket nyújtana a tudományoknak – mindennek megvalósítása egy átfogóbb társulás feladata, amelynek létesítése, felölelvén valamennyi népet, mely a felvilágosodásnak és a szabadságnak ugyanarra a szintjére jutott el, nem ütközne akadályba, s egyensúlyt biztosítana az elveik által irányított tudományok és az őket szolgáló mesterségek, valamint az összes nemzet között, és megteremtené az emberi nem haladásához és boldogságához szükséges egyensúlyt az ismeretek, az ipar és a józan értelem között.

Márkus György

CONDORCET: KOMMUNIKÁCIÓ – TUDOMÁNY – DEMOKRÁCIA

Erdélyi Ágnes fordítása

Az utolsó két, két és fél évtizedben Condorcet életművét radikálisan újraértékelték. Korábban alig említették – lábjegyzetbe számúzták –, neve hosszú időn át csak mintegy mellékesen, a francia felvilágosodás történetéhez fűzött zárómegjegyzésként szerepelt: Condorcet az „utolsó enciklopédista”, aki egy olyan korban védelmezte a felvilágosodás elveit, amikor azok gyakorlatilag már vereséget szenvedtek, s akinek – noha meglehetősen eklektikusan értelmelte és leegyszerűsítette ezeket az elveket – személyes tisztessége megkérdőjelezhetetlen. A legjobb esetben is úgy tekintettek rá, ahogy matematikai kéziratának nemrégiben megjelent – mind ez ideig legátfogóbb (bár még távolról sem teljes) – kiadásában¹ a szerkesztők a francia kultúrában általánosan elfogadottá vált Condorcet-képet jellemezték: mint olyan világi szentre és szellemi nagyságra, akinek hatalmas elméje telis-tele van rövid életű, már lejárt eszmével.

Condorcet gondolkodói rangjának helyreállítása mindenekelőtt matematikai munkásságát érintette. Az *arithmétique sociale* tervezetéhez kapcsolódó publikációinak és kéziratainak, melyeket korábban pusztán kuriozitásnak tekintettek, ma már egyértelműen előkelő helyük van a XVIII. század végi matematika történetében. Keith Barker, Gilles Granger, Lorraine Daston és mások rámutattak, hogy – Laplace-szal együtt és a D’Alambert-kritika előidézte válságra adott válaszképpen – Condorcet továbbfejlesztette és tökéletesítette a klasszikus valószínűségi elméletet, sőt azzal, hogy különbsé-

get tett objektív és szubjektív valószínűség között (még akkor is, ha ez a megkülönböztetés körülményes és bizonyos pontokon nem világos), a klasszikus elmélet meghaladásához is hozzájárult. Ugyanakkor a szavazásról szóló írásai – melyek Borda MÉMOIRE-jából indultak ki – már százhatvan évvel Arrow előtt fölvetették és meg is oldották a racionális döntésemélet néhány alapvető problémáját. Tervezetét ma valójában a szélesen értelmezett valószínűségi elemzés szinte valamennyi területét – a matematikai statisztikától a költség-haszon elemzésig terjedő kortárs diszciplínák úgyszólván mind-egyikét – felölelő, bár nem mindig elég konkrétan és világosan kifejtett elképzelésnek tekintik.

Ezzel egy időben Condorcet-nak mint politikai gondolkodónak az átértékelése is megtörtént. Ma őt tekintik az első radikális „feministának”, aki – Mary Wollstencraft előtt – nemcsak jogi-politikai, hanem társadalmi, oktatási és bizonyos értelemben ideológiai-pszichológiai problémaként is fölvetette a nemek egyenlőségének kérdését. Hasonlóképpen felfigyeltek következetes rasszizmuskritikájára, valamint antikolonializmusára, az általános biztosításra vonatkozó tervezetét pedig – mely társadalmi aritmetikájának egyik gyakorlati alkalmazását jelentette – ma úgy értékelik, mint ami számos fontos szempontból előrevetíti a jóléti állam eszméjét.

Condorcet-t, a filozófust azonban még mindig homály fedi. Fő művére, az *ESQUISSE*-re² még mindig ráütik a félrevezető címkét, miszerint elsőként fogalmazta meg az elkerülhetetlen (és nagybetűs) Haladás elméletét, s meglehetősen naiv és túlságosan leegyszerűsítő előfutára volt egy (meglehetősen naivan és leegyszerűsítve értelmezett) Hegelnek és Marxnak. Peter Gay szerint a mű „*legalább annyira a felvilágosodás karikatúrája, mint eszmei hagyatéka*”.³ Ehhez hozzátehetjük: jellemző, hogy a tervezett nagy műhöz tartozó terjedelmes töredékek közül – az *ESQUISSE* eredetileg pusztán eligazító tájékoztatást nyújtott volna ehhez a tulajdonképpeni műhöz – az első, a negyedik, az ötödik és a tizedik korszakot tárgyaló TÖREDÉKEK, melyek ismerete nélkül egyáltalán nem lehet megérteni Condorcet elméleti elképzeléseit, még ma is csak összegyűjtött műveinek százötven éves (és szövegét tekintve teljesen megbízhatatlan) kiadásában hozzáférhetők.⁴ A mű születésének körülményei patetikus és tragikus fényvel övezik a VÁZLAT-ot, elsősorban ezt látjuk, ha felidézzük, bizonyos értelemben mindig ezen keresztül tekintünk rá: az emberiség teljes történelmét – múltját, valamint jövőjét – megidézi, hogy egy olyan ember eszméinek és magatartásának nyújtson igazolást, akinek az élete nincs biztonságban, bujdosnia kell a politikai üldözés és a rá váró halálos ítélet elől – a sorsa elől, melyet végül nem sikerült elkerülnie. Condorcet, a filozófus elsősorban fennkölt érzéseket ébreszt: ő „a nemes filozófus”, THE NOBLE PHILOSOPHER – ez a címe nemrégiben megjelent angol nyelvű életrajzának.⁵ Ő a jófiú a filozófiában – azzal a leereszkedő vállon veregetéssel együtt, ami ebben a kifejezésben benne van.

Nem is próbálom tagadni, hogy Condorcet filozófiai nézetei bizonyos szempontból joggal nevezhetők naivnak. Antropológiája Locke és Condillac ideaelméletén nyugszik: bizonyított igazságként fogadja el és minden további nélkül általánosítja ezt az elméletet. És álláspontja nemcsak e kérdésben, hanem a teoretikus és praktikus megismerés közti viszonyt illetően is anakronisztikusnak tekinthető olyan kortársainak álláspontjához viszonyítva, mint Hume vagy Kant. De az a vád, amelyet a leggyakrabban és leghangsúlyosabban hoznak fel ellene – nevezetesen, hogy az emberi történelmet állítólag leegyszerűsítve, intellektuális folyamatként értelmezte, és visszavezette az egész TABLEAU szervezőelvére, a tudás folyamatos növekedésére – nem intézhető el azzal, hogy naiv volt. Ez nem is lehetett naivitás, hiszen tudatosan a (soha néven nem nevezett) nagy ellenfél, Rousseau ellen irányult, aki elsőként kérdőjelezte meg radi-

kálisan minden ilyen törekvés jogosultságát, és aki Condorcet számára annak a jakobinizmusnak a szellemi atyja volt, amely a szeme láttára sodorja romlásba a történelem legnagyobb forradalmát. Bármilyen ingatag legyen is végső megalapozása, az ESQUISSE jól alátámasztott és összefüggő érvelést ad elő Rousseau „ragyogó és váratlan” (206. o.)⁶ paradoxonával szemben annak bizonyítására, hogy „a társadalmak haladása a boldogság és az erény felé” és „a szellem haladása” a felvilágosultság felé igenis mindig együtt jár (80–81. o.), s hogy a tudomány és a liberális demokrácia – az egyedüli olyan társadalmi-politikai rendszer, melyben a morális magatartás nem feltétlenül egyéni kiválóság és személyes áldozat kérdése – kölcsönösen feltételezi egymást. És Condorcet érvelése nemcsak eredeti, hanem bizonyos tekintetben előremutató: ez már későbbi jelentős – és a későbbiek során jelentős karriert befutó – eszmék előképét jelenti.

Két alapvető, paradigmaticus szerkesztési elvre épül az a sematikus kép, amelyet az ESQUISSE az emberi történelemlről mint haladásról fest. A mű egyrészt összebékíti egymással a teljesen naturalista módon értelmezett, változatlan és – elemi képességei tekintetében – megváltoztathatatlan emberi természetet, valamint a természeti kötelékek által egyáltalán nem határolt és – e képességek gyakorlásának eredményeit, szociális és individuális hatásait tekintve – korlátlan tökéletesedésként felfogott történelmet, mégpedig mind az elmélet, mind a gyakorlat szempontjából összebékíti őket. Másrészt radikálisan temporalizálja – megfosztja időtlen jellegétől – az utópia fogalmát: az utópia a műben a történelemmel szembeállított, képzeletbeli ellenpontból a tényleges történelem betetőzésévé alakul át, s ezáltal itt a múltnak mint valami intelligibilisnek a megértése és az emberi szemszögből értelemmel bíró jövő megalkotása kölcsönösen feltételezi egymást. Mivel Condorcet gondolkodásának ez utóbbi elemét Bronislaw Baczo már igen jól elemezte a felvilágosodás utópiáiról szóló kiváló könyvében,⁷ a továbbiakban én csupán az elsőként említett kérdést fogom körüljárni.

„[A]z a képességünk, hogy gondolkodunk, csakis annak eredménye, ahogy testiünk, szervezeteink felépül, mint ahogy Énünk érzése is... azon elemek sajátos kombinációjának köszönhető, amelyek testiünket alkotják” – olvassuk Condorcet egyik korai kéziratában.⁸ Ez a „harcos materializmus” a kiindulópontja antropológiájának, melyet Locke-tól vesz át. Az emberi elme képességei Locke-nál: az érzékelőképesség, az ideák összehasonlításának és kombinációjának képessége és a reflexió (amely elemi formájában az emlékezet működéséhez kapcsolódik). Ezekhez Condorcet még hozzáteszi azt az emotív-morális kiegészítést, hogy az emberi lény képes az empátiára (ezt nevezte Rousseau *pitié*nek), bizonyos korlátok között át tudja érezni a vele egyívásúak szenvedéseit, legalábbis ama társaiét, akikkel viszonylag gyakran kapcsolatra lép; ezek mind alapvető alkotórészei az emberi természetnek, melyek ugyanígy megtalálhatók a magasabb rendű állatoknál is. A különbség merőben kvantitatív, fokozati jellegű. Az, hogy van ilyen különbség, elsősorban bizonyos biológiai és viselkedésszerű jegyek szerencsés kombinációjának köszönhető, ám maguk ezek a jegyek külön-külön előfordulhatnak néhány más fajnál is. A lista, amelyet az első korszakot tárgyaló TÖREDÉK-ben ad róluk, mai szemmel nézve is igen figyelemreméltó: két lábon járás, mely szabaddá tette a kezét és szabadon mozgathatóvá a fejet; változatos és nem rögzült étrend; kivételesen hosszú felnőtté válási időszak; rendkívül fejlett hangképzési és hallószervek és végül az agynak – különösen az agy finomabb szerkezetének – magas szintű fejlettsége.⁹ Mindez biztosította az ember „természetes fölényét” a többi állathoz képest, mármint abban a tekintetben, hogy lehetővé tette számára a szerzett ideák elemzését és változatos kombinációit – azt, hogy felbontsa őket összetevőikre, új kombinációkat alkosson belőlük és

összehasonlítsa őket –, azaz fölényt biztosított számára (még mindig a mennyiségi többlet értelmében) a *tanulás*, vagyis az egyéni tökéletesedés képessége tekintetében.

Az így felfogott emberi természet, az emberi individuum elemi képességei és hajlami változatlanok, a történelmi változások nem érintik őket. Az emberi természet historizálása Rousseau-nál – akár tisztában volt ezzel, akár nem – csupán egy szélsőségesen zsarnoki tekintélyelvűség elméleti igazolására szolgál. Ha ugyanis az emberi létezés társadalmi feltételei képesek átalakítani magát az emberi természetet, akkor elkerülhetetlenül adódik a következtetés: azok az emberi lények, akik az aktuális történelemből lépnek a jelenbe, szükségképpen elkorcsosultak, *romlottak*, hiszen erre a történelemre mindenképp a zsarnokság, az egyenlőtlenség és a szellemi sötétség nyomja rá a bélyegét. És ha ez így van, akkor az emberek csak önmaguk ellenére válhatnak szabadokká: ekkor a Nagy Törvényhozó irracionális, karizmatikus hatalmával vagy – valamelyest hétköznapiabb változatban – az erényes kevesek terrorjával rájuk kell kényszeríteni a szabadságot. A társadalmi és politikai emancipációt hozó radikális társadalmi változás csak akkor lehet az érintett egyének saját szabad és autonóm döntésének eredménye, ha minden egyén, minden egyes emberi lény – nemtől, fajtól és kulturális hovatartozástól függetlenül, kizárólag emberi mivoltánál fogva – egyszer s mindenkorra, megváltoztathatatlanul rendelkezik az egységes, nem felosztható ész, mégpedig mind a teoretikus, mind a gyakorlati ész működtetésének képességével.

Az emberi természet azonban nemcsak megváltoztathatatlan, hanem a benne rögzült pszichológiai mechanizmusok Condorcet szerint egyben az emberi viselkedésnek és a viselkedés minden változásának végső és kizárólagos magyarázóelvét is jelentik, ami nem valami ígéretes premissza a történelemfilozófia számára. A VÁZLAT legelején Condorcet az emberiség törvényszerű előrehaladásáról beszél a történelemben, ám rögtön tisztázza, hogy ebből nem következtethetünk visszavezethetetlen történelmi vagy *sui generis* társadalmi törvények létezésére: „*E haladás ugyanazoknak az általános törvényszerűségeknek engedelmeskedik, mint amelyeket képességeink egyedi fejlődésében figyelhetünk meg, hiszen ennek a társadalomba tömörült nagyszámú egyénben egy időben tanulmányozott fejlődésnek az eredménye.*” (60. o.) Az egyedüli történelmi törvény, melyről Condorcet egyáltalán említést tesz – az ember korlátlan tökéletesedésének „törvénye” –, csupán *soi-disant* törvény, mivel nem szükségszerűségre, hanem pusztán lehetőségre utal. Ez fog átalakulni egy meghatározott történelmi pillanattól kezdve (arra a kérdésre – legalábbis látszólag – inkonzisztens válaszokat ad, hogy melyik pillanattól kezdve) valódi, genuin törvénnyé: az emberi tökéletesedést biztossá, szabályszerűvé és megállíthatatlanná tevő haladás törvényévé. Ám csakis sajátos történelmi-társadalmi körülmények között válik törvénnyé, ezeket a körülményeket pedig az emberi tevékenység teremti meg.

A tökéletesedés „törvénye” csupán annak lehetőségét mondja ki, hogy a tanulási folyamat (az egyén tökéletesedése) nem korlátozódik az egyedülálló individuum életpályájára, hanem azon túl is folytatódik. Ez az egyetlen jegy, amelynek tekintetében az emberi lény „*elkülönül a többi élőlénytől, és tőlük eltérően, úgy tűnik, nem elégszik meg többé a kizárólagosan egyéni tökéletesedéssel.*” (6. o.) Míg ugyanis az egyéni fejlődés törvényei mindig ugyanazok maradnak, addig a fejlődés során megszerzett ismeretanyag, valamint megszerzésének körülményei radikálisan változnak a történelem folyamán, és csak kimondottan társadalmi terminusokkal lehet jellemezni őket.

A történelem Condorcet szerint fokozatosan terjeszkedő, egyre több területet érintő szocializációs folyamat, amelyet – saját intellektualizmusának keretén belül – azonosít az ismeretek társadalmi felhalmozásával, a társadalmi tanulás folyamatával.

Ilyenformán pedig, éppen mivel egyneműsíti és a (tágon értelmezett) tudás növekedésének szemszögéből tekinti folytonosnak a történelmet, az nála egyben olyan folyamatként jelenik meg, amelyet törésszerű változások szakítanak meg, s amelynek egész jellege megváltozik a tudás megszerzésének és terjesztésének feltételeiben beállott átalakulások következményeként. A történelem alapvető fordulópontjait a tudás felhalmozásának, elosztásának és elterjesztésének – térben és időben történő továbbadásának – mikéntjében végbemenő nagy változások, azaz a *kommunikációs forradalmak* jelentik. Három ilyen forradalomról beszél, és ennek a három nagy forradalomnak a feltételezett eseményei szabják meg a történelmi haladás menetét.

Az első a tagolt, konvención alapuló *nyelv* fokozatos kifejlődése volt (az első korszakot tárgyaló TÖREDÉK jelentős részét Condorcet annak szentelte, hogy naturalista magyarázatot adjon a nyelv eredetére). A nyelv kialakulása – azzal együtt, hogy szokássá válik az eszközhasználat, és megjelennek a valamelyest tartós társadalmi szervezetek legkorábbi formái, valamint a jóról és rosszról alkotott kezdetleges elképzelések – annyit jelent, hogy az emberiség véglegesen kiemelkedik az állatvilágból. Az emberi lények most már képesek tanulni mások tapasztalataiból, és kialakulhat egy stabil társadalmi tudástömeg, mely szájhagyomány formájában őrződik meg. A szóbeli érintkezés azonban a személyes kapcsolatok szűk körére korlátozódik, s az egyén emlékezete megszabja a határait. Nehezen változik, általában a mozdulatlanság – az inertia – jellemző rá. És Condorcet, alig palástolva, hogy mondanójának éle a demagóg szónoklatokkal feltüzelt városi tömegek mozgósításának jakobinus gyakorlata ellen irányul, külön kiemeli a szóbeli közlések pontatlanságát, a kritikai elemzés eszközeinek hiányát: azt, hogy az ilyen közlés általában véve érzelmi-indulati jellegű.

Az *írás feltalálása* jelenti a második nagy forradalmat: ezzel megtalálták „a hagyományok közlésének, rögzítésének és továbbadásának egyetlen eszközét, amely lehetővé tette az ismeretek továbbszármaztatását akkor is, amikor gyarapodni kezdett a számuk” (94. o., a szerző kiemelése). Ezen a ponton azonban a történelem menete – Condorcet reményei szerint csupán időlegesen – kettéválik: más irányba halad keleten és nyugaton, ami első sorban annak függvénye, hogy az írást mint kulturális technikát a keleti és nyugati *társadalom* eltérő módon *használja*. A nagy keleti birodalmakban – noha valójában ezeket tekinthetjük a felfedezés szülőhazájának – a tudás objektíválásának és kommunikálásának új módszere megrekedt korai, képirásos fázisában, ahol a hieroglifák sokasága és mérhetetlen bonyolultsága a többség számára lehetetlenné tette az írás-olvasás elsajátítását. És nemcsak megrekedt, hanem meg is dermedt ebben a fázisban, mivel az új eljárást a papok (a haladás örökös ellenlábasai), valamint a „*tanító kasztok*” rögtön a kezdetektől fogva *monopolizálták*, s uralmuk eszközüvé tették. Ezen az alapon ugyan nagy kulturális vívmányokat lehetett elérni, ám a tudás – mely egy kaszt privilégiumává vált, s amelyet mesterségesen kiszakítottak abból a közegeből, ahol szélesebb gyakorlati-társadalmi ellenőrzés érvényesülhetett volna – végső soron elkerülhetetlenül meg is csontosodott. A keleti fejlődés útja stagnáláshoz vezetett, s innen ma csak külső hatás segíthet továbblépni.

Tartalmát tekintve Condorcet elnagyolt fejtegetése semmi lényegesen újat nem tesz hozzá a „keleti despotizmusnak” a felvilágosodásban megszokott standard képéhez. Fényt vet azonban történelemkonstrukciójának néhány alapvető elvére. A stagnálás, hanyatlás és kulturális-politikai összeomlás – ezek mind nagyon gyakori jelenségek, sőt mi több: túlsúlyban vannak a tényleges történelem folyamán, és Condorcet-nál mindig összekapcsolódnak a két elválaszthatatlan rosszal, a zsarnoksággal és a szellemi sötétséggel – nem valamiféle, magában az emberi természetben rejlő inherens vo-

nással, az emberi természet „eredendő bűnével” magyarázhatók, de ugyanakkor nem is csupán szerencsétlen véletlenek. Ezeket a negatívumokat, melyek feltartóztatják vagy visszafordítják a haladást – ebben igaza volt Rousseau-nak –, maga a haladás tette lehetővé. A tévedést és a tudatlanságot ugyanis nem mint olyat kell hibáztatni – ezek önmagukban természetes és ártalmatlan velejárói annak, hogy növekszik a tudás, mely az empíria területén mindig pusztán valószínű, tehát nem tévedhetetlen, és amely minden előrelépéssel új, ismeretlen területet nyit meg. Mind a kettő betudható annak a szükségszerű „aránytalanságnak, amely mindenkor fennáll a között, amit [az emberi szellem] ismer, és a között, amit megismerni vágyik, s amiről azt hiszi, hogy meg kell ismernie” (67. o.). Éppen ez teszi határtalanná az emberi tökéletesedést. Nem magával a tévedéssel van baj, hanem azzal, ha rögzül, rögzítik a hatalom köntösébe bújtatott érdekek, vagy intézményesül, s babonává válik; nem is magával a tudatlansággal van baj, hanem azzal, ha szakadékat ásnak és társadalmi korlátot állítanak a tudatlan sokaság és a jól informált kevesek közé, s emiatt az előbbieket függővé válnak az utóbbiaktól – ezeket az akadályokat a haladás önnönmagának támasztja, és csak a további haladás távolíthatja el őket az útból. A tudás gyarapodása hozza létre ezeket az akadályokat, de nem önmagában véve és nem magától hozza létre őket, hanem azáltal, hogy mindig újra lehetőséget teremt a tudás *monopolizálására*. A haladás csak akkor válhat valódi, genuin történelmi törvénnyé, ha képesek vagyunk olyan társadalmi feltételeket teremteni, amelyek módszeresen kizárják ezt a lehetőséget.

Ilyenformán tehát, noha létrejött egy sor különféle, nem összetartozó tényező és esemény véletlen egybeesésének köszönhető, nincs semmi véletlen annak a társadalomnak – az ókori, klasszikus Görögországnak – *jellegzetes vonásaiban*, amely először valószínűsítette meg teljesen az írásban rejlő intellektuális és társadalmi lehetőségeket. A legkönnyebben elsajátítható, „demokratikus” írásmód, az írni-olvasni tudást széles körben lehetővé tevő *betűírás* ugyanis itt olyan társadalmi körülményekkel találkozott össze, amelyek alkalmasak voltak elterjesztésére: egy sor kis köztársaság, városállam versengett egymással, nem létezett erős, központosított politikai hatalom, és nem volt egységes papság, ugyanakkor a városállamok kapcsolatban álltak sok Görögországon kívüli kultúrközponttal. Ezek a feltételek tették lehetővé a görög csodát: *a filozófiának mint racionális-kritikai diskurzusnak* a megteremtését. Ebben a diskurzusban minden résztvevő egyenlő, mindenkinek módja nyílik rá, hogy érveit előadja, megtalálja és mindenkivel megossza az igazságot. A klasszikus Athén virágzása nyújtja az első nagy történelmi példát a demokrácia és a szellemi haladás szerves egységére.

A virágzás azonban rövid életű volt. A görög műveltség korlátainak tárgyalásakor Condorcet egyrészt éppen csak elismétli a felvilágosodás metafizikakritikájának – a „l'esprit des systèmes” kritikájának – szokásos toposzait. Másrészt viszont a *kéziratok* kultúrában eleve benne rejlő gyengeséget hangsúlyozza. Ritkaságot miatt a kéziratok nem teszik lehetővé – még széles körben elterjedt írástudás esetén sem –, hogy kialakuljon valamiféle egységes, homogén olvasóközönség: a görög filozófia a „szekták és iskolák” belügye maradt. A kéziratok romlandósága ugyanakkor különösen sérülékenyvé teszi az ilyen kultúrát: ha a szabad, nyilvános vita feltételei már nincsenek adva, az egész könnyen összeomlik, és még a hagyomány nagy része is eltűnhet, hogy utána a hanyatlás sötét és hosszú korszaka következzen.

Ilyenformán az ókori műveltség pusztá feléléstése – melynek lehetőségét Európa csakis az araboknak köszönheti – önmagában nem adott volna kielégítő magyarázatot a modern kísérleti-tapasztalati tudományok, a szó tulajdonképpeni értelmében vett *tudományok* felemelkedésére. Ezt sok tényező összetalálkozása tette lehetővé, s ezek

közül különösen kiemelkedő szerepet játszott a harmadik kommunikációs forradalom: a könyvnyomtatás. Ennek révén „[m]egismerték annak a módját, hogyan lehet nagy területen szétszórtan élő nemzetekhez szólni” (163. o.), megismerték az „emberi szellem megőrzésének művészetét”.¹⁰ Ez először tette lehetővé, hogy a felhalmozott tudás teljes tárháza, a vélemények és módszerek elvben minden egyes egyén számára elérhetőek legyenek, s ugyanakkor lehetőséget teremtett arra is, hogy kialakuljon egyfajta homogén közvélemény, a „minden emberi hatalomtól független ítélőszék” (uo.). A könyvnyomtatás hatásaival összefüggésben utal Condorcet először arra, hogy a haladás igazi történelmi törvénnyé válik, ezt azonban még pusztán negatív értelemben gondolja: a kiadványok „annyi kaput tártak ki az igazság előtt, hogy szinte lehetetlenné vált mindet bezárni” (204. o.), a könyvek elterjedése lehetetlenné tette a kulturális emlékezet teljes elvesztését, a tudományos vívmányok megsemmisítését.

A könyvnyomtatás és a tudomány felívelése közti kapcsolat nem történelmi véletlenek műve, hanem olyasmin alapszik, ami nagyon is a szó tulajdonképpeni értelmében a tudomány természetéhez tartozik. Condorcet értelmezésében ugyanis a tudomány egyszerre episztemikus és társadalmi képződmény. Szemben egy doktrínával vagy rendszerrel, a tudomány nem a lefektetett és rendszerezett igazságok tárháza, hanem a kimeríthetetlen természet törvényeinek feltárására irányuló, kritikus és módszeres, a kísérletezésre és a tapasztalatra építő kutatási folyamat, amely sajátos módon *létrehozza* az igazságokat. Amikor precíz, kvantifikálható összefüggést állapít meg az elmélet fogalmi és a megfigyelési adatok között, nemcsak előre jelezhetővé teszi azt, amit nem figyeltünk meg – ezzel mindenekelőtt az emberi értelem megváltoztathatatlan korlátain lesz úrrá. Ma ezt úgy mondanánk, hogy amikor a tudomány absztrakt teoretikus fogalmak bevezetésével „felszabdálja és tömöríti az információt”, ezzel lehetővé teszi, hogy megőrizzük és – annak ellenére, hogy az emberi emlékezetnek szűkös a kapacitása – racionálisan kezeljük az elszigetelt megfigyelések végtelen sokaságát. Ez természetesen nem érhető el másként, csakis ideák kombinatórikus elemzésének általános módszere révén, amely magának az emberi elmének sajátos működésén alapul. Descartes fedezte fel e módszer alapelveit, Locke pedig szilárd „metafizikai” megalapozást adott nekik. Az egyes tudományok saját külön módszerei (így többes számban) – ma úgy mondanánk, hogy „kutatási programjai” – azonban történelmi jellegűek, és egy idő után kimerülnek. „Bemutatjuk, miképpen meríthetők ki a felfedezésekhez vezető módszerek annyira, hogy a tudomány némiképp megtorpanásra is kényszerül, ha nem jönnek az új módszerek...” (228. o.) Annak a képnek, amelyet Condorcet a tudományfejlődésről fest, határozottan Kuhnt megelőlegező színeze van: az intenzív elméleti munka periódusait, melyek elsősorban a matematikai elemzés alkalmas eszközeinek megteremtéséhez kapcsolódnak, a kísérleti-megfigyelési adatok felhalmozásának hosszú időszakai követi, amely végül szükségképpen megköveteli, hogy magukban az elfogadott módszerekben is „sikeres forradalom” játszódjék le. Ezeknek a forradalmaknak a szükségessége a természettörvények státusából következik: még azok a törvények is probabilisztikusak és megközelítő jellegűek, amelyek nagyon sok ellenőrző próbát kiálltak, azaz amelyek a leginkább korroboráltak. „Nem mernénk állítani – írta Condorcet 1783-ban¹¹ –, hogy a jelenségek megfigyelése alapján megfogalmazott törvények közül akár a legszabályosabb is korlátlan ideig változatlanul fenn fog maradni. Valójában feltételezzük, hogy létezhet egy bonyolultabb, állandó törvény, amely egy ideig azonosnak látszik az elsőként posztulált törvénnyel, később azonban észrevehetően eltér tőle, de könnyű belátni, hogy pontosan ez az az eset, amikor az első törvényt – melyről már tudjuk, hogy nem állandó – egy másikkal helyettesít-

jük, amely azokat a jelenségeket is lefedi, amelyek besorolhatók voltak az első törvény alá, és azokat is, amelyek láthatólag kívül maradtak a törvény hatókörén.” És ha a társadalmi viszonyok megfelelőek, nem kell attól félni, hogy az új és új tudományos igazságok létrehozásának szakadatlan folyamata bármikor hosszabb időre megtorpan, mivel pontosan azok az empirikus tények, amelyek miatt a régi módszer/elmélet már nem elfogadható, egyúttal világosan körvonalaznak egy jól definiált elemzési problémát, melynek megoldása a következő tudós lángészre vár: a módszerbeli „változások a részgazságok felismerésében bekövetkező fejlődés szükségszerű következményei, és az új erőforrásokat követelő okok egyúttal megszerzésük eszközeit is előteremtik” (252. o.).

Ám ez csak akkor történik így, ha biztosítva vannak a megfelelő társadalmi körülmények. A tudomány ugyanis nemcsak episztemikus, hanem egyben társadalmi képződmény – sajátos formájú *társadalmi szervezet* – is. Szüksége van olyan intézményes keretre, amely – a szekták és a nemzeti határok választóvonalain fölülelve – biztosítja az eszmék folyamatos cseréjét és ütköztetését, ezzel lehetetlenné téve, hogy erővel a szőnyeg alá söpörjék az előre nem látott tényeket, és dogmává merevítsék az elfogadott elméleteket. Egy ilyen „tudományetikát” azonban nem lehet arra alapozni (amit Descartes és Leibniz is várt a tudósoktól), hogy minden egyes tudós a moralitás virtuóza is legyen – az etikai normák tiszteletben tartását annak kell biztosítania, ahogyan a tudomány társadalmilag megszerveződik és működik. A tudomány csak mint *tudományos közösség* – mint „a földgolyó tudósait egyetlen egyetemes tudósköztársaságba tömörítő, átfogó közösség”¹² – létezik tartósan és folyamatosan. Ez a közösség – különösen a fizikai tudományokban – már spontán módon kialakult; most az a feladat, hogy olyan stabil szervezeti keretet kapjon, melyben önszabályozó elvei intézményesülnek, és amely szavatolja autonómiáját. A TÖREDÉK AZ ÚJ ATLANTISZRÓL kidolgozott elképzelést vázol fel arról, hogyan érhető el ez a két cél.

Az így kialakított tudományos közösség nagyon sajátos jellegű: önként társult egyének alkotják, akik közül senki „nem hiszi, hogy a születés, a foglalkozás, a magas állás jogosít fel annak eldöntésére, amit az emberek nem képesek megérteni” (229. o.). Ez a közösség ugyanakkor nyitva áll mindenki előtt, aki rendelkezik a tudomány műveléséhez szükséges értelemmel, és hajlandó alávetni magát a közösség maga alkotta normáinak. Természetesen elismeri a különbséget a lángelme és a tudós mesterember között, mégis egyenlő jogokkal ruházza fel őket a részvétel és a kritika gyakorlásának tekintetében. Ezt a tartós közösséget a racionális érvelés, vita és döntéshozás alakítja ki, nem az uralom és az alávetettség viszonyain alapul, hanem racionális alapja van. Bár szerveződésének sajátos elvei – ezt Condorcet hangsúlyozza – nem vihetők át minden további nélkül a társadalom egészére, általános vonásait tekintve „követendő példát” (uo.) jelent: ez a közösség a *demokratikus társadalmi szervezet* paradigmája és lehetőségének élő bizonyítéka.

A tudomány azonban nemcsak a demokrácia modellértékű példája, hanem egyúttal alapvető szerepe van a demokrácia lehetőségének valóra váltásában. A természet-tudományok felfedezéseinek gyakorlati alkalmazása biztosítani tudja, hogy ekkor az emberek „kevésbé fáradtságos munkákkal lévén elfoglalva, többet... fognak termelni, s jobban hi tudják elégiteni a szükségleteiket” (255. o.). Ilyen körülmények között pedig a szociális aritmetika már megbízható alapelveket nyújt egy olyan általános biztosítási rendszerhez, amely felszámolja a túlságosan nagy egyenlőtlenségeket és azt a tompító, léleknyomorító szegénységet, amely képtelenné teszi az egyént a formálisan ráruházott jogok tényleges gyakorlására. E tudomány alapvető és egyszerű eredményeinek népsze-

rűsítése ugyanakkor segít teljesen áttekinthetővé tenni a közügyeket, ami lehetőséget teremt arra, hogy az egyének racionális várakozásokat alakítsanak ki tudatos döntéseik hosszú távú hatásaival kapcsolatban. És nem kevésbé fontos az sem, hogy a tudományos filozófia – azzal, hogy feltárta, miképp van megalkotva az emberi természet – egyszer s mindenkorra, rendíthetetlenül megalapozta az elidegeníthetetlen, egyenlő és alapvető emberi jogok eszméjét. A filozófia nemcsak feltárta ezeket a jogokat, hanem – kihasználva a könyvnyomtatásban rejlő társadalmi lehetőségeket – el is terjesztette az emberjogi eszméket: megteremtette befogadó közegüket, a zsarnokságot támogató előítéletektől mentes, széles és felvilágosodott közvéleményt. Ennek a közvéleménynek az igényei már hatalmas *motivációs erőt* jelentenek a demokratikus átalakulás szempontjából. A nemzetközi tudományos közösség, ha megfelelő a szervezete, a maga tervszerű döntéseivel nagymértékben felgyorsítja a tudomány haladását, s ezzel szükségképpen növeli és erősíti a tudomány technikai, társadalmi és kulturális hatásait is.

A tudomány és a demokratikus társadalom közti kapcsolatot azonban a *kölcsönösség* jellemzi. Az előbbi lehetővé teszi és elősegíti az utóbbi valóra váltását, ám csak az utóbbi – a valóban demokratikus társadalmi szervezet létrejötte és előre látható elterjedése az egész földgolyón – teremtheti meg azokat a feltételeket, amelyek *szavatolják* a tudomány szakadatlan előrehaladását. Az amerikai és a francia forradalom jelzi, hogy kezdetét vette ez a nagy társadalmi-politikai átalakulás, és ezzel – mint Condorcet óvatosan megjegyzi – a haladás pozitív értelemben is a történelem valódi törvényévé vált.

Azzal kapcsolatban, hogy a tudomány miképpen függ a demokráciától, Condorcet érvei megint csak kétféle – internális-episztemikus és externális-szociális – megfontolásokon alapulnak. A tudomány fejlődése egyfelől megköveteli, hogy a hipotetikus elméleti konstrukciók és a kísérletezésből, valamint megfigyelésből származó ellenőrző adatok között állandó interakció legyen. Az elmélet azonban mindig absztrakt, és „*valahányszor a közvetlen, a valóságos gyakorlatra kerül sor, nekünk figyelembe kell vennünk az igényekkel, az eszközökkel, az idővel és a kiadással kapcsolatban felmerülő, az elméletben azonban szükségszerűen elhanyagolt sok-sok tényezőt*” (224. o.). Az elméletnek semmiképpen nem szabad a gyakorlat szolgálóleányává válnia; a kutatás alapvető irányait magának a tudományos közösségnek kell autonóm módon meghatároznia, mégpedig csakis internális megfontolások alapján. De „*az elméleti igazságok szükségképpen módosulnak a gyakorlatban*”: következetesen törekedni kell az elmélet gyakorlati alkalmazására és társadalmi hasznosítására – arra, hogy folyamatos visszajelzést kapjon a gyakorlattól –, mert enélkül mindig könnyen dogmává válik, empirikus bázisa pedig valójában pusztán a konfirmáló esetekre korlátozódik. Az ilyen állandó kapcsolat azonban azt követeli, hogy maga a tudományos közösség egy olyan – sokkal szélesebb – rétegbe ágyazódjék, melynek tagjai nem folytatnak aktív tudományos alkotómunkát, de képesek megérteni és a gyakorlatban alkalmazni a tudomány eredményeit.

Ez azonban csupán egyik sajátos esete annak a problémának, hogy mi a tudomány helye és szerepe a társadalomban. Condorcet – aki szenvedélyes ellenfele Marat-nak – következetesen védelmébe veszi a tudomány autonómiáját és a tudományos tevékenység szakterületek szerinti tagolódásának elvét. Az uniformizált és egyetemesen elterjedt tudás – amelyben mindenki osztozik – nem más, mint egyetemes tudatlanság. A demokrácia nem ellenzi, hanem feltételezi az elkülönülő szaktudást, és elismeri a kivételes egyéni tehetséget, valamint a kiemelkedő teljesítményt. Nem azt követeli, hogy mindenki egyformán szakértő legyen mindenben, hanem hogy mindenki ren-

delkezzen olyan minimális háttérismerettel, amelynek alapján racionálisan el tudja dönteni, hogy egy-egy konkrét feladatra kik a legjobb szakemberek, és a végén – általában véve az eredmények és a társadalmi hatások alapján – értékelni is tudja a teljesítményüket. A tudomány olyan diskurzus, amely kétségtelenül nyitva áll mindenki előtt – mármint mindazok előtt, akik „*abban a helyzetben vannak, hogy megértsek*”.

Ahhoz azonban, hogy a tudomány nyitott legyen – még akkor is, ha csupán egy ilyen megértés megszerzésének a lehetőségét értjük nyitottságon –, mindenki számára ténylegesen elérhetőnek kell lennie, aki megfelelő képességekkel rendelkezik, és aki érdeklődik iránta. Ha a hozzáférés a valóságban olyan partikuláris társadalmi csoport tagjaira korlátozódik, melynek megvan a maga saját, külön érdeke (egyres helyeken Condorcet ezt a csoportot „osztálynak” nevezi), akkor a tudás gyakorlatilag újra monopóliummá válik, és még mindig fennáll az akut veszélye annak, hogy birtokosai a társadalom számára elérhetetlen, titkos tanná teszik, s így mások függőségbe taszításának eszközévé alakul, aminek viszont degradálódás és hanyatlás lehet a következménye. Ha „*igazi elkülönülés alakul ki azok között, akik rendelkeznek a tudással és azok között, akik meg vannak fosztva tőle, akkor e különbség folytán a tudás hatalmi eszközzé válik néhány ember kezében, ahelyett, hogy mindenki boldogulását szolgálja*”.¹³ Ugyanebből az okból ellenzi Condorcet a VÁZLAT-ban – határozottan szakítva korábbi nézeteivel – azt is, hogy a tudós mint tudós valamilyen intézményesen rögzített, sajátos politikai szerepet vállaljon. A monopóliummá válás és a stagnálás együttes veszélyétől csak egy olyan – teljesen meritokratikus és a tekintélyelvűséggel szembeforduló – szabad közoktatási rendszer óvhatja meg a tudományt, amely mindenki számára megnyitja a továbbképzés lehetőségét, aki élni tud ezzel a lehetőséggel, tekintet nélkül arra, milyen rangúnak, férfinak vagy nőnek, milyen fajúnak, illetve milyen vallásúnak születik, s egy ilyen rendszert csak egy demokratikus társadalom teremthet meg és tarthat életben. Condorcet kidolgozta egy ilyen rendszer tervezetét, és 1792-ben (sikertelenül) be is terjesztette a Törvényhozó Nemzetgyűlésnek. Azt ugyanis csak akkor vehetjük biztosra, hogy a tudományos közösség – mint a kiemelkedő kevesek, a szakemberek önkéntes szerveződése – nem a saját érdekeit követi, hanem az igazság egyetemes érdekei vezérlik, ha már „*ügyszólván teljesen eltűnt a határ az emberiség műveletlen és tanult része között, s a művelt emberfők és képzellenek közötti elválasztó távolság észrevehetetlen, fokozatos átmenetté vált*” (204. o.). A tudomány haladása tehát nem mérhető egyszerűen az „*ismert igazságok számával*”, azoknak a számától is függ, „*akik ismerik a legközközelebb, legfontosabb tudományos igazságokat*” (184. o.). Így hát a nagy felfedezések és feltalálások története nem meríti ki a tudomány fejlődésének igaz történetét: az utóbbi nem lehet teljes, amíg nem vesszük figyelembe a tudás társadalmi elterjedésére és elosztására vonatkozó – nem kevésbé fontos – tényeket. Ezért Condorcet joggal hangsúlyozhatta, hogy az ESQUISSE, az emberi szellem történetének ez a – kétségkívül szélsőségesen intellektualista – vázlata valójában szakít a szokványos gyakorlattal, az olyan történetírással, melybe mindig „*csupán néhány ember története*” (235. o.), a vezetőké és a lángelméké fért bele. Ez az áttekintés egy olyan új – a szó valódi értelmében filozófiai – történelem tablóját vázolja fel, melynek tárgyát „*az emberi nem nagy tömegét alkotó*” (237. o.) közemberek jelentik.

Ezzel a végére értünk annak az ügynek, melyet Condorcet Rousseau-val szemben vett védelmébe. A tudományos-kulturális és a morális-társadalmi fejlődés szembeállítása alapvető tévedésen alapul. Nem veszi figyelembe, hogy a tudomány és a kultúra társadalmi jellegű, s mint társadalmi képződmény és társadalmi gyakorlat megtestesít

bizonyos morális elveket, és segít az igaz erkölcsi alapelveket valóra váltani, s ugyanakkor nem veszi figyelembe azt sem, hogy a tudomány és a kultúra hosszú távon csak olyan demokratikus közegben virágozhat, melyben ezek az elvek már általánosan hatékonyvá váltak. Rousseau valójában ugyanazt az elitista kultúrafelfogást vallja, amelyet támad. Nem érti meg, hogy ez az elitizmus nem maguknak a kulturális értékeknek lényegi vonása, hanem a társadalom által előidézett elfajulásuk következménye, és ez az elfajulás már folyamatos létezésüket fenyegeti. Ennek a kulturális elitizmusnak a leküzdése azonban nem jelenthet visszatérést valamiféle mesterségesen kieszakolt ősi egyszerűséghez vagy a nemzeti tradíciókhoz. Csak úgy lehet győzelmet aratni felette, ha igazán népszerűvé és közkinccsé tesszük az emberi történelem valódi kulturális értékeit, mindenekelőtt az alapvető tudományos elveket és a legfontosabb tudományos eredményeket.

Ma joggal tekintünk Condorcet-nak erre az optimista programjára némi nosztalgiaival vagy keserű kiábrándultsággal. Nem lehet és nem is szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt (amelyre az írás legelején utaltam), hogy a program végső elméleti alapjai zavarosak. Condorcet valójában két – egymással összeegyeztethetetlen – erkölcsfogalommal dolgozik, és az erkölcsök fejlődéséről is kétféle felfogást vall. Mivel egy individualista álláspont keretében közelít a történelemhez, egyrészt elkerülhetetlenül azonosítja az erkölcsi haladást az egyének „*erkölcsi alkatának*” tökéletesedésével, azzal, hogy motívumaik, hajlamaik és érzéseik átalakulnak, eredeti, velük született erkölcsi érzékük mind kifinomultabbá, tudatosabbá, kidolgozottabbá és egyetemesebbé válik. Másrészt viszont alapvetően eltérő elképzeléssel dolgozik, amikor példaértékű erkölcsi modellként tárgyalja a tudományos közösséget. Ez az elképzelés azt feltételezi, hogy a normák olyan társadalmi szervezet különös struktúrája és működése révén intézményesülnek, amelynek pontosan az a hatása, hogy a normák érvényesülését nagymértékben függetleníti a szóban forgó individuumok sajátosan egyéni motívumaitól és diszpozícióitól, mivel őket, a tudósokat – efelől Condorcet nem hagy semmi kétséget – gyakran a hiúság, az irigység és a verseny szenvedélye mozgatja. Amikor pedig egyáltalán megkísérli e két felfogást valamiképpen összekapcsolni egymással, már a kiindulásnál elemi hibát követ el, nevezetesen hajlamos összekeverni két teljesen különböző állítást. Azt a tényt ugyanis, hogy a tudomány gyarapodása feltételezi, hogy művelői (legalábbis rendszerint) egy sajátos „etikával” összhangban cselekednek, összekeveri azzal az elképzeléssel, hogy a tudomány képes bizonyítani az általános erkölcsi elvek evidens érvényességét, és elterjesztésükkel radikálisan hozzájárulhat széles körű elfogadottságukhoz.

Az a hit, hogy a tudomány egymaga feltartóztathatatlanul elterjeszti a demokráciát, és hogy a liberális-demokratikus politikai rendszer mindenféle erény kibontakozásának természetes talaja – ez olyan álm, amelyet valójában már végigálmodtunk. De annak, aki – mint magam is – olyan országból jött, amely szerencsétlenségére gyors egymásutánban tapasztalta a fasizmust és a sztálinizmust, Condorcet érvelésének másik támpontja – az, hogy az akadálytalan tudományos fejlődés a szélesen értelmezett demokratikus feltételek meglététől függ – még mindig releváns. Annál is inkább, mivel nem a gondolkodás szabadságának üres feltevésén alapul, hanem a tudományos vállalkozásról vallott meglehetősen sajátos és a maga idején egészen összetett és kifinomult megfontolásokon, melyek még ma is segíthetnek aktuális problémák megfogalmazásában. Ám túl Condorcet bizonyos elképzeléseinek valóságos vagy képzeletbeli időszereplésén, az egyszerűen tény, hogy a közte és Rousseau között zajló implicit vita az első

történeti példa a (most ideáltipikus értelemben vett) felvilágosodás és a romantika közötti küzdelemre, arra a megoldatlan és megoldhatatlan szembenállásra, amely napjainkig végigkísérte a modernitás egész történetét. Ez a vita lényegét tekintve annak a zűrzavarnak és bizonytalanságnak az előtörténetéhez tartozik, amelyben ma is leledzünk a kultúra, a tudomány, a politika és a társadalom közötti kapcsolatokat illetően. Ez pedig elég indok arra, hogy a vita *mindkét* főszereplőjéről méltán emlékezzünk meg.

Az *ESQUISSE* nehézkes retorikája az egyik olyan elidegenítő vonás, amely részben magyarázatot ad a filozófiai marginalizálódásra: a mű nehezen emészthető a mai olvasó számára. Ez a retorika ugyanis nem iróniával tarkított, mint Voltaire-é vagy Diderot-é, és nem is fűti át a szenvedélyes szubjektivitás, mint Rousseau vagy – mondjuk – Fichte írásait. Ez a mesterkéltségi retorika egy olyan emberé, aki alkotói életének jelentős részét azzal töltötte, hogy *éloge*-okat írt a halott akadémikusok tiszteletére. Olvasóim talán a jelen írást is tekinthetik egy hasonló stílusban megírt, megkésett emlékbeszédnek az Akadémia titkárából a francia forradalom elkötelezett hívévé és kritikusává vált Condorcet, a filozófus tiszteletére. És akkor, e vállalkozás mentségéül, arra hivatkoznék, hogy egy olyan korban, melyben a felvilágosodást gyakran megvetően és ellenségesen kezelik, talán érdemes emlékezetünkbe idézni, hogy ha Condorcet – ahogy a róla kialakított klisé tartja – a felvilágosodás utolsó mohikánja, akkor a felvilágosodás mind erkölcsileg, mind elméletileg egészen jól kiállta a francia forradalom véres próbáját.

Jegyzetek

1. Vö. Condorcet: ARITHMÉTIQUE POLITIQUE. TEXTES RARES OU INÉDITS (1767–1789). Éd. par B. Bru et P. Crépel. Paris, 1994. 375. o.
2. ESQUISSE D'UN TABLEAU HISTORIQUE DES PROGRÈS DE L'ESPRIT HUMAIN. Paris, Édition Sociale, 1966. Magyarul: AZ EMBERI SZELLEMEK FEJLŐDÉSÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNETE. (Fordította: Pődör László. A fordítást az eredetivel egybevetette, az előszót és a jegyzeteket írta: Ludassy Mária.) Gondolat, 1986. (A szövegben a továbbiakban a mű mint *ESQUISSE* vagy *VÁZLAT* szerepel.)
3. P. Gay: THE ENLIGHTENMENT. AN INTERPRETATION. London, 1970. 2. kötet, 122. o.
4. A „tulajdonképpen mű”-re, a *TABLEAU*-ra utal az *ESQUISSE*-ben szereplő számtalan „meg fogjuk mutatni”, „be fogjuk bizonyítani” típusú ígéret (az *ESQUISSE* francia címe – „*Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*” – leleményesen utal a „tulajdonképpen műre” is, melynek ez a mű csak a vázlata, az „*esquisse*”-je). A *TABLEAU* – amely nagy történelmi körkép lett volna, és amelynek csak a vázlata készült el – kizárólag Condorcet fejében létezett az 1793-as *ESQUISSE* megírásakor, kivéve néhány töredékes vázlat-vázlatot, melyet az összkiadások sem mindig közöltek (a szövegben a továbbiakban *TABLEAU*-ként utalunk a tervezett nagy műre).
5. Írta: E. Goodell (Buffalo, 1994).
6. A szövegben minden utalás a magyar kiadásra (l. korábban, 2-es jegyzet) vonatkozik.
7. LUMIÈRES DE L'UTOPIE. Paris, 1978. IV. fejezet.
8. SUR LA PERSISTANCE DE L'ÂME. In: Bru-Crépel, 320. o.
9. Vö. OEUVRES. Szerk.: O'Connor és Arago. Paris, 1847. VI. kötet, 290–292. o.
10. „Székfoglaló előadás a Francia Akadémián.” OEUVRES. I. kötet, 393. o.
11. RÉFLEXIONS SUR LA MÉTHODE DE DÉTERMINER LA PROBABILITÉ DES ÉVÉNEMENTS FUTURS. Idézi: L. Datsón: CLASSICAL PROBABILITY IN THE ENLIGHTENMENT. VI. kötet, 603. o.
12. FRAGMENT SUR L'ATLANTIDE. OEUVRES. VI. kötet, 603. o.
13. SUR L'INSTRUCTION PUBLIQUE. OEUVRES. VII. kötet, 173. o.

Ludassy Mária

MAGÁNHANGZÓK ÉS MATEMATIKA

Rousseau és Condorcet történelemfilozófiája nyelvelméletük tükrében

„A beszéd különbözteti meg az embert az állattól, a nyelv különbözteti meg a nemzeteket egymástól: csak azután tudjuk meg egy emberről, hogy hová való, ha már hallottuk beszélni. A megszakás és a szükség kényszeríti ki, hogy minden ember megtanulja szülőföldje nyelvét, de mi az oka annak, hogy egy meghatározott nyelv a hazája nyelve s nem valamely más? Igen kemény okoskodás szükséges ahhoz, hogy megtudjuk: mely ok köti a nyelvet egy bizonyos helyhez, s ennek az oknak meg kell előznie magát a szokást és a morált (moeurs) is: mivel a beszéd, az első társadalmi intézmény csak természeti okokra vezethető vissza” – kezdi Rousseau A NYELVEK EREDETÉRŐL írt esszéjét (ESSAI SUR L’ORIGINE DES LANGUES),* melyet a francia zenéről szóló, hatalmas botrányt kavarázó írása után, az ENCIKLOPÉDIA első öt kötetének a Rameau-ellenes zene címszavai megírása idején, Az EMBEREK KÖZÖTTI EGYENLŐTLENSÉG EREDETÉRŐL írandó értekezés végső változatának kidolgozása közben fogalmazott meg. Az alcím jelzi az opera buffa-vita fő témáját: „où il est parlé de la mélodie et de l’imitation musicale”, azaz „ahol szó lesz a melódiáról és a zenei utánzásról”, pontosabban a zene (id est vokális zene) számára megfelelő és arra alkalmatlan nyelvekről. Az előbbi evidenten az olasz (és a görög, török) lágy hangzású nyelve, míg a második a francia, Lully és Rameau „recsegő” operáinak nyelve, illetve általában Észak rideg, az érzelmek kifejezésére képtelen mássalhangzó-torlódásainak nyelvezete.

Ám amíg a francia és az olasz operaháborúban a barikád egyazon oldalán állt Rousseau és Diderot, azaz Jean-Jacques maga mögött tudhatta az enciklopédisták képviselte „felvilágosult közvéleményt”, addig Észak és Dél általa nyitott frontvonalán a másik oldalra került: szembe a Montesquieu óta kötelező „germán szabadság” modelljével, a szabadságot a központi hatalom minimalizálásával azonosító, a parlamentáris demokrácia alapjait a frank katonai demokráciára visszavezető „liberális” állásponttal, elbarikádozván magát a közvetlen demokráciát egyelőre csupán a magánhangzók dominálta nyelvek direkt érzelmegnyilvánulásai fenségét hirdető nyelvfilozófiai fejtegetések mögé. Hogy a vokálisok miként váltak Rousseau küldetéstudatának első invokációjává, azt szeretném tanulmányom első részében bemutatni. A második rész az enciklopédisták Jean-Jacques szerint rideg racionalizmusának nyelvelméleti *ad absurdum*-át, Condorcet-nak a természetes nyelvek ellenében kidolgozott matematikai-logikai kalkulus-ideálját ismerteti, mely egyszerre hivatott biztosítani a tudományok apodiktikus bizonyosságát és a tudományos közösségek nemzetek fölötti univerzalizmusát.

Azt, hogy A NYELVEK EREDETE nem is oly mellékes terméke Az EGYENLŐTLENSÉG EREDETE előmunkálatainak, ékesen bizonyítja az antropológiai előfeltevések közössége. Az önellátó, önmagában teljes természeti ember képe, akit csak megront a gondolkodás – és ennek kifejezéseképp a tagolt beszéd –, az önszeretet igen, de az önzést (a mások-

* Az ESSAI SUR L’ORIGINE DES LANGUES idézve Jean-Jacques Rousseau: OEUVRÉS COMPLÈTES V. kötetéből (Gallimard, 1995). Sajtó alá rendezte Jean Starobinski.

kal való összevetést) nem ismerő premorális lény, akiben a társiatlanságnak sohasem jelzője a társiaság – e lény nemigen találta fel a beszédet, mivel nem volt rá szüksége. Nem volt mondanivalója embertársa számára, mivel szükségleteit nélküle is ki tudta elégíteni (beleértve a szexuális szükségletet is: Az EGYENLŐTLENSÉG EREDETÉ-ben az aktus után azonnal lelépő természeti ember képe jól mutatja, mit tekintett Jean-Jacques „természetes”-nek e viszonylatban). Ha éppen felismerte, hogy hozzá hasonló lényvel van dolga, gesztusnyelven fejezte ki örömét vagy félelmét – s a szavak nélküli jelbeszéd Rousseau fordított teleológiájú történelemfilozófiájában oly magaslati kiindulópont, melyről csak lefelé haladhatunk (legalábbis a kifejezőség, az érzelmi töltet, az erőteljesség paraméterein alapján) az artikulált beszéd kialakulásához vezető úton. „Az a legenyegikusabb nyelv, melyben a jel mindent el tud mondani, mielőtt megszólalnának.” (376. o.) Am amint meg tud szólalni, ámítani is képes az ember: Efraim meggyalázott-meggyilkolt felesége feldarabolt tetemével minden szónál ékesebben mondta el a kimondhatatlant, de aki elbeszéli az erőszakot – Phaedrától Putifárnéig –, az hazudhat is. És az emberi hangnak kiszolgáltatott emberi szív könnyen félrevezethető: gesztusainkon Rousseau szerint rögvést meglátszik a hamisság, szavainkon nem. Ezért nem triviális feladat a hamis és igaz próféták megkülönböztetése szavaik alapján (bár, ha jól emlékszem, ez a csodákkal is így volt a fáraó udvarában). Épp az *être* és a *paraître*, a valaminek lenni és valaminek látszani különbsége – Az EGYENLŐTLENSÉG EREDETÉ-ről szóló értekezés egyik kulcskategóriája – hozza létre az ember mozgásterét, mely persze morálisan kárhozatos következményekkel bír: nemcsak képesek vagyunk másnak látszani, mint amik valójában vagyunk, arra is képességünk vagyunk, hogy teljesen elfeledjük, hogy „mik vagyunk”, szavaink nem „elfedik gondolatainkat”, ahogy Talleyrand vélte, hanem helyettesítik. Az ember tökéletesedési képességének – amelynek jelzője Jean-Jacques-nál a „funeste”, gyászos – a gondolkodás és a tetet öltött gondolat, a nyelv a két fő hajtómotorja. Az állatok is kommunikálnak (NB.: Rousseau ezt a kifejezést használja!), de „beszédük” rögzített, változatlan, nem fejlődő-flexibilis alkotás, hanem természeti adomány. „A konvenció alkotta nyelv egyedül az ember sajátja. Íme, amiért az ember képes a fejlődésre – mind a jó, mind a rossz terén – s amiért az állatok nem képesek fejlődni.” (379. o.)

A fejlődés „jó” pólusán Rousseau-nál a szenvedélyek, a másik embert a vágy érdek nélküli tárgyának tekintő emóciók állnak, míg a negatív oldalt a szükség(let), az embertársainkra fizikai vágykielégítésünk pusztá eszközöként tekintő materiális motívum képviseli. Ennek megfelelően az első nyelvek érzetszavakból álltak, az emóciók és nem az elvárások sugallták. „Ezen nyelvekben semmi módszeres és gondolati elem nem volt, élők és figuratívok voltak. A filozófusok azt akarják elhíttetni velünk, hogy az első emberek nyelve a mértantudósok nyelve volt, ám láthatjuk, hogy a költők nyelve volt az eredeti nyelv.” (380. o.) Az ember érző lény volt, mielőtt gondolkodó állattá vált volna. „Nem azzal kezdtük, hogy gondolkodtunk, hanem azzal, hogy éreztünk. Azt állítják, hogy az ember azért találta fel a beszédet, hogy kifejezze szükségleteit” – ám Rousseau szerint a szükségletek nem összehozzák, hanem szétválasztják, szembeállítják az embereket. A korlátos természeti javakból mindnyájunknak ugyanarra van (volna) szükségünk, ezért a szükségletexpanzióra alapozott antropológiából csupán a hobbesi „*bellum omnium contra omnes*” képlete hozható ki, míg Rousseau emotív emberképe az embertársra érzelmi kiteljesedése öncéljaként tekintő lényként kíván kommunikálni, *odi et amo* érzelemmegnyilvánulás eszközeként nyelvet alkotni és alkalmazni. „Nem az éhség és a szomjúság, hanem a szeretet és a gyűlölet, a szájalom és a harag váltotta ki az első hangokat. A gyümölcs nem felel a kezünk-

kel, megehetjük anélkül, hogy beszélniünk kellene hozzá, csendben üldözzük a vadászszákmányt, melyet el akarunk ejteni, de hogy meghassunk egy ifjú szívet, hogy visszaverjünk egy agresszort, a természet hangokat, kiáltásokat, panaszszavakat diktál nekünk: íme a legelső szavak eredete, s íme, amiért az első nyelvek énekszerűek voltak és szenvedélyesek, s nem szárazak, szimplák és metodikusak.” (381. o.)

Mivel az első nyelvek érzetszavakból (Rousseau terminológiájában: trópusokból) álltak, kifejezéseik (és nem kijelentéseik) nem lehettek igazak vagy hamisak – legalábbis nem a tárgyi világnak való megfelelés értelmében. Ha felkiáltok, hogy „Jaj nekem!”, akkor csak én tudhatom, hogy jaj-e nekem, jajszavamat nem lehet verifikálni, pláne nem falszifikálni. Rousseau példája a figuratív ősnyelvre a mítoszok és mesék narratívája: az ősember tényleg óriást látott, midőn óriásokról beszélt – neki nagyon nagy-nak tűnt az a másik, s azt, hogy ő milyennek látta, nem lehet centivel mérni. A költői képekkel kapcsolatban sem ildomos feltenni a kérdést, hogy szerelmének tényleg hattýúból van-é a keble.

Az érzetszavak inkább érzethangok: az artikulált szóképzés későbbi fejlemény, a reflexió és nem az emóció terméke. A fájdalom és az öröm természetes hangjai magánhangzók: a mássalhangzók megszületését mesterséges szükséglet, a másik emberrel való kommunikációt megkönnyítő technikai könnyebbség keresése kreálta. „Mivel a természetes hangok artikulátlanok, maguk a szavak is kevésbé artikuláltak. Néhány mássalhangzó a magánhangzók közti hiátus kitöltésére elegendő volt ahhoz, hogy megkönnyítse a kiejtést.” (383. o.) A legősibb szavaink figuratívak vagy hangutánzóak, nem ismerik az általánosítás absztrakcióit: szituációfüggő szinonimák és nem elvont egyetemességek adják a bázis szóképletet (vö. 383. o.). – Rousseau lényegében azt írja le, amit nyelvtörténeti és etnográfiai kézikönyvekből mi is ismerünk: az eszkimóknak van szavuk a jégtáblán ülő fókára, az úszó fókára, a jegesmedve által felfalt fókára, de „a” fókára nincs. Az általános nyelvtani szabályok kialakulása a természetes nyelv „denaturalizációjának” a tünete; az eredeti nyelv „rengeteg szabálytalanságot, rendhagyó esetet tartalmazott, nem ismerte a nyelvtani szabályokat, az idők és számok egyeztetését, az analógiát és a harmóniát, nem érvelt, hanem kijelentett, nem meggyőzött, hanem magával ragadott, nem okoskodott, hanem ábrázolt”. Mai példa a keleti nyelvek – kiváltképp a kínai – képes beszéde szemben a modern európai nyelvek racionális rigiditásával, fád fogalmiságával (uo).

A nyugati nyelvfejlődés elidegenedésfokozó folyamatát az írásbeliség kialakulása te-
tőzi be. „Bárki tanulmányozza a nyelv fejlődését, látni fogja, hogy minél monotonabbá válik a hangzás, annál több mássalhangzót használnak, minél több a nyelvtani szabály, annál kimódoltabb az artikuláció; minél kiterjedtebbek a szükségletek, annál áttekinthetlenebbek az ügyletek, s minél elterjedtebb a felvilágosodás, annál inkább megváltozik a nyelv jellege: a nyelv helyes lesz, megszűnik szenvedélyesnek lenni, az érzelmeket eszmék váltják fel, többé nem a szívhez szól, hanem az értelemhez beszél” – s ez a történelmi pillanat az írásbeliség megjelenésé-
(384. o.) Az allegorikus képrás még nem öli meg egészen az eredeti nyelv emotív impulzivitását (az egyiptomi hieroglifák megfejtésére történelmi félrefejlődése miatt Rousseau szerint immár képtelen az európai ember), a szóképekre való átmenet már szükségképpen szegényíti a nyelv eredeti érzelemgazdagságát, de még mindig érzékeltetni képes valamit az emotív őserőből. A betűírás a kereskedőnépek találmánya, az érdekek vezérelte világ, a kalkulatív racionalitás leképezése. „A harmadik szakasz a beszélt hang dekompozíciója bizonyos számú elemi hangra, melyek segítségével az összes szótagot és valamennyi szót meg tudjuk formálni. Az írás eme módja, mely a mienk is, a kereskedőnépek agyszüleménye, akik beutazzák a világot, több nyelven kényszerültek beszélni, ezért olyan jeleket vol-

tak kénytelenek kitalálni, melyek minden nyelvre alkalmazhatók. Ez többé nem a beszéd hangfestése, hanem annak analízise.” (385. o.)

Rousseau értékrendszerének ismeretében nem meglepő, hogy a pénzt és a beszédet aprópénzre váltó betűírást feltaláló föníciaiak történelemteológiája negatív, a manicheus módon felfogott „rossz” oldalán állnak, megrontván a hőseposzok görögségét is a kereskedőnépek hazaszeretetet nem, csak a haszonmaximalizálás elvét ismerő mentalitásával, a kultúrák kárhuzatos keveredését hozó kozmopolita szellemiségével, mely mindezek mellé a költői nyelv dallamosságát az írott nyelv szabálykövető szegényességére cserélte. *„Az írás, kiváltképp a betűírás épp azt rögzíti a nyelvben, ami megrontja azt: nem a szavakat változtatja meg, hanem a nyelv szellemiségét, a pontosságot teszi a kifejezőképesség helyébe. Az érzelmeinket fejezzük ki, midőn beszélünk, a gondolatainkat akkor, mikor írunk.” (388. o.)* A kijelentésnek mindig helyi értéke van: gesztus, hangsúly, mimika kíséri, mely hitelesítheti vagy hitelteleníti. Az írás áthidalhatatlanná teszi a lélektől lélekig megteendő utat: csak az általánosan elfogadott értelemben használhatjuk a szavakat, minden *couleur locale* kizárt. Ma már a szónokok is csak felolvasnak: a halott betűt téve az élőbeszéd helyébe a közösség, a közélet utolsó menedékhelyéről is számúzik a szenvedélyes szókimondást, marad *„az enervált írott szöveg”*. (388. o.)

Hogy haladás/hanyatlás paradoxonát alátámassza, Rousseau-nak a föníciai találmány kapcsán egy igen merész hipotézist is fel kell állítania: Homérosz – kiváltképp az Iliász – nyelvezeté még nem az enervált, heroikus erények kifejtésére – és éneklő elbeszélésre – alkalmatlan, alfabetikus írásban rögzített nyelv. Tehát a *„Vajon valószínű-e, hogy Homérosz tudott írni?”* kérdésére az Esszé VI. fejezetében a sugalmazott válasz persze a *„nem”*, miként a JAVÍTOTT-E AZ ERKÖLCSÖKÖN A TUDOMÁNYOK ÉS A MŰVÉSZETEK HALADÁSA? című értekezése is. *„Ha az Iliász írott mű lett volna, nem lett volna énekelhető, a rapszodoszok nem tudták volna ilyen ismertté, elterjedté tenni.” (389. o.)* A görög kultúra írásbeliség előtti jellegét leginkább a dialektusok sokfélesége igazolja: a francia példa alapján Rousseau joggal véli úgy, hogy a *„patois”* felszámolásáért legtöbbet a központi adminisztráció írott nyelve tesz. *„A különböző dialektusokat csak az írás közelíti, közvetíti, mely észrevétlenül mindet egyazon kaptafára húzza. Minél inkább írástudó egy nemzet, annál inkább eltűnnek a nyelvjárásbeli különbségei, végül már csak az argó marad, a nép legkevésbé olvasás- és egyáltalán nem írástudó részének dialektusa.”* Homérosz dalban elbeszél hős-költeménye után a görög költők áttértek az írásbeliségre: akármilyen kiváló volt is költészetük, az többé nem lehetett a népi kultúra élő része, mint a számtalan szövegvariánsban énekelt homéroszi szöveg.

Am még a poszthoméroszi költészet is a tiszta prozódia és világos hangsúly nyelvezetén szólalt meg: a modern európai nyelvek, mindenekelőtt a francia, erre alkalmatlanok. Ennek bizonyítéka, hogy ugyanahhoz a szöveghez több zenei dallam is alkalmazható, ami Rousseau szerint ugyanazt jelenti, hogy egyetlen zenei hangzás sem feltehető meg neki: *„Minden olyan nyelv, melyben ugyanahhoz a beszédhez több zenei hangzást is tehetünk, egyáltalán nem rendelkezik zenei hangsúllyal. Ha a hangsúly meghatározott volna, a neki megfelelő zenei hangzás is az lenne... Amint az ének önkényes, a zenei hangsúly semmit sem számít.”* Rousseau szerint minden modern európai nyelvvel ez a helyzet: *„még az olasz nyelv sem zeneibb, mint a francia. A különbség csak az, hogy az olasz képes odaadni magát a zenének, míg a francia nem”*. (392. o.) Persze az absztrakt gondolkodás kifejezési képességével fordított a helyzet: ahogy a Homérosz utáni írásbeli kultúra kitermelte a filozófiát, a botfülű francia a racionalista filozófia szülője, a *clare et distincte* fogalmak ideáljáé, mely megöl minden megmaradt muzikalitást. *„Mindez azt az elvet*

igazolja, hogy természetes fejlődés következtében az írott nyelvek teljesen megváltoztatják eredeti jellegüket, elvesztik erőteljségüket, miközben elnyerik a világos kifejezés képességét, s minél inkább tökéletesítik nyelvtani szabályaikat és logikai pontosságukat, annál gyorsabban haladnak azon az úton, mely hideg és monoton nyelvvé teszi őket, s már csak akadémiákat kell alapítani, hogy népet is találjunk, amely ilyen nyelven beszél.” (392. o.)

Az akadémiai nyelv ideáltípusa az algebra, mely csak logikus sorrendbe állított jelekből, kizárólag mássalhangzókból áll, és amelyet élő ember nem beszél – ezzel az elmentmondásosság lehetősége eleve kiküszöböltetik. Condorcet szerint is a matematika nyelvének univerzalizása tetőzi be a nyelv feletti racionális kontrollt, az egyéni eltévelyedéseket, a nemzeti elfogultságokat és a vallási előítéleteket nyelvi képtelenségként kimutató felvilágosítás folyamatát. Rousseau hasonlóképpen végpontnak látja a „főlöleges magánhangzókat” elimináló „hideg”, kivételeket nem ismerő matematikai-logikai nyelv, a csak írásbeliségben élő, senki által nem beszélt jel-nyelv kialakulását, ám kevésbé vonzó perspektívának. Menedékként marad a Montesquieu-tól megörökölt „milieu”-elmélet, az éghajlat determináló szerepe: meglehet, Európa rideg tájain megfagytak az érzelemdús és dallamos magánhangzók, ám a mesés Kelet és a meleg Dél megőrizte az írásbeliség előtti nyelvek zeneiségét, s talán épp az európai fejlődés fősodrából való kimaradásuk lehetőséget ad arra, hogy fennmaradnak énekelhető nyelvek s zenék, melyekben nem a hideg harmónia, hanem a meleg melódia a meghatározó. „Amikor az embereket tanulmányozzuk, közvetlen közelünkben kell vizsgáldni, ám amikor az embert tanulmányozzuk, messzire kell emelnünk tekintetünket” – így Rousseau ÉSZAK DÉL ELLEN címmel illethető fejtegetéseinek bevezetőjében (ez a mondat különben Lévi-Strauss kedvence volt – 394. o.). Az emberiség bölcsője a trópusokon található, ma is ott él az emberiség kétharmada, melyről az európai történészek tudomást sem vesznek, midőn a maguk Európa-centrikus narratíváját előadják, ezért képtelenek „a déli és az északi nyelvek közötti általános különbséget és eltérő jellegzetességet felfogni” (uo). Csak a túlszaporodás készítette az embert arra, hogy elhagyja a mediterrán paradicsomot, ahol ismeretlen volt a tél fogalma, és meghódítsa a jeges-fagyos, terméketlen északi tájakat. Közben kifogyott belőle a dal is.

Rousseau historizált antropológiájának igazi nívója a teljes szakítás a természetjogi tradícióval – lett légyen az Leo Strauss tipológiája szerinti „klasszikus-sztoikus-keresztény” vagy „modern” – az individuális jogok primátusát hangsúlyozó. A jusznaturalista felfogás lényege az egyes ember és az emberiség közti közvetlen kapcsolat tételezése, az individuális erkölcsi normák és az egyetemes etikai szabályok elvi egységének bázisán. Rousseau MÁSODIK ÉRTEKEZÉS-ének, valamint AZ EMBERI NEM EGYETEMES TÁRSADALMÁRÓL írt töredékének alaptétele az emberrel mint emberrel természetből fogva adott moralitás meglétének – s ezzel együtt az egyes embernek az emberi nemmel való inherens kapcsolatának – a tagadása. „Az első időkben a föld felszínén elszórtan élő ember nem ismert más társadalmat, mint a családot, más törvényt, mint a természet törvényeit, más nyelvet, mint a gesztusét s néhány artikulálatlan hangét... Nem kötötte össze őket az egyetemes testvériség semmifajta eszméje, s nem ismertek más bírót, mint az erőszakot, s minden ember elenségének tekintette a többi embert.” (395. o.) Csak azért nem a hobbesi „mindenki harca mindenki ellen” állapotával állunk szemben, mert Rousseau-nál az ember természetből fogva nem törekszik szükségletei végtelen expanziójára, így még a viszonylag szűkössé természeti források sem vezetnek véres konkurenciaküzdelmekhez (ez csak a történelmi társadalmak emberének sajátja Rousseau szerint). S egyelőre a meleg mediterrán vidéken vagyunk (IX. fejt., A MEDITERRÁNEUM NYELVEINEK KIALAKULÁSA), ahol a természet

sem olyan szűkmarkú, hogy mindenért mindig harcolni kéne. Az első emberek inkább kerültek egymást – ezzel a konfliktust és a kommunikációkényszert is.

Nemcsak a rossz, az ártó szándék volt korlátos: A NYELVEK EREDETE talán még AZ EGYENLŐTLENSÉG EREDETÉ-nél is radikálisabb az emberi természet történetesítése terén. A „*pit-tié*”, a természetes szájalomérzet a MÁSODIK ÉRTEKEZÉS-ben tényleg természeti, pre- vagy protomorális adottság, míg A NYELVEK EREDETE felfogásában feltételezi a csak történelmileg kifejlődött gondolkodás képességének meglétét: „*A társadalmi érzelmek csupán a felvilágosodással fejlődnek ki bennünk. A szájalomérzet, bár természetes az emberi szívt számára, mindörökké inaktív maradt volna, ha nincs képzelőerő, mely életre kelti. Miként mozgathat meg minket a szájalomérzet? Akképp, hogy önmagunkat kiragad önmagunkból, azonosítván minket a szenvedővel... Az, aki sohasem gondolkodott, nem lehet sem nagylelkű, sem igazságos, sem együtt érző – de gonosz és bosszúálló sem lehet. Az, aki semmit sem képzel, csak önmagát érzékeli: egyedül van az emberi nem közepette.*” (396. o.) Szigorúan véve épp ez az ember természeti állapota: a preracionális és preszociális, azaz ember előtti lét. „Emberként” magamagát sem azonosította a vadember, aki számára értelmetlen az „embertárs” eszméje: „*Volt fogalma az apáról, a fiúról, egy testvérről, de nem az emberről.*” Az idegen és a (potenciális) ellenség egyazon eszme számára, legyen az vadállat vagy a másik ember. „*Legszűkebb családját leszámítva az egész világegyetem semmit sem jelentett számára.*” (Uo.)

Az ember számára tehát a természetes – a legősibb – attitűd a közvetlen kapcsolatok érzelmetli, önfeláldozó ápolása-védelme és minden más megvetendőként vagy megsemmisítendőként való kezelése: „*Innen a látszólagos ellentmondás a nemzetségek atyjainak viselkedésében: annyi természetes érzület és oly sok kegyetlenség, oly vad erkölcsök és oly igen gyengéd szívek, oly nagy szeretet a család iránt és mily mérhetetlen megvetés a faj irányában.*” Az ember természetszerűen vonzódik véreihez, és viszolyg az idegentől – s „*az ember általában*” ellenséges-idegen (vagy semmitmondó) számára. Rousseau szemében ez az emotív állapot jelenti az ember normális gyermekkorát: „*A barbárság eme korszaka volt az igazi aranykor: nem azért, mert az emberek egyesültek, hanem mert elszigetelten éltek.*” (Uo.) Amikor élete vége felé Kelet- és Dél-Európa elnyomott nemzeteinek (a lengyeleknek és a korzikaiaknak) készit alkotmányt, ehhez a „*természeti*” normához tér vissza: az elzárkózás, az elszigeteltség identitásórzó politikája, szemben „*a kozmopolita filozófusok*” éthoszával, akik „*szeretik a tatárokat, hogy szomszédjukat szabadon gyűlölhessék*”.

A barbár-nomád pásztornépek számára a nyelvi (és életformabéli) közösség – s ezzel az általuk felfogott emberi közösség – határa a nagycsalád volt. Földhöz nem kötődött: a földművelés bomlasztotta fel a családi kötöttségeket (l. Káin története), kötötte röghöz az embert, és alakította ki az emberiség fogalmát. „*Az első kenyér, amít az ember elfogyasztott, az emberi nemet egységbe forrasztó áldozás (communion) volt.*” (398. o.) A földműveseknek már szükségük volt egymásra (a magányos pásztor legföljebb a nyájával kommunikált) – tehát szükségessé vált e szükségletek szavakkal való kifejezése is. A földtulajdon törvényi szabályozást kíván, ami már az írásjelek feltalálását feltételezi. Ez az igazi bűnbeesés Rousseau szemében: „*A mezőgazdaság születése minden mesteriség születésével kapcsolatos: ez vezet a tulajdon, a kormányzat, a törvények létrejöttéhez, fokozatosan megszületik minden bűn és minden nyomorúság, mely fajunk esetében elválaszthatatlan a jó és rossz tudásától.*” (400. o.) A letelepedett-földművelő népek „*az éghajlat és a föld természetének hatására*” nyelvhasználatukat is rögzítik: „*ugyanezen okokkal kell magyaráznunk a nyelvek különbözőségét és ellentétes karakterüket*”. A meleg éghajlaton a víz az élet forrása: a kútnál találkoznak a különböző törzsbéli ifjak és leányok (erre is szép bibliai történetek adódnak), az előbbieket a vízelosztás szabályaiban állapodnak meg, az utóbbi-

ak a szívek cseréjében. „*Ilyen volt a társadalmak és a nyelvek eredete a meleg égővi országokban.*” (405. o.) Itt az érzelmi kötelékek az elsődlegesek: szerelmek szövődnek és nem politikai szövetségek. „*Családok voltak, de egyáltalán nem voltak nemzetek: házi nyelvek voltak, de nem voltak népnelvek.*” (406. o.) „*Szeress!*” – volt ezen az égővön a kommunikáció első szava. „*Az első nyelvek az öröm és nem a szükség szavaiból születtek*”, hangsúlyuk csábításra szolgált és lágy érzelmek kifejezésére, míg a zord Északon a szomorú szükségletek diktálták a kommunikációkényszert. „*A meleg égővön, ahol a természet bőkezű, a szükségleteket a szenvedélyek szülik, a hideg országokban a természet fukar kezekkel mér, a szenvedélyeket a szükséglet szüli, s a nyelveket is a szükség hozza létre, s e nyelveken, a szükség szomorú leányain, igencsak érződik durva eredetük.*” (407. o.)

Észak emberét magát is durvára faragta a zord idő: lágy, mediterrán alkattal nemigen lehetne túlélni a telet. Robusztus alkathoz durva szervek tartoznak: kemény arcvonásokhoz keményen metszett ajkak. Ezek nem fognak lágyabb éneket dallani nekünk: „*hangjuk erőteljes és karcos*” (407. o., X. fejj., ÉSZAK NYELVEINEK KIALAKULÁSA). Itt a kölcsönös szükséglet egyesítette az embereket, s jobban, mint Délen az édes érzélem: „*a társadalom csupán az ipar bázisán jöhetett létre, s az állandó veszély elhárítására létrejött szövetség nem elégedhet meg a gesztusnyelv használatával, észak népeinek első szava nem az, hogy szeress!, hanem az, hogy segíts!*” (*aimez-moi! – aidez-moi!* – franciául a lágy „m” és a durva „d” különbsége hangsúlyozottabb). Itt nem érezni, hanem érteni kell: „*nem érzelmi energia, hanem világos kifejezés*” az alapkövetelmény e nyelveknél (408. o.). „*A szív hangsúlyát az erős artikuláció váltja fel*”, *claire et distincte* kell beszélni, a kartezianizmus klimatikusan determinált. A szerelmi vallomás félhomályra, a segélykérés világosságra vágyik – a csábító csacsog vagy dalol, a kooperálni kívánó észokokkal érvel. Vagy fenyeget, ha konkurenciát érzlel. „*Ekképpen az északi nyelvekben természetesnek tűnnek a harag és a fenyegetés hangjai, melyeket mindig kemény artikuláció kísér, ami csak még durvábbá és zordabbá teszi ezeket.*” (Uo.) A gesztusnyelvből és az érzetnyelvből kinövő „*déli nyelvek élénkek, szép hangzásúak, jól hangsúlyozhatóak, ékesszólóak, ám gyakran homályosak a bennük duzzadó energia miatt, észak nyelvei durvák, süketek, jól artikulálhatóak, monotonok és világosak*”. (409. o.) Valamennyi modern nyelv ez utóbbiak leszármazottja: a modern ipari civilizációnak a világosság, a racionális kooperáció nyelve felel meg. „*A francia, az angol, a német az egymásnak kölcsönösen segítő magánemberek nyelve, akik egymás között hidegvérrel okoskodnak vagy az egymás ellen kikelő dühös emberek nyelve, akik fenyegetőznek.*” Érzelmeket immár csak Kelet szerájainak nyelvében találhatunk, az arab vagy a perzsa költészetben: ez a boldog semmittevésben élő, a női bájakon kívül semmivel sem törődő ember nyelve. Az európai nyelvek ezzel ellentétben „*többet érnek írva, mint élőszóban*”, mivel nem akarnak az életről és az élő érzelmekről szólni. A keleti bölcsességek viszont csak az élőbeszédben hatnak igazán – értelmükhöz szervesen hozzátartozik a hanglejtés, a mimika, a gesztus: „*Ha a keleti szellemet a könyveik alapján akarnánk megítélni, az olyan lenne, mintha egy ember képmását a holttestéről festenénk meg.*” Amit a felvilágosult filozófus – például Voltaire – Mohamedben a fanatizmus kvintesszenciájaként ítél el, az csupán a racionális reflexió, a hideg haszonmaximalizáció nyugati civilizációjának értetlenségét bizonyítja a szenvedélyes elkötelezettség – legyen az asszony vagy Isten iránt – keleti kultúrájával szemben.

Az ESSAI, mint a bevezetőben említettem, a francia zenéről, illetve az olasz operáról szóló vita záróakkordjának készült, végső válaszként Rameau Rousseau-nak visszavágni vágyó cikkeire. A meleg melódiák és a hideg harmónia világának manicheus képével, melyben a nyelvfejlődéstől a szerelmi kultúra hanyatlásáig minden azt igazolja,

hogy Észak gazdaságilag dinamikus, ám a kattogó mássalhangzók zeneietlen nyelvéhez kötődő civilizációja alkatilag képtelen igazi, a magánhangzók dominanciájában is megnyilvánuló művészetet, kiváltképp zeneművet alkotni. A magánhangzók szonettjét a nyelvtanudósok fád fejtegetései váltották fel, a természeti népek természetes érzelmeit kifejező lágy melódiát a matematikailag modellált harmónia halott tökéletessége. „Íme miként vált el fokozatosan az ének a beszédétől, melyből ered, íme a zenei harmónia miként felejtette el az énekhang dallamosságát, s végül, hogy a vibrációk összhangjának pusztán fizikai effektusára korlátoztatva, a zenét miként fosztották meg morális hatásaitól, melyekkel akkor bírt, midőn kétszeresen is a természet hangja volt.” (427. o.)

Ám ekkor Rousseau-t már kevésbé érdekelték a pusztán esztétikai effektusok – erre az időszakra emlékezve írta a VALLOMÁSOK-ban: „láttam, hogy minden a politikában gyökereszik”. A nyelv és a zenei hangzás – a kortárs filozófusok által fejlődésként felfogott – esztétikai degradációja csupán tünete a morál, mindenekelőtt a közéleti erkölcs hanyatlásának. A régi republikák a szónoki nyelv meggyőző erejére támaszkodtak, a modern monarchiák a pusztá önkényre. „A nyelvek természetszerűleg követik az emberi szükségletek alakulását: együtt változnak, romlanak vagy javulnak ezekkel a szükségletekkel. Mire szolgálna manapság, hogy a közhatalom a meggyőzés eszközehez folyamodjék? Nincs szükség nagy szónoki művészetre ahhoz, hogy kijelentse: nekem így tartja kedvem. Mi marad hát az összegyűlt népek a nyilvános beszédéből? A prédikációk.” Ezek azonban nem a nép nyelvén szólnak: a néphez szóló nyelv éppoly fölöslegessé vált a modern államokban, mint a politikai szónoklat. „A társadalmak elérték végső formájukat: nem lehet bennük semmiféle változást elérni, hacsak nem ágyúkkal vagy pénzzel. A hatalomnak nincsen más mondanivalója a népek, mint az, hogy adjál pénzt, s ezt elég megmondani az utcasarkokon kiragasztott plakátokkal és a házaikat feltűrő katonákkal; ehhez nem kell népgyűlés, ellenkezőleg, az kell, hogy az alattvalókat elszigeteljük egymástól: ez a modern politika első számú maximája.” (428. o.) És ekkor megváltozik Rousseau nyelvtipológiai értékítélete, melyet a muzikalitás és a melodikusság szempontja a Dél javára döntött el. A szabadság nyelve érvel is, nemcsak az érzelmekhez, az értelemhez is szól: a hangsúly, a harmónia egyaránt a (köz)érthe-tőséget szolgálja, s a szerájok szerelmi duruzsolása, bármily dallamos is, többé nem paradigmatis. „Vannak a szabadság számára kedvező nyelvek: ezek a harsány, harmonikus, zengő hangzású nyelvek, melyeket messziről is világosan meg lehet érteni. A mi nyelvünk a dívánok döngicsélésének felel meg... Bizony mondom, hogy minden nyelv, amelyen nem lehet egy népgyűlésen érthetően beszélni, szolganyelv, s lehetetlen, hogy szabad maradjon az a nép, amelyhez szorgaszellemű nyelven szólnak.” (429. o.)

Kétségtől Rousseaú szívéhez közelebb áll a „források kristálytisza vize mellett kigyúló szerelmi láng”, a tűz és a víz érzetnyelve és az abból kinövő emotív közösségek – nagycsaládok-törzsek-etnokulturális egységek – világa, ám midőn „a politikai intézmények” természetéről szól, maga is a matematikailag megragadható érdeknyelv elemeivel él, a konvenció, a kiszámíthatóság, a világos és meghatározott fogalmak sémáját használja. Legalábbis A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS-ben. Ám akár a „szeress!” szóból kiteljesedő kultúr-nemzet-konceptióról van szó, akár a „segíts!” kooperációkényszer kifejező közösségeiről, a lényeg az, hogy az egyes ember és az emberi nem között olyan megkerülhetetlen közvetítő-közösségi entitás alakuljon ki, mely átveszi az individuális moralitás természetes autonómiájának a szerepkörét, és helyettesíti – s ezzel kizárja – az „általános emberi” sztoikus-keresztény-humanista természetjogi moralitását. Condorcet történelemfilozófiája és nyelvelmélete, antropológiája és politikai filozófiája némi leegyszerűsítéssel e koncepció ellentéte: az emberi természet – legalábbis diszpozícióit

tekintve – kialakulása óta ugyanazon változatlan és változtathatatlan attribútumokkal bír (racionalitás, szabadság, elidegeníthetetlen természetes jogok), a világtörténelem az Ész és a Szabadság birodalma felé való töretlen fejlődése (ami ha megtörik, akkor is tudatos tevékenység terméke e törés). Minden emberi tevékenység ideáltípusa az egyre tökéletesebb racionális kontroll kialakulása – érzelmeink, érdekeink harmóniába hozásának is ez a titka. Minden, az embert az emberi nemtől elválasztó közösség akkor és csak akkor elfogadható, ha a racionalitás és a szabadság kiteljesedése érdekében hozták létre – mint például az akadémiák és az egyetemek, a demokratikus parlamentek. Minden, ami az egyes ember alávetettségét, érzelmi kiszolgáltatottságát növeli, és akadályozza az „általános emberi” szinttel való szabad kapcsolattartásban – mint például a történelmi egyházak és az elzárkózó, előítéletes nemzetállamok – az elpusztítandó gyalázatos kategóriájába kerül. Persze Condorcet ultraliberális meggyőződése szerint – mely „*az emberi jogok ellenségei számára is biztosítani kívánja az emberi jogok teljességének élvezetét*” – ez a kiiktatás is a szabad és racionális választás, a meggyőzés, a logikai érvek egyedüli erődemonstrációja révén leszen végbemenendő. Az EMBERI SZELLEMEK FEJLŐDÉSÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNETE,* melyet a terror évében ama forradalmártársai elől bujkálva írt, akik a racionális argumentáció helyett a meggyőzés hatékonyabb eszközének vélték a guillotine gondolkodás nélküli használatát, jórészt jövő időben íródott. Az egész világtörténelem amaz uchronisztikus X. korszakot hivatott előkészíteni, melyben a nemzetek közötti előítéletek éppúgy eltűnnek, mint az osztályok közötti (túlzó) materiális és műveltségbeli különbségek, melyben a nők és a zsidók teljes politikai emancipációja éppoly magától értetődő tény, mint a születésszabályozás, valamint a vallásválasztás szabadsága. Ahol a nemzetek fölötti mesterséges-matematikai nyelv – legalábbis a tudomány világában – már megalkotásánál fogva kizárja a téveszmék megszületését és továbbélését, az emberi kiszolgáltatottság feltételeit megteremtő és megőrző kiváltságok létét, sőt pusztá lehetőségét.

A görögségnek, kiváltképp a görög filozófiának meghatározó szerepe van a szabad racionalitás európai kultúrájának kialakulásában. A görög paradigmaváltás lényege Condorcet szerint, hogy először ebben a kultúrkörben született meg az az eszme, hogy egy állítás, egy nézet igazsága nem attól függ, *ki* mondja, hanem hogy milyen érveket tud felhozni álláspontja alátámasztására. A „bizonyítási kényszer” ezen éthoszának fontos eleme a filozófiai (és tudományos) nyelv fogalmi egyértelműségének és tiszta szabálykövető szerkezetének kialakulása. „*Minden helyes filozófia egyik legfőbb kiindulópontja az, hogy az egyes tudományok számára olyan pontos és szabatos nyelvet alakít ki, amelyben minden szó egy bizonyos jól meghatározott, pontosan körülírt fogalmat fejez ki, hogy ily módon lehetséges legyen alapos elemzés útján jól meghatározni, pontosan leírni a fogalmakat.*” (IV. korszak, Az EMBERI SZELLEMEK FEJLŐDÉSÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNETE. 102. o.) Persze a szofisták a maguk álvitáival igyekeztek elhomályosítani a filozófiai nyelv tiszta analitikus szerkezetét, ám az irracionális igazí ellentámadását már ekkor a filozófusokat istentagadással vádoló papok képviselték, akik sajnálták előjogaik elvesztését, és az egyiptomi papi kaszt kiváltságos státusának elnyerése érdekében egy ezoterikus-misztikus nyelv kialakításán fáradoztak, mely mind a köznyelvtől, mind a tudományok tiszta beszédétől elválasztaná az államilag is támogatott kiváltságos kultusz nyelvét. A görög társadalom alapvetően demokratikus szerkezete – mely a racionális bizonyítás kényszere alól senkit sem mentesít, s az érvek tekintetében mindenkit egyenlőnek tekint – kizárta a sö-

* Condorcet: Az EMBERI SZELLEMEK FEJLŐDÉSÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNETE. Ford. Pődör László. Gondolat, 1986.

tétség ellentámadásának sikerét, még ha Szókratész és a püthagoreusok iskolája áldozatául esett is ennek az offenzívának. A rómaiak vallása már inkább „nemzeti jellegű volt” (129. o.), s ez Condorcet szemében a két legveszedelmesebb előítélet szentségtelen szövetségét jelenti. Ám a filozófia nyelve (a görög) és a racionális jogi szabályozás nyelve (a latin) nem tette lehetővé a teljes elsötétítést. A birodalmi szemlélet – azaz különböző etnikumú, nyelvű, vallású közösségek egyazon politikai hatalom alatti egyesítése – nem feltétlenül negatív, amennyiben a civilizáció magasabb fokán álló diktálja az együttélés normáit (NB. a XIX. században a legliberálisabb angol gondolkodók – Macaulay és J. S. Mill – is úgy vélték, hogy a brit birodalomnak vannak és lehetnek tényleges civilizatórikus missziói Indiában vagy az afrikai gyarmatokon). „*Ilyen rengeteg nép egyesítése egy uralom alatt, továbbá a birodalmon osztozkodó két nyelv elterjedése, amelyet egyformán jól tudott minden tanult ember, olyan együttesen ható okok voltak, amelyeknek kétségkívül azt kellett eredményezniök, hogy a felvilágosultság egyenletesebben terjedjen el egyre nagyobb területen.*” (128. o.)

A kereszténység humanizáló hatásait – az egyetemes testvériség eszméjének elterjedése, a „*megaláztottak és megszorítottak*” vallási vigasza – Condorcet szemében szinte teljesen megsemmisíti a szellemi elszegényedés, az intolerancia és az egyház világi uralmának kárhozatos következménye. A latin, mely a Római Birodalomban a racionális adminisztráció nyelve volt, a „sötét” középkorban a papi ámitás misztifikációjának eszköze lett. A filozófia a teológia szolgátlánya: egyedül az analízis módszerében volt némi haladás. Így a skolasztika is hozzájárult a logika nyelvének és a nyelv elemzésének fejlődéséhez. „*A skolasztika nem vezetett el ugyan az igazság felismeréséhez, sőt még a róla való vitatkozásra vagy bizonyítékainak helyes megítélésére sem volt alkalmas, de arra igen, hogy csiszolja, élesítse a szellemet; s a finom megkülönböztetések iránti érzék, annak szükségessége, hogy egyre tovább bontsák a gondolataikat, megragadják apró árnyalataikat, új szavakkal fejezzék ki őket, ez az egész eszköztár, amelynek segítségével zavarba lehetett hozni a vitázó ellenfelet, volt a kezdete annak a filozófiai analízisnek, amely azóta is haladásunk termékeny forrása lett.*” (157. o.)

A katolikus egyház szellemi monopóliuma elleni harcban mind elvéreztek az eretnekmozgalmak, amíg egy technikai találmány, a könyvnyomtatás nem tette lehetővé a szabad – vagy legalábbis alternatív – gondolat teljes elfojtását. Az eretnek eszmét ugyanis az azt hirdető eretnek megégetésével könnyű volt kiiktatni, ám Luther Márton kinyomtatott manifesztációjának minden példányát megsemmisíteni már fizikai lehetetlenség. Ezért diadalmaskodhatott a reformáció, melynek elterjedését a nyomtatás mellett a nemzeti nyelvekkel való összefonódása is segítette: itt a népnyelv nem a nemzeti elzárkózás, hanem a latin misztériumjátékok homályába burkolózó papi privilégiumok elleni harc eszköze. A könyvnyomtatás a sajtószabadság vívmányát is visszavonhatatlanná tette: az egyszer kinyomtatott szabad gondolat mindörökké megmarad, amíg egyetlen példány is túléli az üldözést. (Megjegyzendő, hogy az ENCIKLÓPÉDIA hatalmas vállalkozását is együtt motiválta ez az egyszerre kultúrpszichista és optimista meggyőződés: egyrészt félelem attól, hogy az európai civilizáció mindig fenyegetheti valamely barbár invázió, mely minden vívmányát megsemmisítheti, másrészt az a meggyőződés, hogy ha e vívmányokat összefoglaló könyvből egyetlen példány is fennmarad, az elért eredmények nem vesznek el az emberiség számára.) „*A tudásnak azt a fajtáját, amelyhez csendben és magábavonultan minden ember hozzájuthat a könyvek révén, nem lehet egyetemlegesen megrontani: elégséges, ha létezik egy olyan szabad zug a földön, ahol a sajtó rábízhatja nyomtatványaira*” – írja Condorcet. (VIII. kor-

szak, A KÖNYVNYOMTATÁS FELTALÁLÁSÁTÓL ADDIG A SZÁZADIG, AMELYBEN A TUDOMÁNYOK ÉS A FILOZÓFIA LERÁZTÁK MAGUKRÓL A TEKINTÉLY IGÁJÁT. 165. o.) Láttuk, hogy Rousseau-nál már az írás – kiváltképp a betűírás – is visszavonhatatlan hanyatlást jelentett a nyelv eredeti, energikus – és elidegenedésmentes – kommunikatív képességében, ám igazi értékrendbeli ellentétességét az enciklopédistákkal a könyvnyomtatás értékelésében fedhetjük fel. A JAVÍTOTT-E AZ ERKÖLCSÖKÖN A TUDOMÁNYOK ÉS A MŰVÉSZETEK ÚJRAÉLEDESE?² című első értekezése a modernitás legkárhózasabb találmányának tartja a könyvnyomtatást, mely végképp megpecsételi a hagyományos – hazafias és vallási – erkölcsök sorsát, kitévén őket a filozófiai kétely és a hedonista materializmus bomlasztó hatásának: „*Leukipposz és Démokritosz istentelen művei eltűntek velük együtt. Akkor még nem találták fel, hogyan lehet örökkévalóvá tenni az emberi szellem hóbortjait. Ellenben hála a nyomdai betűknek és fölhasználásuknak, a Hobbesok és Spinozák veszedelmes álmodozásai fennmaradnak. Fel hát, híres irományok, ti nyers és faragatlan atyáink számára elérhetetlenek, induljatok utódainkhoz ama még veszedelmesebb művekkel együtt, melyekből századunk erkölcs-eimék romlottsága árad, s vigyétek el a jövőendő századokhoz a tudományok és művészetek haladásának és hasznának hű történetét.*”*

Nos, ha nem is Hobbes, de Locke eszméinek elterjedése Condorcet szerint is visszafordíthatatlan folyamatot indított el Európa és Amerika fejlődésében: az emberek felfedezték, hogy egyetemes és elidegeníthetetlen jogaik vannak... Pontosabban, ha ezek a jogok olyan „ontológiai” státussal bírnak, mint a tradicionális természetjog *quod semper ubique et ab omnibus*, azaz mindig, mindenütt és mindenkire egyaránt érvényes normái, akkor Locke feladata ugyanaz volt, mint a gravitációt felfedező Newtoné: egy természeti törvényt kell kísérletileg igazolni. Ám tudjuk, hogy elidegeníthetetlen természetes jogaink a történelem folyamán állandóan el voltak idegenítve, tehát felfedezésük nem éppen triviális feladat, mivel a történelmi társadalmakban kísérletileg kimutathatatlanok. Rousseau historizmusa épp ezt a végállapotot diagnosztizálta, midőn „*mindnyájan a semmivel lettünk egyenlővé*”, ahogy AZ EGYENLŐTLENSÉG EREDETE végaszavában olvashatjuk, avagy „*mindenütt láncokban van*” az ember, miként A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS nyitómondata hirdeti. Ezt a múltat kell „*végképp eltörölni*”, nemcsak új törvényeket, de ezek befogadására alkalmas polgárokat kell létrehozni, „*az emberi természet mintegy újratereíteni*”, ahogy A TÖRVÉNYHOZÓRÓL szóló fejezet fogalmaz. Condorcetnél kizárt mind a „*tökéletes bűnösség korszaka*” (Fichte) mint kiindulópont, azaz az ember eredendő szabadságának és racionalitásának végletes elvesztése-megromlása, mind az áteredő bűn kiirtására hivatott törvényhozó invokációja. A bennünk meglévő szabadságtudatot csak mi magunk hozhatjuk explicit formára, az elidegeníthetetlen emberi jogok deklarálása éppúgy visszavonhatatlanná teszi e jogok elidegeníthetlenségét, mint Descartes módszeres kételye a tekintélyelvű filozofálás végét. (A IX. korszak DESCARTES-TÓL A FRANCIA KÖZTÁRSASÁG MEGALKULÁSÁIG tart.) A francia köztársaság alkotmánya, mely nem más, mint az emberi jogok egyetemes nyilatkozata, kiragadta szabadságjogainkat a természetjog homályos-íratlan világából, és az írott jog, valamint a felvilágosodás filozófiája egyértelmű világába emelte. Ahogy a francia nyelv univerzalitása sem egy nemzet kultúrfölényének, hanem a filozófiai felvilágosodás és az egyetemes emberszeretet letéteményesének diadala: „*Követni fogjuk a filozófia előrenyomulását Európa különböző országaiban, ahol a kormányok és papok közös inkvizíciós módszerei képtelennek bizonyultak megakadályozni, hogy az úgyszólván egyetemessé vált francia*

* J.-J. Rousseau: ÉRTEKEZÉSEK ÉS FILOZÓFIAI LEVELEK. Ford. Kis János. Magyar Helikon, 1978.

nyelv nyomában a felvilágosodás mindenütt elterjedjen.” (203. o.) Elsőként a filozófiai humanizmus törte át a nemzeti korlátokat (igaz, túlnyomórészt francia nyelven): „A különböző nemzetek filozófusai, akik elmékedéseikben országra, fajra vagy vallási hovatartozásra való tekintet nélkül foglalkoztak az egész emberiség érdekeivel, spekulatív véleményeik különbözősége ellenére is erősen összetartó csatasort alkottak minden tévedés, a tirannizmus minden formája ellen. Az általános emberszeretet eszméje hevítette őket, küzdöttek az igazságtalanság ellen még akkor is, ha saját hazájukat nem is érintette, sőt harcoltak ellene akkor is, amikor éppen az ő hazájuk bizonyult benne bűnösnek más népekkel szemben...” (206. o.)

Mégis megnyugtatóbb lenne, ha ezek az egyetemes emberszeretetet hirdető eszmék nem egy nemzeti nyelvhez kötődnének, az emberi jogok nyilatkozata nem egy-két (az amerikai és a francia) nemzet alkotmányában inkorporálódna, hanem tudományos, sőt *more mathematico* bizonyítható igazságként lehetne prezentálni ezeket az elnyomóknak és az elnyomottaknak egyaránt. Tehát olyan nyelven kell megfogalmazni és deklarálni az emberi jogokat, mely nyelv mindenki számára – ahogy az amerikai FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT fogalmaz – „self-evident”, nyilvánvaló igazságot tesz közkinccsé. „Miközben bemutatjuk az algebra nyelvének, az egyetlen létező valóban egzakt, valóban analitikus nyelvnek a kialakulását és elveit, az algebra technikai eljárás módjainak a természetét, és összehasonlítjuk őket az emberi értelem természetes műveleteivel, be fogjuk bizonyítani, hogy jöllehet ez a módszer önmagában csupán a mennyiségek tudományának speciális eszköze, mégis megragadhatók benne egy minden fogalomkapcsolatra alkalmazható egyetemes eszköz elvei.” (214. o.)

Először persze a természettudományokat lehet és kell újraírni a matematika nyelvén. A mechanika már Galilei óta ezzel kísérletezik, Priestley és Lavoisier munkásságának – kiváltképp a vegyjelek feltalálásának következményeként immár a kémia is a deduktív-demonstratív tudományok sorába lépett; a matematizált nyelvnek hála nemcsak a kísérleti eredmények elemzése, hanem azok előre látása is lehetővé vált.

Míg a kémia nyelvének matematizálása mártírtársa, a szintén a jakobinus diktátúra áldozatává vált Lavoisier tudósi teljesítménye, addig a társadalomtudományok (maga a terminus is Condorcet „találmánya”) terén az utolsó enciklopédista vitte végbe a kvantifikációnak a korban korántsem triviális teljesítményét. Már Turgot tanítványaként írt közgazdasági tárgyú ENCIKLÓPÉDIA-cikkei is a matematikai modellezés forradalmi újításával tűntek ki. A forradalom napjaiban fejlesztette ki a statisztika és a valószínűség-számítás (melynek matematikusként a korban legkiválóbb képviselője volt) összekapcsolásán alapuló tanulmányait, melyek egyrészt a beteg- és öregségi biztosítások számításait szolgálták, másrészt – s ez bősítette fel leginkább Rousseau legnagyobb tanítványát, Robespierre-t – a szavazatmegoszlást modellálták (ESSAI SUR L'APPLICATION DE L'ANALYSE DES PROBABILITÉS DES DÉCISIONS RENDUES À LA PLURALITÉ DES VOIX).

Ahol a választói magatartások előre látása a valószínűség-számításon s nem az erkölcsi intuíció fenségén alapszik, ott a szónoki művészet, Rousseau tipológiájában „a szabadság nyelve” kitüntetett faktora, nem lehet kritikátlan lelkesedés tárgya. Mindenütt a racionális reflexiónak, még a közéleti lelkesültség által sem megvesztegethető kritikai attitűdnek kell kontrollálnia tetteinket: a kiváló szónok éppúgy lehet népbudító demagóg, mint a mágusok vagy Mohamed, az egyiptomi papok vagy a római pápa. „Az ékesszólás azonban, amelyet az emberi tekintély előtti meghajlás, a régi dolgok tisztelete már-már arra látszott kárhözhatni, hogy védelmezője legyen a kártékony előítéleteknek, éppen ellenkezőleg, a természettudományoktól és a filozófiától kapott egészségesebb kritika fáklyájával kezében segített szertefoszlani őket. Immár képes volt rá, hogy mérlegelje a tekintélyek súlyát, összehasonlít

sa őket egymással, s a vég az lett, hogy sikerült neki az Ész ítélőszéke elé állítani őket.” (233. o.) Szegény Condorcet csapnivaló szónoknak bizonyult a Konvent kíméletlen arénájában: észérvekkel próbált szembeszállni a forradalmi fanatizmussal, az emberi jogok elszánt védelmezője volt akkor is, midőn minden oldal a haza, a köztársaság elárulásaként értékelte „a forradalom ellenségei” (a király, a papok, az emigránsok) emberi jogai elidegeníthetetlenségének hangoztatását.

A Legfőbb Lény létének Robespierre általi Konvent-dekrétummá tételét „a régi Egyiptom papkirályainak hókuszpókuszi”-hoz hasonlító Condorcet meggyőződése, hogy nyelvében él a szabadság: ha egyszer angol és francia nyelven deklarálták az emberi jogokat, ezt a kinyilatkoztatást többé nem lehet meg nem történtté tenni. „Meg fogjuk mutatni, hogy a filozófia elvei, a szabadság nagy eszméi, az ember igazi jogainak és valóságos érdekeinek ismerete immár túl sok nemzet körében elterjedtek, és túlságosan sok felvilágosult ember véleményét irányítják ahhoz, hogy tartani kelljen újabb feledésbe merüléseiktől. És miért is kellene ettől tartanunk, mikor azt látjuk, hogy a két legjobban elterjedt nyelv egyúttal ama két népé, amelyik a legteljesebb szabadságot élvezzi, a legjobban megismerte a szabadság alapelveit, s ennél fogva semmiféle zsarnoki szövetség, semmiféle elképzelhető politikai cselszövés nem akadályozhatja meg többé, hogy e két nyelven fenn legyen védelmezni az ész és a szabadság jogait.” (234. o.) Míg Rousseau szerint a modern történelem legtragikusabb fejleménye, hogy „nincsenek többé angolok és franciák, németek és oroszok, csak európaiak vannak” – ahogy A LENGYEL KORMÁNYZATRÓL VALÓ ELMÉLKEDÉSEI-ben fogalmazott –, addig Condorcet szemében e nemzeti előítéleteken (szükség szerint beleértve a nemzeti nyelv korlátait is) felülemelkedni képes európaiság (még inkább világpolgári szemlélet) jelenti az egyetemes emberi jogok és a személyes szabadság megőrzésének legfőbb garanciáját. „Es ekkor majd egy-egy ország lakói között, mivel nem különböznek egymástól aszerint, hogy durvább vagy kifinomultabb nyelvet beszélnek, s mivel egyformán képesek lesznek rá, hogy kizárólag saját ismereteik segítségével kormányozzák magukat... valóságos egyenlőség fog uralkodni, hiszen sem a tudás, sem a tehetségek közötti különbség nem emelhet korlátokat az egymással érzelmeik, eszméik és nyelvük segítségével szót érteni képes emberek közé...” (249. o.) Azaz „minden ember testvér lézen”, ám akkor és csak akkor, ha az egyetemes emberi jogok és az egyes ember elidegeníthetetlen erkölcsi méltósága euro-atlanti nyelve egyetemes emberi nyelv lesz, vagyis az egyes nemzeti nyelvek – ha egyáltalán megmaradnak mint a helyi hagyományok színes, de nem számottevő elemei – ugyanazt az alkotmányjogi, közgazdasági és etikai paradigmát követik, mint a XVIII. századvég még kiváltságosnak számító „szabadságnyelvei”, az angol és a francia. „Egy jó törvénynek a világ minden táján jónak kell lennie, ahogy egy helyes osztás eredménye sem más Európában vagy Amerikában, Ázsiában vagy Afrikában” – írta Montesquieu A TÖRVÉNYEK SZELLEME című műve földrajzi relativizmusát bírálván. Ma sem nagyon tudtunk túlhaladni a Condorcet korabeli dilemmán: mi joga követelhetjük meg a táliboktól a mi – Locke-on és Jeffersonon, Condorcet-n és Constant-on alapuló – vallási toleranciaeszményünk tiszteletben tartását, ha egyszer liberálisként „multi-kultik” vagyunk?

Condorcet számára ez a kérdés nem kérdés: az emberi jogok feltétlen primátusát vallotta a nemzeti szuverenitással szemben. A kérdés már csak az, hogy Rousseau hírhedt „szabadságra kényszerítési” formuláját, melyet az individuuum vs. a társadalom egésze vonatkozásában fogalmazott meg, nem viszi-e át ezzel az államok közötti relációba, ahol is „szabadságra kényszeríthet” egy-egy állam(szövetség) az emberi jogok tisztelete nevében más nemzetállamokat, melyek megsértik polgáraik szabadságjogaikat... Nem véletlen, hogy Condorcet az emberi jogok egyetemességéből adódó alkot-

mányjogi univerzalizmusról csupán (Kanttal szólva) a posztulátumok szintjén beszél, míg egy matematikai-logikai kalkulus kidolgozásában igencsak úttörő szerepet vállal, s már csak egy komputer kell ahhoz, hogy valóra váltsa a filozófus számítás- és mnemotechnikai álmait. „Az emberi agy ereje, valóságos terjedelme továbbra is ugyanaz marad, de a felhasználható eszközök időközben megsokszorozódnak és tökéletesebbek lesznek, a fogalmakat rögzítő és meghatározó nyelv nagyobb pontosságra, nagyobb általánosítóképességre tesz szert...” (252. o.) A pontos általánosításoknak kézenfekvő eszköze a matematika nyelvének alkalmazása: Condorcet – Leibniz nyomán – igen határozott elképzelésekkel bírt egy egyetemes, matematizált, természettudományos paradigma kidolgozásáról (még akkor is, ha saját szimbólumrendszere már a kortársak számára is kezelhetetlennek bizonyult). „Van egy másfajta, ennél nem kevésbé fontos fejlődése is a matematikai tudományoknak, mégpedig az egyelőre igen homályos és bizonytalan tudományos nyelvek tökéletesítése. Nos, a tudományok épp matematikai nyelvük tökéletesedésének köszönhetően válnak majd igazán népszerűvé és elterjedtté.” (258. o.) Az elterjedést leginkább a nemzeti nyelvtől való elszakadás, az azon való túllépés garantálja: a matematikai logika nyelvén a világ minden tudósa azonnal értesül az új felfedezésekről, s ezek nemzetközi megértésének sincs többé akadálya. A találmányok ipari alkalmazása – melyet az egyetemes nyelvnek hála többé nem lehet államtitokként kezelni – megteremti az emberi jogok anyagi alapját, az általános jólétet: „Végül, a hibátlan elméletre támaszkodó hasznos ipari tevékenységek vagy a politikai filozófia igazságaira építő helyes jogszabályozás fejlődése nyomán keletkező jólét nem teszi-e hajlamosabbá az embereket az emberségesebb viselkedésre, a jótékonykodásra és az igazságosságra?” (260. o.)

Felmerül azonban egy ellenvetés az egyetemes nyelv vonatkozásában, melyet maga Condorcet fogalmazott meg – igaz, nem a X. korszak uchroniájában, hanem a középkori latin kapcsán: a nemzeti nyelvek használata *anno* éppen a vallási vélemények pluralitásának és a természettudományos ismeretek elterjedésének-népszerűsítésének bázisa volt. Ám az egyetemes nyelv teljesen konvencionális: tehát a természetes nyelvekkel ellentétben nem ismeri a kivételek, a rendhagyó ragozások szinte elsajátíthatatlan bonyolultságát. Teljes egészében az ember (racionális) természetének megfelelően alakították ki, tehát feltehető, hogy minden gondolkodó lény könnyedén elsajátítja a saját gondolkodási mechanizmusát megfogalmazó szabályait. „Egyetemes nyelvnek olyan nyelvet nevezünk, amely jelekkel fejez ki valóságos tárgyakat, valamint olyan egyszerű és pontosan meghatározott fogalmak együttesét, melyek minden ember értelmében azonosak, vagy azonos módon alakulhatnak ki, és végül e fogalmak általános kapcsolatait, az egyes tudományágakra jellemző logikai műveleteket, továbbá technikai eljárásokat.” (265. o.) Ezzel eliesik az az ellenvetés, mely az egyes nemzeti nyelvek „elhanyagolásából”, mellőzéséből adódna: az algebrai jelekhez hasonlatos szimbólumok senki nemzeti érzékenységét sem sérthetik. Ám mi különbözteti meg a tudományok univerzális, szimbolikus-logikai nyelvét a keleti paptudósok obskúrus jelbeszédétől vagy a középkori szerzetesek konyhalatinjától? Az, hogy a közoktatás éppoly egyetemes létszen, mint az alkotmányjogilag rögzített szabadság és egyenlőség: a világ minden pontján ugyanazon karteziánus *clare et distincte* fogalmakon alapuló szimbólumrendszert tanulják az iskolákban, Párizsban és Pekingben minden iskolás gyermek tudja, hogy szabadnak és egyenlő jogúnak született, valamint hogy csak azt higgye el, amit matematikai-logikai bizonyossággal tárnak elé. „Egy ilyen nyelv nem von maga után olyan nehézségeket, mint a köznyelvtől különböző tudományos szaknyelv. Már említettük, hogy az ilyen tudományos szaknyelv szükségszerűen két egyenlőtlen osztályra osztaná a társadalmakat: azokéra, akik e nyelv ismeretében

rendelkeznek minden tudomány kulcsával, s a többiekére, akik ezt nem tudták elsajátítani... Ezzel szemben az emberek az egyetemes nyelvet a tudománnyal együtt tanulnák meg, úgy, ahogy az az algebra nyelvvel történik, a jelet a tárggyal, a fogalmat a jelzett művelettel egy időben ismernek meg.” (266. o.) Egy-egy ilyen jel mögött az egész emberiség konszenzusa áll; az, hogy a politikai és morális tudományokban nehezebbnek tűnik az egységes jelrendszer bevezetése, csupán azt jelzi, hogy itt még messzebb vagyunk az egész emberi nem egyetértésétől: „egyéb tudományágakra való kiterjesztésének legvalóságosabb akadályát az a kissé megalázó tény jelenti, hogy kénytelenek lennénk beismerni, milyen kevés az olyan pontos és világos eszménk, jól meghatározott fogalmunk, melyben mindenki megegyezik”. (Uo.)

Am gondoljunk bele egy pillanatra abba a lehetőségbe, hogy morális és politikai eszméink is matematikailag-logikailag bizonyítható apodiktikus igazságokon alapulnak, miként azt Condorcet karteziánus álmodozásai sugallják! Nem lenne-e ekkor igaz a Comte kíméletlen pozitívizmusának, mely szerint „*ha a fizikában és a kémiában nincs szükség gondolatszabadságra, akkor miért kellene megengednünk a morál vagy a politika területén?*”? Azaz a klasszikus liberalizmus két alapposztulátuma, jelesül a racionális bizonyíthatóság, a csak észérveket elfogadó argumentációs etikett, valamint az egyes ember igazságát akár az egész emberiség ellenében (J. S. Mill) is védő pozíció alig könnyebben egyeztethető össze, mint a multikulturalitás különbözőségének tiszteletben tartását és az emberi jogok tiszteletének egyetemességét egyszerre feltételező liberális credo. Nem nagyon vigasztaló, de ez is van olyan feloldhatatlan antinómia, mint Jean-Jacques Rousseau két ideáljának ellentéte, jelesül a magánhangzók és melódia világának érzületközösségéé, illetve a társadalmi szerződés konvencionális harmóniájáé, mely „*az emberi természet teljes átalakításán*” alapul.

Térey János

A NIBELUNG-LAKÓPARK

Hangpróbája ez a három dalbetét egy lehetséges drámai költeménynek. A mű alapjául Richard Wagner *AZ ISTENEK ALKONYA* című zenedrámájának szövegkönyve szolgál, tágabb értelemben pedig a NIBELUNG-ÉNEK – Wagner által is újraírt – „apokalipszisztörténete”. Siegfried, Brünnhilde, Hagen és társaik a fogyasztói társadalom színpalai között bukkannak föl újra, a mostanában rendkívül baljósan csengő globalizáció korszakában – mint a piac, a média és a kortárs kultúra dignitásai; a sors aranyfonalát szövő Nornákat egy hírtelevízió stúdiójában találjuk, a Rajna-part áldozati oltárkövei pedig rusztikus dísz tárgyak a mesterséges sziklakertben...

T. J.

Önérdék

HAGEN

Önérdék,
Szökkenhetnek fölébed,
Magunk-szerelme, irgalomtalan!
A parcellányi Állam
Kegyeit honoráljam,
Vagy szélhámozzak – ujjam-egymagam?

Önérdék,
Burkoljon gyári vérted,
S mozgásban nem torpant útszéli gát;
Ruganyos limuzinban
Megannyi extra villan:
Áramvonalas karosszériák!

Önérdék,
Van érvem is tömérdék,
Mért süttetem négy nyájas évszakod
Napjával vastagbőröm...
Sovány seft? Nem törődöm
Szennyel, hisz nem állok szegényszagot.

Önérdék,
Tenerifékre-bérlet,
Te kellő időben kellő csapás,
Ha élő konferencia-
Vonalban izzik vak vita
Bika- s medvepiacról... A csodás
Táplálkozási láncnak
Végén ászok tanyáznak,
S összművük lesz az árukapcsolás.

Önérdék,
Sikátorban szövétnek,
Közjónál káprázatosabb közöny!
Fölváltva hazard taktikát a
Stabil stratégiára,
Szeretetszolgálatba ütközöm:
Hány altruista nővér
A delejes erőtér
Határán... Ölüket megöntözöm.

Széptani alapvetés

RAJNAI LÁNYOK

Színt és színre színt! Vesztemig kitarson
Festékkészletem! Épül, omlik arcom;
Vörheny vakolat, melyet díszecset
Szemzugunkba hordott – hámlik, elpereg;
Krémek, tégelyek odázzák a véget,
Púder óv, akár cselfogásaink:
Szépészet csele, hogy topáz a smink,
Túlélni segít kencékből a készlet:
Színt és színre színt!

Persze, tisztulunk. Mintha megutálná
Bőrünk ezt a mázat: mocsok-makulákká
Válnak díszaink, és lélegezni vágy
Pőre pórus. Unlak, hájjal kent najád!
Szeplő, szinte szenny mind a tetszetős dísz.
Most vízkúra jön. Tudjuk, mit tudunk:
Téged másolunk, színtiszta kishugunk,
Képünkön patakzik gyógyító gyümölcsvíz...
Persze, tisztulunk.

Arcunkról a pír – nyakról harapásnyom –
Eltűnik hamar, ismét alabástrom
Lesz a földi felhám; csinosodni-kedv
Ébred, szomjat olt szőlő- s almanedv:
Sellők toalettje, Erda csoda-szettje,
Gél, tonik s a tej hármassága: ír
Orcáinkra, irgalmatlan bőrradírr.
Szép rejtőszinünk vajon odalett-e:
Arcunkról a pír?

A cseppfolyós alap

HAGEN

Láttam csordulni csempét,
Inogni közfalat –
Mint hintáztatta terhét
A cseppfolyós alap;
Alapszín-ikrek – okker
S azúr – cikáztak akkor,
És villámlásaikkor
A páncél fölhasadt.

Láttam, hogy bólogatnak
A katedrálisok,
Kőszent fordult nyugatnak;
Lépdelve grádicsot,
Mulattam elmeszigrán;
Villódzott tág pupillán
A táj, a csupa csillám:
Agyam vágtázni fog!

És farsang foszforeszkál
És szilveszterre vall
Az alkonyzóna-fertály;
Hóförgeteg takar,
És cigaretta görbül;
Kirekesztve, ki kóbor
A karneváli körből...
Bengáli tűz, pazar!

Mért hat tisztátalannak
Az egy-rend-öltözék?
Bolyhok, szöszök tapadnak
Zakómra; görbekép,
Késpenge tükre: nézem,
Mint lepi el egészen
Sok hullafolt a képem.
Elég volt, Földön-Ég!

Szemléltem: szétzilálja
A gyermek-agyvelőt
Kontárok kémiaja,
S hogy csúcsra ránt előbb;
Tespedt tudatalattit
Átrétegez, de balhit:
Nem szül rémet, olyasmit,
Mi nem volt azelőtt.

Ó, hallucinogének
Hízlalta forgatag!
Kémcsó koholta lényeg,
Savaktól gyors agyak!
Nem, mégse vagy te legszebb
Neme a fékevesztett,
Önkéntes örületnek...
Új korsóm hol marad?

Imre Flóra

IDŐVÁLTOZÁS

a tenger felől fúj a szél
itt ugyan át egy kontinensen
a fákból a hullám beszél
az örökös kétnemű isten

hideg meleg így váltja egymást
mondjuk jó idők rossz idők
az ember végül nem akar mást
enni aludni mielőtt

eljön a végső értelem
vagy a végső értelmetlenség
amikor már se szerelem
se félelem se vágy se restség

se test se hamu már se por
csak semmi sehol semmikor

RONSARD ÁTHANGOL

sohasem szeretett az ember megöregszik
elsötétül a hang a trubadúr halott
estétől reggelig s megint reggeltől estig
bolyongni nyugtalan kváderkő állapot

a gyertyák csak homály mi szorítja a mellkast
a vállra súlyosul az egész épület
örökké egyedül csak az éjszaka választ
magáénak soha sohasem szeretett

mi marad majd a csont itt mindenki elárul
komorabb szenvedély mikor a haj fehér
most még a test feszül éjszaka gránit ágyul
gránit boltozatul majd alszom ha elér

a gravitáció ő jár itt át meg át
egyszer majd lerogyok csak basszusáriák

Székely Magda

FOLYAMAT

A kötődések egyre fogynak
ahogy távoznak a barátok
a folyamat végét bevárni
s létezni tovább nem kívánok

Ha megszűnik a szimbiózis
mely észrevétlen áthatott
legbensőbb lényem úgy apad le
ahogy utánuk sorvadok

ŐSZI LOMB

Az okkersárga őszi lombok
betöltik teljes létemet
míg a tudaton túlra rántva
elragad az önkívület

MAGASBÓL

Az alakuló szöveg szólamát
elvétik a bizonytalan szavak
de a faktura fölött a magasból
már teljes hangzatok hallatszanak

Somos Béla

A KÓBORLÁSOK

A kóborlások korszaka, a bizonytalan céloké
a nyár után az őszi fák között a tél felé
a lassan lehulló levél, a lassan süllyedő kövek
az előbbi a tölgyfák között, utóbbiak a nagy vizek
vidékein, dús tájain, érintkező pasztellszínek
szerelmes múltját hordozó, szimbólumokká lett szívek
kicsit édeskés-szomorú, kicsit nem irodalmiak
mint egykoron Poprád felé, a megénekelte kerti lak
kicsit petőfieskedő és kicsit adyas is talán
de ott van Arany János is s az ifjak közt egy-egy Zalán
nem a futása, a Tibor, „c” nélkül természetesen
de sajnós itt a fonalat elveszítettük teljesen
ebben a nagy erdőben, ami meglehet olykor dantei
de nemcsak ő, mert nélküle vagy vele, mindenki megteszi
hiszen hiába volt a volt olyan tündérieren csodás
sajnos meg nem kerülhető – se ki – a nagy leszámolás
szembenézés a semmivel, az este amikor véget ér
valaki búcsúzkodni kezd, nem tudni pontosan miért
attilát vesz a régies, weöresen nézi a napot
megvárja azt is amikor előtűnnek a csillagok
beszívja amit a kalmár szél hoz a füvektől illatot
hol volt, hol nem, ha mese volt, legalább kóborolhatott

A NŐVÉREK

Szeretem a nővéreket. Szakértelmüket,
biztos és könnyű mozdulataikat.
Ahogy hasra fektetnek, ahogy felállítanak.
Ahogy elrendezik a csöveket.
Ahogy a kanült a vénára helyezik
és keresik a helyét előbb.
Ahogy az ételt hozzák.
Ahogy a párnát igazítják. Szeretem
a fehérségüket.
A fehérség alatt a nőt.

Bán Zoltán András

HÖLGYSZONÁTA (V)

6. Templomban, liftben – Egy lövés vagy kettő – Freut euch des Lebens!

Derús idő a Volksgartenben, finálénk itt indul komótosan. Előtte nagy csend támad az agyban és a mennyben, mintegy félóráig. Várjuk ki együtt mindkettő végét. Aztán majd a vége felé tart a Hölgyszonáta, azaz a Könyörtelenek bálja.

Növendék szellő totyog, lenge napocska kapirgálja borostám. Friss vagyok, jól érzem magam, a hőmérőt 14 fokra állítottam be, tehát vászonzakós könnyedséggel bók-lászom a Volkspark fái között. Már elfelejtettem, milyen évszakban járunk, legyen mondjuk kora ősz, egyébként köztudott, hogy az időjárás – és, mint a fináléra kiderült, minden más is – bizonyos fokig *az én* gondolkodásomtól függ. Hajnal lehet, lassan leülepszik az ég éjszakai mocska, a gyenge gyp hús harmattal locsolja talpamat-bokámat, hisz álomszerűen mezítláb járok; üres a park, még ágyukban fetrengenek a leendő látogatók. Robert a Johann Strauss-szobor felé tart, peckes léptekkel halad. Az utolsó honoráriumomból vett könnyű zakómban határozottan haladok. Fénylik felém az aranyfej az ikrásodó fényben. Lendül és megszólal az aranyhegedű: *Im Sturmschritt*. Szaporán ügetek a lombok közt; igen, gyerünk, viharléptekkel siessünk, közel a vég, minek is éltünk, ha legalább a fináléban ne lehetnénk könnyedek? Elfog a mámor, már szárnyalnék klasszikus göröggént mezítláb, ám egy hirtelen элем csodázott madárka mérsékletre int: csak lassan a testtel. Várjuk ki a végét. Rendben van, bólintok felé, de te, madárka, hogyan kerülsz ily korán элем? És ekkor eszembe jut a kérdés, melyet már régóta lediktáltak: vajon ezek a csodamadarak folyamatos életet élnek-e vagy pedig mindig és újra frissen vannak odacsodázva элем? Mindamellet Robert úgy látja, képtelen megválaszolni e kérdést. De ha jól képzelem, ezt a hajnali madarat már látta valahol. Robert azt gondolja, és vele együtt azt gondolom én is, hogy e madaraknak le *kell* verklizniük a beléjük diktált mondásokat („Die Vögel *müssen* die eingepropften Redensarten ableiern”). Például ezt: „Hát a pisztolyt hová dugta, tisztelt Úr! Van-e még lövése, tisztelt úr?” Akkor tehát a mondások a fontosak, nem a madarak személye? A szárnalmas Isten szánandóan mechanikus állatai e madarak? Isten üzen velük? Üzen velük Isten? Vagy valaki más üzen? Nem tudom, hogy Robert képes-e megválaszolni ezt a kérdést. Én nem vagyok képes, ez aligha vitatható. Annyi tűnik biztosnak, hogy meglátva a madárka szárnyai alól kivillanó flitteresen tarka bögyét, barátunk mindenféle nevet adott a fitos csőrű szemtelennek: Lolo, Frou-Frou, Clo-Clo. Nem tagadhatom, hogy a Cécile, a Paulette, az Odette és a Natalie ugyancsak megfordult a fejemben. Vállat vonok, haladok vidáman tovább, könnyedén.

Üres a Volkspark, még mindenki alszik. Álmukban száradnak a lila ruhás giliszták. (Képzletemben ugyancsak elültek a figurák: alszik Editha, ágyában egyedül, combja közt most pihennek a forró levegőfonatok, nyugszik Georg fiam, Ady-tincse mögött talán az alvó Editháról álmodik – milyen boldogok lesznek, ha majd közösen szótt álmukból együtt felébrednek ismét. Marina nem álmodik, befogadásra kész combbal, meztelen hever a vendégszobában; Olga csábos pongyolájában, görcsös bal tenyerét mellére szorítva horkol agyoncédulázott lakásában, egérszürkén, parókátlanul. Szuszog a kétnevű Jean-Paul, okcidentális teste önelégülten nyúlik el a szállodai lepedőn,

a vászonról néha fölkereng Charlotte illata. És persze szunnyad ő is, a nemes német asszony, ezúttal megint egyedül, iskoláslány-térde összeszorítva a fehér takaró alatt. Remélem, nem zaklatja semmi sem, a nagybácsi a karosszékből hűen vigyázza hálóingés álmát. Hilaria még ebben a naprendszerben nyugszik szűzi ágyában; okos homlokán ott fénylik az istenálom zománca. Alszik a sírjában apám. Sámlijukon gubbasztva kopott madárseregként alszik a diktálócsapat. Oly mély álmodat bocsátottam rájuk, hogy lassan fölöslegessé lettek; el is bocsátom őket hamarosan. Alszik minden szereplő; pihenten kell érkezniük a tervezett kávéházi fináléba. Én azonban nem nyughatom, rajtam a gondolkodási düh és vele az íráskényszer.)

Üres a park, a lombok közt nem búvik meg sem kitömött, sem beszélő csodamadársereg. Szorongva kémlelek körül, de apám sem mutatkozik, akadálytalanul haladhatunk. Akna nyílik a szobor lábánál, Robert lefut a mélybe vezető lépcsőn, belép a C-dúrban feltáruló díszes ajtón. Barátunk a Zeneteoretikustól úgy tudja, hogy e dúr az ártatlanság, az egyszerűség, a gyermeki naivitás hangneme. Lássuk. Annyi bizonyos, hogy harsognak a harsonák. Mélyvonóskar zsong, üstdob dorombol, ünnepien közepes a tempó. (*Abschiedsrufe.*) Tágas, többszobás liftlakásban utazunk lefelé; a nappali szoba akár egy bordély szalonja; rúzspara, a hajlatok édes olaja; vörös bársonypamplagon heverek, köröttem levetett tarka parókahalmok, kátrányfeketéek, csiklólilák, lazacrózsaszínűek; Robert kezében pezsgőspohár, arannyal futtatott dőlt tükrökben bámulhatom a zongora melletti kanapén arslánosan fetrengő alakom. Fojtott a csend, önnön viaszukat felszürcsölve fulladnak meg a gyertyák, a poros perzsák magukba nyelik a távolabbi termék lihegését, csak a gép zúg ütemesen, andalítón – ezt a képet ilyenek képzeltem el. Robert álomba szenderül. Tágas süllyesztőben utazom, züm-mögve szállok álomittasan lefelé, le a sűgölyük, le a színpad alá. Csak remélem, ám nem hiszem, hogy az Anyákhoz tart e liftes út.

A díszes ajtón kilépve ismerősnek tetszik a tájék, Magyarországon járok, úgy képelem. Magyarországon járok, tudom. Valami szörnyű járvány pusztított a városban, fekete vér csorog a hidakról, a házak kiütésekkel foltosak: Isten tenyerelte ide izzadt kéznyomát. Isten, a gyáva, aki Edithával komplottot szöve Roberttől, előlem rettegő arccal menekül. Megint itt vagyok szülővárosomban, elhülyülésem („Verdummung”) bebizonyított, visszatoloncolásom bevégeztetett, ismerős minden utca, minden kávéház, étterem; bennük most életés magyar hullák ebédelnek, kapucínereznek; szájukban mindörökre rágatlan erjed az utolsó bécsi szelet, a francia krémes maszat. Hidrege savanyodik fogaik közt a kávé. Itt ismerős minden sárga villamos, kék busz, piros troli; csilingelve-pöfögve szállítják az utolsó mozdulataikba belefagyott magyar halottakat. Valaki újságot olvas holtában, van, aki a nyakkendőjét igazítja, van, akinek apró után kutatva fagyott bele a keze a zsebébe, mások, fiatalabb egymást nézik üveges tekintettel, önfeledten; egy szösi gyermekhulla arcát az üveghez szorítva kíváncsian bámul rám a tovaögdülő buszablakból. Robert agyót int a kislánynak, aztán befordul egy mellékutcába.

Itt meg friss falu fogadja barátian. Ősz van feltehetően, szőrehullott parókákban kornyadoznak a lombok, égett avarszagot, mustpárát terelget a szél, a nagy tó vize vitorlafosztottan szürkéllik föl a dombra, ahol állok. Elszívok itt egy cigarettát. Kutyaugatás. Hirtelen zuhan Robertre a sötét, a hold sárgán lüktet, de alig ad világot (*Irrlichter*), a dombtető faluján kerti ház fénylő ablaknégyeszege hívogat. Vendégcsalogató a gyertyafény, dunnák, habos párnák közt ott bizonyára megpihenhetek. Haladok friss hóbuckák közt, jégfoltok tükrén botorkálok a kertben. Az ablak piros fényé-

ben eltorzult női arc, tágra nyílt szempár, a fogak közt kiáltás készülődik, Editha összenőtt szemöldöke bukkán élém az egyre erősödő havazásban, belekiált az arcomba, talán ezt: „Még ne kapsold ki!” Az Ady-tincs most meztelen vállára hullik, fiam arca belemérik a forró női bőrbe, fülcimpa úszik szürkebarátos szájnylásban, aztán mindketten alábuknak, eltűnnek a Charlotte pénzén bérelt habos dunyhák között. Egyre kavargóbb a hóesés, pimasz orrú hóemberek közt menekülök ki a faluból, kutyák lihegnek bokám körül: „*Tornate a lagrimar nel regno inferno!*” Az egyik szukabőrben Editha üget; vágyódón felém nyújtogatja bundás kacsóját, ing-reng a zene kavarta szélben, körötte két nőtény, lányok mályvaszín ruhában – *trois filles tout en ung tenant* –, szárnyasoltárként a főhajóban, velük együtt dúdolni vágyom, dűnyögő énekre mozdul lepedékes nyelvem, fölenged bénult szám, hideg levegő árad fogaim közé, és ekkor horkantva fölébredek.

Templomban ülök, Bécsben, szemben velem a Tricinium dalol; úgy képezem, a koncerten vagyok, kissé hűvösek a falak, hidegek a katolikusbarna padsorok; Editha ring a szájából dőlő zene forgószelében, előrehajlik, belekapaszkodik a kottába, különben elrepülne, középen a feleségem áll németszőkén, szálegyenesen. A várva várt koncerten ülök, Bécsben, a Minoritenkirchében, teszem azt, a hatodik sorban; jobbon senki, balomon senki, legalább két éve, első végleges gyógyulásom óta mindenki elhúzódik tőlem, ami természetes, mert elhúzódok tőlük én magam ugyancsak.

Robert azt reméli, nem vették észre, hogy elbóbiskolt, és amint körülnéz a Minoritenkirchében, elégedetten észleli, hogy vele együtt felébredtek a szereplők: az egyik oszlopnak dőlve Georg áll, kalózosan megkötött fekete sálban, melankolikusan; Hilaria az első sorból figyelni húselvű anyját, homlokán okos kellem fénylik, miközben teste, így hírlík legalább, folyamatosan távolodik naprendszerünkötől. Itt van mindenki, aki a fináléhoz kell nekem, mind, akiket elképzelttem és bediktáltam a kellereknek a terveim szerint a Café Sperlben játszódó záróképhez; itt ül az immár szemüveget viselő Friedrich, mellette barátnője, aki, ha jól sejtem, esztétika szakos, de lehet felőlem művészettörténész-jelölt is, nem érdekel, itt a hangmérnök, a szoknyavadász, talán azt reméli, megint a hátába kerülhet a feleségem balján éneklő Marinának; nem tudja, hogy a templomban terpeszkedik az orosz szépség férje is; ha jól láttam, az egyik hátsó padról bámulja a Triciniumot a Guillaume-nak nevezett Jean-Paul. Charlotte valószínűleg már az első szám alatt („*Ex Illustri Nata Prosapia*”) észrevette a férfit, de még nem tudja, hogy Guillaume, tegnapelőtti rabszolgája nem más, mint Jean-Paul, Marina férje. Ezt majd csak a szünetben fogja megtudni, ha jól képezem. Azt hiszem, egy pillanatra elakad majd a lélegzete: „*une vipère en cuer*” – ez a szünet utáni első szám. Ráadásul elsápad vagy elpirul, ha jól képezem. És meggyűlöli Marinát. De mégsem ájul el, mert, miként a Filozófus írja, a Bánattól rendszerint nem ájulunk el – ami vitatható gondolat. Charlotte tehát talpon marad, de Gyűlöletet érez majd Marina iránt, minek következtében nagy egyenlőtlenség keletkezik a szíve hőfokában, mivel – miként a Filozófus levezeti – a lépből érkező vér csak alig melegszik föl és ritkul meg, viszont a máj alsó részéből, az epe szomszédságából érkező vér roppant sebesen lobbán lángra és tágul ki. Ennek folyományaként az agyba tartó szellemek ugyancsak roppant egyenlőtlen részekkel rendelkeznek majd, és rendkívüli mozgásokat végeznek. Ebből ered, hogy megerősítik az agyban a Gyűlöletnek oda korábban bevésődött eszméit, és fanyar, továbbá Keserűséggel telt gondolatokra hajtják a lelket. És aligha vitatható, hogy Charlotte lelkét elárasztják ekkor a keserűséggel teli gondolatok. Ugyanakkor Robert riadtan képzelet, hogy ráadásul a bosszúvágy is előnti felesége lelkét. Szomorú

kétségbeeséssel jegyzi föl ezt a megállapítást. Hiszen Robert szerint mi sem áll távolabb a nemes német asszonytól, mint a bosszú, e nemtelen indulat. És most mégis ott tombol a lelkében, vagyis az a Kívánság, mely Gyűlöletből kölcsönösen arra ösztökél bennünket, hogy Bajt okozunk annak, aki hasonló indulattal Ártalmunkra tett. Charlotte nem tehet semmit, nem szabad semmit tennie; Marináról majd én gondoskodom, gondolja bosszúsomjasan Robert. Hiszen immár köztudott, hogy a diktálás és vele a figurák sorsa bizonyos mértékben az *én* akaratomtól függ. *Une vipère en cuer*. Marina véérébe kerül majd a vipera, sejteti magának Robert kétértelműen. Ha, akkor.

Mindezt vázlatosan elképzelve, barátunk elégedetten dől hátra a padon, és ugyanilyen elégedetten tapasztalja, hogy roppant sokan ülnek a nézőtéren, talán túlságosan is sokan, hiszen számítása szerint több ezren, sőt tízezren lehetnek a hallgatók, a háta mögött, fölötte, vele szemben mindenütt (*Seid umschlungen, Millionen!*); tőlük moccanni sem lehet, elfoglalnak minden zugot, rácsavarodnak a barokk oszlopokra, beülnek a mellékoltárokhoz, felmásznak a szentképekre, a síremlékekre, lelógatják lábukat a kandeláberekről; némelyek, például apám, az üvegablakokhoz tapadva szemlélődnek a magasban. Itt csimpaszkodik, nyüzsög mindenki, a régi budapesti opera teljes ének- és zenekara, ráadásul a csupa fiúcskából álló gyerekkórus; itt az összes sűgő, miközben főnökük, apám, a vezető sűgő, golyónyomoktól – az én nyomaimtól! – mentesen kátrányfekete új szerzeménye combját tapogatja a Mária életét bemutató üvegablakban; itt a művészklub teljes személyzete, pultosok, pincérek, felírók – büfésnő anyámat nem látom, ami nem meglepő, hiszen öngyilkosoknak kívül tágasabb. És nem látom a nagybácsit sem, talán azért, mert az ő klasszikus alakját valahogy mindig nehezemre esett plasztikusan elképzelnem. De ezt leszámítva az összes jelen lévő alak ismerősnek tetszett. Ugyanakkor lehetetlennek tűnt, hogy egyidejűleg ennyi ismerőse legyen jelen. És egyáltalán, ennyi ember. Nyilván csak odacsodázták őket, e felületesen odacsodált halottakat. Itt járkált egy gyér szakállas, szemüveges figura is, ezt valami vonósnegyesből ismerte barátunk. Talán csellista lehetett. Itt ügetett a döblingi levélkihordó meg két kellner a Sperlből. Továbbá egy harcsabajszos, régi ápoló négy évvel ezelőtti megbetegedése korszakából. Valamint tizennégy hallgató az egyik egyetemről, továbbá tizenhat első és tizenhat második hegedűs idomtalanul nagyra nőtt szmokingokban, valamint három klarinétos, egyikük a basszusklarinétot is elláthatja – Robert remélte, hogy pontosan számolta meg őket. Mindamellett – miként az Ész – önhibáján kívül súlyos zavarba került barátunk, mert amikor másodszor is végignézett a gyülekezeten, azt vette észre, hogy az egybegyűlteknél egész egyszerűen hiányzik a fejük. Fej és arc nélküli lények gesztikuláltak, kiadva magukat templomi gyülekezetnek. Kétségtelen, hogy fölöttébb fölületesen odarakott egzisztenciák voltak. Hogy aztán ez képzeldés volt vagy valóság, ezt Robert nem tudta volna megválaszolni. Hallgatott a fejében fészkelő hivatalnoksereg – Robert tudniillik úgy döntött, hogy a záróképre szelén ereszteti őket. Úgy tudom, így tervezi a véget. Egyedül is végbeviszem, amit eljuttattam idáig, gondolja barátunk. Már nem kell segítség. Immár segítség nélkül megint körbenézett a templomban. Csupa törzs, csupa láb, csupa csukló, csupa boka. Arcok sehol. Arcos fejek híján persze nehezebben alakult a templombeli seregszámla, de Robert ezt nem tartotta lényegesnek. És nem tartom fontosnak én magam sem.

Fölnevetett.

Ám meg is rémült egyidejűleg.

Mert az kétségtelennek látszott, hogy az oltár előtt éneklő asszonyoknak a nyakukon ült a fejük, mindamellett nekik a testük hiányzott a nyakuk alól. Rémületesen le-

hetetlen képnek tűnt e képzet, de barátunk hirtelen azzal vigasztalta magát, amit a Filozófusnál olvasott, hogy ugyanis mindaz, amiről a szellem világos képzetet alkot, magában foglalja a lehetséges létezés ideáját, vagyis egyszerűbben kifejezve: semmi sem tökéletesen lehetetlen, amit el tudunk képzelni. És Robert nem tagadhatta, hogy tökéletesen el tudta képzelni, amint a templomban lebegnek, úsznak az oltár előtt a fejek, akár a gombfociképek: középen Charlotte, tőle balra Editha, jobbra meg Marina feje énekelt: „*Je vois très bien.*” Hová tűntek a képzeletből a mályvaszín köntösbe bújtatott pompás derekak, keblek, combok és hasak? Hol zengett e pompás asszonyok hangja, ha hiányoztak torkuk alól a mesés hangszekrények? Robert megvetéssel gondolt Istenre, aki nem átalotta ilyen trükkökkel bénítani őt, engem, azaz Robertet, legfőbb ellenlábását. Robert majdnem fölnevetett, hiszen pontosan tudta, hogy a gondolkodással és az írással („Denkzwang-Schreibzwang”) – az Én gondolkodásával – minden alattomos isteni jelenség ellentételezhető. Ráadásul Isten éppen egy templomban úzi velem idióta játékaikat; e szent termekben nyilván otthon érzi magát, azt képzeli, itt nem adhatok barackot neki. Tévedés, mon ami. Mert noha templomban ülünk, de immár elnémult a bizalom az Istenek örök törvényei iránt; a körülöttünk álló szobrok most holttetemek, melyekből kiköltözött az éltető, megelevenítő lélek, és a himnuszok csupán szavak, melyekből eltávozott a hit; az Istenek asztaláról hiányzik a szellemi ital és étek, az ének zeng, de már semmit sem jelent, holt jelrendszer csupán, testetlen szellemisség – gondolja tovább Robert a Filozófus egykori szavait. Ennek a veszteségnek a tudása a boldogtalan tudat. És barátunk nem képzelt magánál boldogtalanabb embert a földön. Robert számára elveszett mind közvetlen személyiségének önértéke, mind közvetett személyiségének, a *gondolt* személyiségnek értéke. Számára csupán a *képzelt* személyiség maradt. Így képzeli Robert, aki nem akar behullani az Én=Én sötét éjszakájába. Noha, mint hírlik, ez elkerülhetetlen lesz a záróakkordban.

Ebben az Isten által már csak ornamentikus, szellemi bordélyházként használatos hodályban most Charlotte tiszta homlokú feje zavartalanul zeng – még a szünet előtt járunk; ha jól sejtem, Guillaume-nak énekel hetykén, picit kihívóan, miközben mégis rám, a férjére gondol, Robertre. Mintha csak diktálásra olvasnák a gondolataiban: „Milyen elhanyagolt, milyen árva. A szemüvegén zsíros nyomot hagytak a képek. Ránगतózik a szája zilált szakállá sűrűjében. Nyilván magában beszél, megint rajta a gondolkodáskényszer. És nyilván azt képzeli, hogy olvashat gondolataimban. Sosem volt szerelmes belém ez a kedves, félőrült Robert. Csak behazudta magának. Magányos volt Robert, és a legjobb pillanatban kapott egy levelet. Szilveszter volt, fordult az év, mindenki új életet hazudott maga köré. Magányosan éltem én is. Magányos volt Robert, a regénye elakadt, céltalanul tengette életét a bérelt lakásban. Kislányt akart, nem szerelmet vagy feleséget. A coitus megöli a szépséget, legszebb a megelőző pillanat. Szép-lélek voltál, Robert, és az voltam én is; olyan lelkek voltunk, akik örökké abban a félelemben élnek, hogy a cselekvés és a létezés révén bepiszkolják bensőjük nagyszerű emelkedettségét, és akik szívük tisztaságának megőrzése érdekében kerülnek a valósággal való érintkezést. Kár, hogy Robert nem ismerhette a nagybácsit. Elbeszélgettek volna Goethéről. Én meg főztem volna a teákat. Beadtam volna a teát meg a kekszet, aprósüteményt hozattam volna a Demeltől; néztük volna a havazást, Mozartot hallgatunk volna; este, közvetlenül Robert tapintatos távozása előtt pedig fölhörpintettünk volna egy pohárka finom konyakot. Kis zöld kígyóként vigyáztam volna a nagybácsi álmát. Ehelyett föláldoztam magam, mielőtt föláldoznának. Kár, hogy én magam sem ismerhettem a nagybácsit. Akkor nem kellett volna Robert. Nem kellett volna pótapa.

De ha már másként esett, engedelmes lánya lettem. Megtettem mindent, amit akart. Szobára mentem Guillaume-mal. Szabad vagy, Robert, mehetsz Edithához. De Georgot ne bántsod”, gondolja Robert szerint a fej, és könnybe lábad a szeme. Igen, Charlotte monológiát hallva Robert határozottan elérékenyül. Miközben Marina és Jean-Paul iránt egyre nő a gyűlölete. Charlotte, kislányom.

Most – gondolom, meglehetősen meglepően – Editha közbevág, átveszi a hangot, mezzoszopránban dalol és zeng, Párist élteti a madrigál, de közben Robert ezt olvassa le az összenőtt szemöldökű donna szájáról: „Georgot ne bántsod, Robert. Gondolj a Filozófusra, aki azt állítja, hogy mivel az, akit a szülők nemzettek, az személy, és lehetetlen fogalmat alkotnunk arról, hogy egy szabadsággal megáldott lény hogyan jön létre egy fizikai művelet által, ezért gyakorlati szempontból teljesen helyénvaló és egyben szükségszerű elgondolás olyasminek tekinteni a nemzés aktusát, aminek révén beleegyezése nélkül hoztunk világra egy személyt, s önhatalmúlag döntöttünk felőle. E tettükért mármost a szülőket az a kötelesség is terheli, hogy ezt a személyt, amennyire erejükből telik, megbékítsék helyzetével. Nem zúzhatják szét gyermeküket, mint valami *tákolmányt*, mert benne a világ polgárát is létrehozták, aki jogi fogalmak szerint sem lehet számukra közömbös” – mondja dalával Editha. „Nem zúzhatod szét Georgot, hiszen ő nem valamiféle csinálmány, hanem a szabadságon kívül más csodás képességekkel megáldott lélek és test, amint azt számtalan alkalommal tapasztaltam. Engem bánthatsz, de ne bántsod a fiút. Az Apa kora lejárt, Robert, az Apa legfeljebb csak széplélek, aki nem képes dologgá tenni magát, most a Fiú korszaka következik, hiszen az Apa légbe foszlik, akár az alaktalan gőzpára. Tudd meg, Robert, hamarosan ismét férjhez megyek, Georg tegnap a próba után megkérte a kezem. Megdöbrentő fordulat. Ott várt a Sperlben, figyelte a kaput, aztán odarohant, és még ott, a kapu előtt megkérte a kezem. Talán őrült ötlet, talán képtelenség, talán lehetetlen, de én azt hiszem, ma éjjel, a bankett után mégis igent mondok neki. Igent mondok neki ma éjjel a Sperlben; pezsgőt iszunk majd, és szerelmesen pillantunk egymásra. Csak Charlotte tudja ekkor, mitől vagyunk oly mámorosak. Később, ha lecsendesednek a dolgok, és Robertet elszállították, továbbá Hilaria is bevonult a kolostorba, akkor beköltözünk a döblingi házba. Hiszen Robert már magatehetetlen, jószerével beszámíthatatlan, ráadásul közveszélyes – Charlotte egyetért ezzel, ott élünk majd Döblingben négyesben. Mert ha jól sejtem, terhes vagyok, Robert. A te zárt intézetben való elhelyezéssel megbeszélte ügy. Jobb lenne, ha önként állnál félre. Átadnád a fiúnak a terepet. A te idő lejárt, Robert. Georg fél, a fiú retteg az apától. Az apjától retteg a fiú. A gyermekünk majd beköltözik Georg mostani szobájába. Fiú lesz, ha jól sejtem. Nyilvánvalóan fiú lesz. Feltehetően Wolfgang lesz. Vagy Wilhelm. Nem akarok olasz nevet. De Georg még nem tudja, hogy apa lesz hamarosan. Lehet, hogy ő meg olasz nevet akar. Félre kell állnod, Robert. Tudom, hogy szeretsz. Állj félre, ha szeretsz és ha szereted Georgot. Ha nem teszed önként, mi majd gondoskodunk rólad.” Valami ilyesmiket mond Editha, miközben a középkori Párisról énekel, gondolja Robert.

Amit hall, megdöbrenti. Mindenekelőtt az, hogy akaratán kívül nagyapává tették. Amit hall, nem hiszi el. Hiszen, gondolom, lehetséges, hogy a képzelőerő tévutakon jár. Mert annyi bizonyos, hogy a képzelőerő határtalan, és könnyedén vizionálhat beszélő madarakról meg körmökről, de az már korántsem bizonyos, hogy mindezt el is hiszi az ember. Robert nem akarja látni a nagy hassal, kacsaléptekkel totyogó donnát. Úgy dönt tehát, hogy Editha szavait nem fogja elhinni, és nem is veszi figyelembe a fináléban. Mindenesetre most úgy dönt, hogy valószínűleg előbbre hozza a záróképet; úgy dönt,

hogy valószínűleg nem vár a bankettig; feltehetően úgy dönt hamarosan, hogy megváltoztatja korábbi döntését. Nem megyünk közösen kávéházba, nem mulatozunk a Sperlben, noha ott vár a földízített pianínó, várnak a hidegtálak, vár a vastag banán a gyümölcskosárban, vár a megrendelt, keménygalléros stehgeiger. Már itt a templomban, Isten menedékházában kell dűlőre vinnem őket, gondolja Robert. Kíváncsi vagyok, mit tehet ellene az öregfiú. Itt, a magam Hölgysonátájában én vagyok mindenható. Oldok és kötök. Ha, akkor. De csak lassan a testtel, haladjunk lépésről lépésre.

Most Robert beint, és ekkor Marina veszi át Editha énekét, Marina, aki a koncert elején rémülten látta, hogy ígérete ellenére Jean-Paul mégis megjelent a nézők között. Még nem tudja, hogy férje a szünetben váratlanul megjelenik majd az öltözőben. Robert Marina ajkáról azonban nem olvashat le semmit. Marina feje csak énekel, nem beszél, gyötri a lelkifurdalás a Guillaume-mal Charlotte ellen szervezett komplott miatt, és ettől elakadt a szava. Mert a Lelkifurdalás, mely – a Filozófus szerint – egyfajta Bánat, mely abból a kétségünkéből ered, hogy amit éppen csinálunk vagy megtettünk, az vajon valóban jó. És szükségszerű velejárója a Kétség, gondolja Robert, miközben Marina egyre jobban elsápadó arcát tanulmányozza. Ugyanis ha tökéletesen bizonyosak lennénk benne, hogy amit teszünk, az rossz, akkor tartózkodnánk tőle, hogy megtegyük, mivel az akarat csak olyan dologra irányul, mely rendelkezik a jóság némine-mű látszatával. És kétségtelen, képzelem most Marina tátogó száját vizslatva Robert, hogy az orosz szépség úgy gondolta, jót tesz Charlottével, amikor összeengedi Guilleaume-mal. De most – mikor eszébe jut, milyen szétzilálódott arccal vett részt Charlotte a tegnap délutáni próbán – mégis úgy érzi, túl messzire ment. És retteg a lelepleződéstől, és messzire kívánja férjét a templomból. Robertre azonban nem hat Marina bűnbánata. Már tudja, hogy ez a nő rettentően megbűnhődik hamarosan.

Barátunk szeme lecsukódik a szemüvege mögött; ismerősnek látszó rózsaszín márvány falikút vízlevezető nyílásában fúrom előre a fejem, tengerszagot érzek, megint utazom lefelé, megint a mélybe, a Tricinium dala álomba szenderített, messze tűnt a templom; érzem, a világterv közelében járok. Egymás mellett domborodnak a sűgőlyuk formájú sírhantok; tarka ruhás, vidám halottak integetnek ki a nyílásokból. Itt komolykodik a napruhás Sarastro, a bohócgúnyás Canio, Falstaff a roppant pocakjával, Lohengrin, a hattyú vontatta lovag, itt kebleskedik Carmencita, a forró hüvelyű déli lány, itt Pamina, a szende, donnák és cserfes szolgálánykák, rabszolgák és fegyverhor-dozók, várúrnők és zsoldosvezérek, kiszabadul a jelmeztár, nekiiramodnak a palástok, bársonyköponyegek, tolldíszes kalpagok, röpködnek a csálé parókák, száll a rizspor, fénylik a vazelin, elszabadul a díszletraktár, amott kapuk tárulnak, emitt csillagos egek, zeng a kórus, zúg a temetőben a hangorkán, de ne oly zajjal, kedveseim, hadd pihenjenek a halottak. Elhagyom őket, majd később jöhetnek elő, azt képzelem, a záróképben látványosabban használhatom őket.

Most csend lesz, a sírok közül a még tejfogakig sem jutott Georg lép elő ünnepélyes arccal; ő, a másfél éves vezet kézen fogva, lassan visszahúzódik a színpadról a kórus; a fiú tenyere selymesen langyos. Kéz a kézben Georggal lépdelünk a sűgőlyuk formájú sírdombok között. „Tanulj meg, fiacskám, komédiázni”, ezt a magányos éneket hallok a föld alól. Női hang, kétségtelen, anyám pajkos éneke töri át a fáradt sárrétegeket. Georg határozottan vezet, hirtelen megáll, lábacskaival dobbant, lefelé mutogat. Be-ásom magam a nedves, tengerszagú földbe, tömöm magamba a zsíros sarat, lázasan eszem az anyámtól elválasztó hullaszappanos földrétegeket, egyre közelebből szól a dal, egyre közelebb eszem magam rég látott halottamhoz. Kicsomagolom a műanyag

zsákból öngyilkos testét. Könnyű csókkal üdvözöl; füléből, szájából emésztetlen gyógyszer- tömege ömlik elő, Georg fölszedi a színes golyócskákat, forró gyermektenyerébe önti őket, dédelgetve játszik velük. Anyám friss, akár a tegnap temetett halott, szája, arca kikészítve, akárha premier utáni bankettre készülne. Ez nem csoda, hiszen – a Filozófus szerint – a halott egyén, mivel Létét megszabadította Tevékenységétől, nem más, mint az Üres Egyediség, csak passzív, más számára való Lét, kiszolgáltatva minden alacsony, ész nélküli Szervezetnek és elvont, anyagi erőinek, s ezek – előbbi, mivel rendelkezik élettel, utóbbiak, mivel negatív természettel bírnak – most hatalmasabbak, mint ő, a Halott. Ám a Halott számára e megbecstelenítő erőt a Család távol tartja tőle, a maga tevékenységével helyettesíti, a rokont, egyesíti a Föld Ölével, ezzel az elemi, múlhatatlan Egyéniséggel, ezáltal olyan Közösség társává teszi, amely legyőzi és lekötve tartja az egyes anyagok erőit és az alacsony élőlényeket, amelyek el akarják pusztítani őt.

Ez szép, gondolja Robert, de azt már nehezen hiszem, anyám, hogy Téged a család óvott volna meg a megbecstelenítő hullaszappanodástól. „Igaz – mondja kacagva anyám –, hiszen a temetésem az úgynevezett családból...”

„...egy férj, egy kiskorú fiúgyermek, egy vidéki nagynéni – vág közbe barátunk, Robert –, szóval ebből a háromtagú családból nem jelent meg senki, csak a művészbüfé néhány törzstagja, valamint Tárca Cica, ez a levitézlett, de még mindig impozáns felsőtestű, púderozott nyakú koloratúrsoprán, anyám talán egyetlen barátjánője.”

„És persze apád néhány, magát roppantul ravasznak tartó hitelezője, akik hetek óta mindhiába üldözték a vezető sűgőt, és akik úgy vélték, a felesége temetését még ez a tökéletesen cinikus ember sem kerülheti el. De ebben természetesen tévedtek, apád pontosan kiszámította tervüket, így nem maradt más számukra, mint hogy a ravatalozóban gyilkos tekintettel méregessék egymást, aztán pedig, látva, hogy csak bohócot csináltak magukból, félretették pillanatnyi ellentéteiket, és beültek néhány pohár sörre a közeli búfelejtők egyikébe. Aztán a kórus néhány alkoholista tagja elénekelte az »Ég királyi asszonyát« a *Végzet*ből, és már mehetett is mindenki az esti összpróbára. Én meg lefelé, a földbe”, mondja anyám, és kacéran felém csippenti a szemét. Szoknyája fölcúsúzik, kivillan masnis harisnyakötővel felajzott halott combja.

Ettől olyan undor fog el, hogy elfordítom a fejem. Robertnek be kell ismernie, hogy voltaképpen mindig fizikai undort érzett anyja látványán. Barátunk a fogát csikorgatja szégyenében. Sosem szerettem túlzottan kirúszoszott száját, utáltam feltupírozott frizuráját, azt is gyűlöltem, hogy olykor az énekesnőktől levett színházi parókákat hordott, a körmét jajpirosra („knallrot”) lakkozta, és egészében is amolyan túlságosan operai színekben, harsány maskarákban pompázott. Trillás nevetése csillárokat rengetett. Sokfogú szájából válogatott színházi malacságok gurultak elő. Kacérkodott fűszeressel, őszerezzel, levélhordóval. Kövérkés („üppig”) paradicsommadár, gondolja most Robert, elnézve anyjának a sírban is párnás testét. Könnybe lábad a szeme. Mert az undort legyőzi a szájalom, más néven a sajnálat, melybe persze tengernyi önsajnálat is keveredik.

„Nem lehettem ott a temetéseden, mivel apa két hétre – mondván, hogy addig leülepednek a dolgok – bedugott egy állami gondozottaknak fönntartott intézetbe. Téb-láboltam az őszi kertben, és ellenállás nélkül hagytam, hogy a nagyobbak félholtra verjenek. Egy hét múlva megjelent apám, kiváltott, és elvitt ebédelni egy kisvendéglőbe. Akkor ittam először bort életemben.” Robert érzi, hogy elfogja a szerepjátszó beszélhetnék, nem teljesen biztos benne, hogy az intézeti kaland valóban megtörtént, de

anyám, gondolom, semmiképpen sem ellenőrizheti, azt sem tudom, elmondhatom-e neki, hogy minden jel szerint lelőttem apámat a magyar–osztrák határon, aztán pedig elvettem a mellényzsebébe rejtett négyszáz dollárt – Olgának mindenestre így meséltem, ha jól emlékszem.

Már nemcsak könnyezik, de zokog is; már kívülről, mintegy felülről figyeli magát, már tudja, hogy monológ következik; már tudja, hogy egy nagyáriával még tartozik a hölgyekről szóló, legkivált hölgyek által játszandó szonátának, elkapja az inkognitós szereplési kedv, ezúttal nem Wolfgang nyüszít ott, hanem a kiskamasszá cseperedett Robi, hajtja véretem az operás szülőktől örökölt komédiási lendület, és anyám tökéletesen keményített büféskötényére borulva elődalolom panaszolkodásomat:

„Mert nem szeret, és nála nélkül nem tudok élni. A Fiút szereti, de hát ez természet elleni véték, hiszen az Apa előbbre jár, mint a Fiú, a Fiú nem hághat az Apa elébe, és nem hághatja meg az Apa választottját. Segíts, anyám. Mert kudarcot vallott minden életpróbálkozásom, regényterveim befejezetlenek, egyetemi karrierem romokban, családi életem csődtömeg. Charlotte oldalán boldogságot reméltem, de ebben ugyancsak csalatkoznom kellett. Lányt vártam, de fiú jött. Rettentő összeesküvést szőttek ellenem, a feleségem, a fiam és az összenőtt szemöldökű olasz díva, noha tudom, a világrend az én oldalamon áll. Föltárom a mozaikkockák alján lapuló világterveket, és szétzújom őket. Segíts, anyám. Kusza és lepedékes minden reggelem, patkányszeműek a nappalok. Agyongyógyszerezett korcsként vonzolólok át magam a városon, rosszul kitorölt seggem, a számig föltüremkedő beleim szaga égre kiált. Segíts, tisztíts meg, anya. Mindenkinek a fejébe látok, ezért mindenkit lenézek, megvetek, gyűlölök. Nem maradhat előlem elrejtett gondolat. Mindenütt vázlatosan odakent emberekkel, félholtakkal találkozom; a nők parázna páviánok, a férfiak főlegyenesedett emésztőrendszerek. A németeket gyűlölöm, a magyaroktól iszonyodom. Ha nincs szemtanú, megszállottan figyelem a szar baljóslatú rendeződéseit az utcán, a homokban. Segíts, anya, nem akarok így látni. Folyton látomások gyötörnek, rám kiáltanak a tárgyak, madarak csacsognak, körmök sisteregnek, zúg a fejemben valami szörnyűséges zene, belesavanyodott, beledagadt füljárataimba, eltömítette érzékeimet. Iszonyatos büntudat gyötör, tőle csak egy másik rettentő bűn szabadíthat meg. Minden éjjel, minden nappal elképzelem öngyilkosságomat, de aztán tovább dédelgetem reménytelen lételemet. Segíts, anya, tanítsd meg nekem az öngyilkosság művészetét. Mert boldogtalan vagyok, én magam vagyok a megtestesült boldogtalan tudat. Képtelen vagyok a Másikat mint Egyedit vagy mint Valóságost megragadni. Ahol keresem, ott nem lehet föllelni, mert hiszen éppen egy Másvilág ez, vagyis olyasvalami, amit lehetetlen megtalálni. Ha mint Egyedit keresem, akkor nem Általános, gondolt Egyediség, nem Fogalom, hanem Egyedi mint Tárgy vagy Valóságos Valami, a közvetlen érzéki bizonyosság tárgya, és éppen ezért pusztán olyasvalami, ami eltűnt. A tudatnak ezért csak Életének Sírja válhat jelenvalóvá. Ó, jaj nekem, jaj a boldogtalan tudat tudatának! Mert nem szeret, de én nála nélkül képtelen vagyok élni. És gyereket vár tőle, legalábbis ezt énekelte az arcomba szemérmetlenül. Az lehetetlen. Ez nem lehetséges. Ez nem történhet meg. Segíts, anya, hogy legyen erőm a tettehez. Segíts, hogy lezáruljon a Könyörtelenek bálja, és minél gyalázatosabb véget érjen aljas képzelőerőm alakjaival túlzásfolt boldogtalan életem.”

Robert elpihen, könnyei átítatják a csipkés kötényelőtétet, a fiú tarkóján érzi az anya meleg tenyerét: „Mi muzikus lelkek, mi bohém fiúk.” Georg lép oda mellénk, a fiam, akiről tökéletesen elfeledkeztem. Átölel, beborít minket, mindketten kapunk egy puszit a fiútól. Ezzel a búcsúképpel a szememben riadok fel.

A templom előtti széles téren állok egy, ha jól sejtem, platán alatt, pár lépésről Georg méreget kétségbeesett tekintettel. Vagy nem, zsebre vágott kézzel gyilkos tekintettel vizslat. Apám lép oda hozzá, tüzet kér a fiamtól. A távolból a ringó keblű Olga figyel a jelenetet, ezúttal hamuszőke parókát visel; persze, jut eszembe, a kezemben maradt kátrányfeketét elégettem a Volksparkban hazafelé menet. Az égő bűzbombát belöktem a kék Dunába. Ha jól sejtem, most már valahol Budapestnél jár.

Valószínűnek látszik, hogy szünet van, az ismét fejjel fölszerelt közönség kitódult a langymeleg őszi – vagy tavaszi, nem tudom, az évszokról már korábban megfeledkeztem – estébe, a többség kezében műanyag pohár, belőle pezsgőt kortyolgatnak. Nyilván élvezik a nyomorultak, hogy megint van fejük. Tekergetik, forgatják is mindenféle, akár a kíváncsi madarak – elfog az utálat, ha belegondolok, miféle gázok keringenek a bőrük alatt. Most megnyugtatóan hat rám a templomból éppen kilépő Hilaria gyöngyfényű homloka.

Tehát szünet van, ha jól gondolom, a mellénnyel kiegészített, könnyű vászonöltönyt viselő, frissen borotvált Guillaume, azaz Jean-Paul most lép be az átmenetileg öltözőnek berendezett sekrestyébe, most lép oda a félájultan hebegő Marinához, kétértelmű mosollyal most szólítja fel, hogy mutassa be a hölgyeknek. Editha persze mit sem tud Marina és férje összeesküvéséről, kacagva nyújt kezét az elegáns férfinak, azt hiszem, talán annyit mond, hogy már sokat hallott róla. Marina Charlotte arcát látva egy pillanatra azt hiszi, félbeszakad a koncert; remegő lábbal löki ki férjét az öltözőből, aztán térdre veti magát Charlotte előtt. Ezt a jelenetet a továbbiakban nem képzelem el. Helyette úgy döntök, hogy a Tricinium mégis kivonul a második részre.

Mivel köztudott, hogy ebben a bálban minden az én elhatározásomtól függ, semmiféle nehézséget sem okoz számomra, hogy kissé fölgyorsítsam a tempót, hogy a közönséget egyetlen nyelvi mozdulattal visszatereljem a templomba: már ott ülnek a padosorokban, már hallgatják a három asszony énekét. „Vita mia”, zeng a madrigál, Editha ring a maga keltette zene forgószelében, de én Marinára figyelek most, az ő szívének készítem elő a viperát. Hirtelen megtántorodik, ének helyett a torkából zavaros zörejek törnek elő, a kotta kihullik kezéből, egy más számára láthatatlan, ám valójában tőlem származó lökés a földre taszítja ezt a nemrég még olyannyira hódító testet. Marina szégyenében a fejére borítja a mályvaszín szoknyát, most feltáruul ágyéka, mindenki belát neki. Ebben a szemérmetlen helyzetben kezdődik lassú kínhalála. Mert Marina iszonyatos lelkipurdalást és öngyűlöletet érez, és köztudott, hogy ilyenkor valamiféle idegen nedv kerül a szívbe, mely nem alkalmas a hő fenntartására, vagy amely akár el is olthatja a tüzet, s ez oda vezet, hogy a szellemek, amelyek a szívből följutnak az agyba, a lélekben az öngyűlölet szenvedélyét keltik. És ugyanakkor e szellemek az agyból azokba az idegekbe is továbbmennek, melyek a lépből és a máj gyűjtőereiből a vért a szív felé képesek hajtani. És most rengeteg vér halmozódik föl az idegekben, és ez pattanásig feszíti a testet, és a vér minden nyíláson kifelé törekszik. Elég hozzá egy általam küldött viperamarás, és az ereket, a felhámsejteket szétpattantva már áradnak is kifelé a nedvek. És már látni is, hogy Marina a földön szemérmetlen pózban heverő testének minden nyílásából dőlni kezd a vér. Csorog mindkét füléből, ömlik az orrlikából, zubog a hüvelyéből, és csöpög a segge lyukából úgyszintén. Gőzölögve dől belőle a vér, áradnak a nedvek, zubog kifele a máj váladéka, ömlik alá az epe zöldje, ki nyílnak a vesék kútjai, kidől a szem csarnokvize, kilöttyen az agy kocsonyája. Marina az oltár előtti kőhöz szegezve vergődik, de senki sem segíthet neki. Mert úgy döntök, hogy roppant bénultság száll a nézősereg összes tagjára, mintha sűrű mézbe lennének

ágyazva, mindenki segíteni akar, de mozdulni senki sem képes, hadonászásukba, gesztikulálásukba merevednek az egyetlen narratív fejmozdulatomra összesereglett maskarás operai egzisztenciák, mindmegannyi Leonóra, Elvira, Aida, Turandot, Mimi, Turridu, Kalaf, Canio, Carlos, Alvaro, Manrico, valamint a Sperlből érkezett kellnerek, zenészek és ápolók, feszülnek izmaik, ropognak csontjaik, de mindhiába – e képet úgy képzeltem el és akként döntöttem, hogy Marina haldoklását moccsanatlanul, dermedt csendben nézi végig a templomi közönség. És szinte végtelennek tűnik, holott valójában mintegy félóráig tart, míg az orosz szépség teljesen kivérzik, míg elfolyik összes nedve, a földön vergődő test fölött Charlotte és Editha áll tehetetlen kézzel, már vérben ázik a cipőjük is, de amíg nem oldom föl a varázst, nem képes megmozdulni a Triciniumból megmaradt bicinium.

Marina már csak hörög a végtelen csendben, az oltár előtt lassan belefutad saját változatos váladékaiba, most előremegyek, odaállok fölé, hogy még elcsípjem tovaszálló utolsó sóhaját. Megtörtént. Könnyű megkülönböztetni az élő testet a halott testtől. Mert vegyük észbe, hogy a halál soha nem a lélek hibájából következik be, hanem azért, mert a test valamely fő része elromlik, hasonlóképpen egy mechanikai szerkezethez, teszem azt, egy gépzongorához, melynek rúgói eltörtek, és ekként mozgásának elve nem hat többé. Úgy döntöttem, hogy Marina mozgásának elve ne hasson többé a testében. Halott. Ha most diadalittasan ráhelyezném az arcára lábamat, akkor az – nem képzelhetem másként – kissé dalszínházian hatna. Csak állok tehát, és várom a folytatást.

Közeledik. Fülemben a hatalmas, Papageno vezette madársereg több szólamban csattog: „Öld meg! Öld meg!” És ekkor előrántom a zsebemből a már évtizedek óta melengetett fegyverem, és szép komótosan előbb fejbe, majd hasba lövöm Edithát – arra persze ügyelek, hogy Wolfgangot ne érje a golyóm. Arcomat görcsbe rántja a diadalmas zokogás, de a kiömlő vízfüggöny mögött még tisztán látom, ahogy az összenőtt szemöldökű donna lerogy Marina mellé a kőre. A lövések hatalmasat szólnak a ragyogóan visszhangos templomfalak között. Ez lesz a jel. (*Ein Schuss ein Kuss.*) Ekkor mindenki kitör a mézrétegből, roppant hangzavar támad, Charlotte felém lép, mond valamit, talán azt: „miau!”, miközben hátulról valaki a nyakamba ugrik, talán Isten, de a következő pillanatban rádöbbenek, hogy feltehetően Georg fogja le a karomat, üti ki kezemből a magam koponyája felé irányított fegyvert, „még lenne egy lövésem, madárka”, kiáltom, de már többen is taposnak rajtam, a földön fekszem, két harcsabajszos ápolóalakú egzisztencia szivarbüdös szájába lihegek, kötél van rajtam, nem mozdulhatok. De már nem is akarok mozdulni, hadd pihenjek még egy kicsit a földön fekvé a hulláim társaságában.

Több elképzelnivalóm nem akad. Egy kurta kódával jelentem: vége a dalnak. Barátunk immár elárulhatja, amit a figyelmes olvasó már régen tudott-sejtett, hogy ugyanis ő, azaz Robert a Hölgysonáta szerzője. Nyugodtan dolgozhatott a szövegen, a saját képzelőerején kívül nem zavarta meg semmi, legkevésbé az, amit előszeretettel nevez valóságnak a fölületesen odacsinált embertömeg. Az ellenem szőtt komplott beteljesedett, Isten átmenetileg fölülkerekedett, noha bizonyos, hogy a világtrend továbbra is mellettem szól és az én oldalamon áll. Bár itt, a bő vízzel naponta felhipózzott folyosómon váratlanul felbukkant madársereg köreibe azt beszélnek, hogy Robert hamarosan álomba merül, hogy aztán végleg belemerüljön az Én=Én éjszakájának kátrányfekete sötétjébe, melyben a tudat már semmit nem különböztet meg, és önmagán kívül nem tud semmiről.

Jász Attila

A „PILLANTÁSOK KÉZIKÖNYVÉ”-BŐL

OMÁZS címszó

[És anyyi]

És anyyi mindent kellene még
tanulni. A téli fákon kívül.
Leginkább a saját nyelvemet,
mikor éppen ez vagy az nyomaszt,

például, nem találok a hangomat,
és úgy tűnik, végleg elveszett,
nem jön ki még egy kis rekedt
hangocska vagy szócska se, és

már menthetetlen és hangtalan
álldogálok csak itt, és céltalan.

[Az öregedés olyan]

Michaux-játék

Az öregedés olyan betegség,
egy ismeretlen lepedék,
mely a múlt idővel arányosan
alakítja ki telepét

az arc vonásain.
Beleivódik a bőr ráncaiba,
előregíti a testet,
de a lélek persze, ez öreg hiba,

nem öregíthető így.
Visszatükrözi a test vágyait,
s lehetőleg nem hagyja, de közöttük
a szakadék még tátog egy kicsit.

Így hasonul az anyaghoz
(vagy fordítva, testhez a lélek?),
s ettől függően lesz majd halandó
vagy épp halhatatlan a lényeg.

[Gyerekkor]

P. J.-imitáció

Nyarak kertje. Gyerekkor.
Két fiatal gyümölcsfa között
egy kisasztal. Papírlap. Vakít.
Árnyékomban öreg kutya hever.

Tovább lassítom a pillanatot,
közelítek, jobban lehessen látni,
ahogy a fa törzsének támasztott
férfibicikli eldől. Rozsdás küllőin

még néhány percig vagy óráig
körhintáznak az alkonyati
napsugarak. Talán utoljára.
Holnap lebontjuk a sátrakat,

aztán indulunk haza.

Schein Gábor

(SÉTÁLT ÉS NÉHA)

sétált és néha olvasott. egy félbemaradt betonkoszorú korlátjának
dőlve figyelte a kavicsos parton napozókat:
a kövek közt megcsillant egy-egy szilánk, följebb kevés fű, víz felé
hajló nyárfák. és a folyón olykor elúszott egy hajó
vagy uszály. rajtuk zászlók, feliratok, nyomukban szétnyilazó hullámok
domborodtak, ágakat sodortak és kiérve kicsit magasabbra
kúsztak a parton. a nap élesen ragyogott a folyó tükrén. a szürke víz
az úszók szájába, orrába csapott, minden igyekezetük
ellenére alig haladtak. a betonkoszorú másik oldalán egy fiatal nő ült,
előtte babakocsi, ujjai közt cigarettát tartva ő is a víz
felé fordult és a nap mintha aranypálcát nyújtott volna felé. a támfal
lábánál üszkös fadarabok, tűznyomok hevertek, és egy
elfeketedett galambtetem. amikor elindult, hogy lejusson a kiegészített
csónakházhoz, számolni kezdte a lépcsőfokokat, mint
gyerekkorában. onnan a fűvön egy keskeny csík ki volt taposva, azon
ment végig a mólóig, miközben elhagyott egy barnára
pácolt faasztalt, két oldalán padokkal. a móló alatt a fák gyökereit
kimosta a víz, meredek lejtő vezetett le odáig, mely

egy kicsit mindig sáros volt, könnyen meg lehetett rajta csúszni. ha eső után hirtelen visszatért a hőség, a fák alján a fodros, meleg iszap szörnyű pocsolyszagot árasztott. a mólóról a folyó közepéig el lehetett hajítani kavicssal. aki ide kiállt, ujjával újra meg újra megpróbálta odarajzolni a levegőbe a folyó kanyarulatát, ahogy kéken vonultak mellette a hegyek. aztán lefelé nézett a móló csúcsán függő rozsdás vaskarikára, és megint kavicsot gyűjtött, hogy beletaláljon az alatta fekvő fatörzs kettényílt belsejébe. üldögélt még és le-föl sétálgatott az úton. figyelte a folyó túloldalán a meszes, tört fényeket.

(NEM MAGAS)

nem magas partszegély, napégette
katlan a hátár, hol minden vonás
kicsérélődik, a szégyen előfüttyenti
farkasát, és mintha mondaná is,
futhatsz, elszalajtunk, a nap
mostantól örökké delelőn áll,
s a tükörben a szörnyű farkasarc
elkezd reménytelen vándorlását.

Gellén-Miklós Gábor

EGYÜGYŰ DAL A SZERETŐRŐL

Enni kérek: megítat.
Inni kérek: enni ad.
Úszni vágyom: napra tesz.
Koszra vágyom: leporol.

Ő moziba: én színházba.
Ő térre: én utcára.
Neki a fehér: nekem a fekete.
Neki az egész: nekem a fele se.

Ha felhívom: leteszi.
 Ha leteszem: felveszi.
 Én viszem: ő hozza.
 Én balra: ő jobbra.

Én nyaralok: ő kitelel.
 Szólok hozzá: nem felel.
 Intetek: nem köszön.
 Elzavarom: visszajön.

Julian Barnes

MATS ISRAELSON TÖRTÉNETE

Füzéki Eszter fordítása

A templom előtt, amelyet a harmincéves háború idején Németországból hozott faragott oltár díszített, hat állás sorakozott a lovak számára. A fehér erdei fenyőből készült állások, amelyekhez a fát a városka központi útkereszteződésétől egy kilométernyire vágták és szárították, dísztelenek voltak, sőt számozatlanok. Egyszerűségük azonban megtévesztő volt, és csak látszólag álltak szabadon bárki rendelkezésére. Akár lóháton, akár gyalogszerrel érkeztek, a templomba igyekvők tudták, hogy a bokszokat a környék hat legfontosabb férfiának tartják fenn. Ha egy idegen azt gondolta, hogy egyszerűen odakötheti a lovát, amíg a *Centralhotel*ben elkölti a *Brännvinsbordját*, a tó kőgátjánál lelt volna rá elkészült hátasára, amint az a vizet bámulja.

Az állások tulajdonjogához kiválasztás, ajándékozási szerződés vagy végrendelet útján lehetett hozzájutni. Míg azonban benn, a templomban meghatározott ülőhelyek meghatározott családokat illettek, s a személyes érdemtől függetlenül nemzedékről nemzedékre öröklődtek, kinn a polgári erények számítottak. Hiába akarta volna egy atya például elsőszülött fiára hagyni a bokszát, ha a fiú nem bizonyul érdemesnek, az ajándékozás az apára vetett volna rossz fényt. Amikor Halvar Berggren engedett az akvavitnek, a könnyelműségnek és az ateizmusnak, és a harmadik állás tulajdonjogát egy vándor köszörűsnek adta, az emberek órá, nem pedig a köszörűsre nehezteltek, és néhány *riksdaler* ellenében megfelelőbb megoldást kerestek.

Nem okozott azonban meglepetést, hogy apósa Anders Bodént jelölte ki a negyedik állás örököséül. A fűrésztelep igazgatóját szorgalmáról, komolyságáról és a családja iránti odaadásáról ismerték. Nem volt ugyan túlon túl vallásos, bőkezű azonban igen. Egyszer egy jól sikerült őszi vadászat után megtöltetett egy fűrészgödrot hulladék fával, roston megsütöttek egy szarvast, és a húst szétosztatta a munkásai között. Nem a város szülőtte volt, mégis szívügyének tartotta, hogy megmutassa az idegeneknek a helyi nevezetességeket. Mire a városba látogatók felocsúdtak, Bodén unszolására már felkapaszkodtak a templom melletti *klockstapel*ba. Ő egyik kezével a haranglábnak tá-

maszkodott, a másikkal körbemutatott: ez itt a téglagyár, mögötte a süketnémák menhelye és amott távolabb, a látóhatáron túl a szobor, amelyet épp ott állítottak fel, ahol Gustavus Vasa 1520-ban beszédet intézett a dalecarlianusokhoz. Ez a tagbaszakadt, szakállas, lelkes férfi még azt is felajánlotta, hogy vendégeivel elsétál a Hökberghez, és megmutatja a jogász Johannes Stiernbock emlékére nemrég elhelyezett kőtáblát.

A pletyka szerint Anders Bodén azért időzött oly hosszasan a városba látogatókkal, mert így oka volt, hogy később térhessen haza; szintén a pletyka szerint, amikor először kérte meg Gertrud kezét, a lány belenevetett Bodén szakállába, és csak azután fedezte fel a férfi értékeit, hogy csalódott a Markelius fiú iránti szerelmében; a pletyka tudni vélte, hogy a két férfi közötti tárgyalások nem bizonyultak egyszerűeknek, amikor Gertrud apja azzal a javaslattal kereste fel a fűrésztelep igazgatóját, hogy kérje meg újfent a lánya kezét. Anders korábban úgy érezte, nem méltó rá, hogy olyan tehetséges és művészi képességekkel megáldott nőhöz közeledjék, mint Gertrud, aki, végtére is, egyszer Sjörgennel játszott zongorakettőt. Amennyire a pletyka megítélhette, a házasság mégis jól sikerült, noha Gertrud nyilvánosan is unalmas alaknak nevezte a férjét. Két gyermekük született, ám a második szülést levezető szülész lebeszélte Bodénét a további terhességekről.

Amikor a patikus Axel Lindwall és felesége, Barbro a városba költözött, Anders Bodén felvitte őket a *klockstapel*ba, és felajánlotta, hogy elkíséri őket a Hökberghez. Hazaérvén, Gertrud megkérdezte, miért nem viseli a Svéd Turista Egylet jelvényét.

– Mert nem vagyok tag – válaszolta Bodén.

– Tiszteletbeli tagnak kellene választaniuk – vetette oda az asszony.

Anders megtanulta, hogy felesége maró gúnyát szó szerint értelmezze, úgy válaszoljon a kérdéseire, mintha nem jelentenének mást, mint pusztán a bennük levő szavak. Ez aztán általában még jobban felbosszantotta Gertrudot, ám a férfinak megadta a szükséges védelmet.

– Kedves házaspárnak látszanak – jegyezte meg Anders tárgyilagosan.

– Te mindenkit kedvelsz.

– Nem, szívem, nem hiszem, hogy ez így volna. – Azt gondolta, hogy most például a feleségét nem kedveli.

– Te nagyobb különbséget látsz a farönkjeid, mint az emberi nem egyedei között!

– A farönkök, szívem, igencsak különbözők.

A Lindwall házaspár városba érkezése nem okozott különösebb feltűnést. Akik Axel Lindwallhoz fordultak tanácsért, azt kapták, amit egy gyógyszerészről remélhettek: Lindwall lassú volt és komoly, hízalgő módon minden panaszt életveszélyesnek, ám gyógyíthatónak tartott. Lindwall alacsony, szőke ember volt, a pletyka fogadni mert volna, hogy idővel elhízik majd. Lindwallné kevésbé keltette fel az emberek érdeklődését, hiszen nem volt sem fenyegetően csinos, sem szánnivalóan csúnya, öltözködésében sem közönséges, sem *soignée*, viselkedésében sem tolakodó, sem visszahúzódo. Fiatalasszony, akinek egyelőre az a dolga, hogy várjon a maga sorára. Mint jövevények a városban Lindwallék beérték önmaguk társaságával, ez rendjén való volt, ugyanakkor eljártak a templomba, és ez szintén rendjén való volt. A pletyka azt híresztelte, hogy amikor Axel először segítette Barbrót az első nyáron vásárolt evezős csónakjukba, az asszonyka aggódva megkérdezte:

– Axel, biztos vagy benne, hogy a tóban nincsenek cápák? – Ám a pletyka, őszintén megvallva, nem tudhatta biztosan, hogy Lindwallné nem tréfált-e.

Anders Bodén kéthetente, keddenként gőzhajóra szállt, hogy a tavat átszelve megsemlélje a deszkaszárító pajtákat. Az első osztályú kabin korlátjának dőlt, amikor megérezte, hogy áll mellette valaki.

– Lindwallné. – Ahogy ezt kimondta, eszébe jutottak a felesége szavai: „Kisebb az álla, mint egy mókusnak.” Zavarában Bodén kibámult a partra, és így szólt: – Az ott a téglagyár.

– Igen.

Egy pillanattal később:

– Az pedig a süketnémák menhelye.

– Igen.

– Persze. – Eszébe jutott, hogy a *klockstapel*ből mindezt egyszer már megmutatta az asszonynak.

Lindwallné kék szalaggal díszített, lapos karimájú szalmakalapot viselt.

Két héttel később újra ott volt a gőzös fedélzetén. A nővéréhez utazott, aki Rättvik szomszédságában lakott. Bodén igyekezett érdekessé tenni magát az asszony előtt. Megkérdezte, járt-e már férjével a pincénél, ahol Gustavus Vasát hajdan elrejtették dán üldözői előtt. Aztán az erdőről beszélt, arról, hogyan változik színe-szövedéke az évszakok szerint, s elmondta, hogy ahol valaki más csupán a fák tömegét látná, ő még a hajórol is meg tudja különböztetni az eltérő művelésű részeket. Az asszony udvariasan követte Bodén magyarázó ujját; talán volt némi igazság abban, hogy profilból nézve az álla egy kissé előreugrik, és az orra hegye sajátosan mozgékony. Bodén ráeszmélt, hogy sosem tanulta meg, miként kell a nőkkel társalogni, bár ez mind ez ideig nem is zavarta.

– Bocsásson meg – mondta. – A feleségem szerint akár ki is tűzhetném a Svéd Turista Egylet jelvényét.

– Szeretem, ha egy férfi mesél nekem arról, amit tud – felelte Lindwallné.

Az asszony szavai zavarba hozták a férfit. Vajon Gertrudot kritizálták, vagy őt bátorították, vagy egyszerűen megállapítottak egy ténnyt?

Aznap este a vacsoránál megkérdezte a felesége:

– Miről beszélgetsz Lindwallnéval?

Bodén nem tudta, mit, pontosabban, hogyan válaszoljon. Ám szokása szerint most is a szavak legegyszerűbb, szó szerinti értelme mögött keresett menedéket, és úgy tett, mintha a kérdés nem lepte volna meg.

– Az erdőről. Az erdőről beszéltem neki.

– És érdekelt? Már úgy értem, az erdő?

– Városban nőtt fel, sosem látott ennyi fát, mielőtt erre a vidékre költözött.

– Hát igen – mondta Gertrud –, az erdőben valóban rengeteg a fa, nem igaz, Anders?

– Őt jobban érdekli az erdő, mint téged valaha is – akarta mondani a férje. – Igazságtalan vagy a külsejével kapcsolatban – szeretne volna hozzáfűzni. – Ki látott bennünket beszélgetni? – tette volna fel szívesen a kérdést. Ám nem szólt egy szót sem.

A következő két hétben Bodén azon kapta magát, hogy el-elmereng: a Barbro név mennyire kedvesen komoly és más neveknel lágyabb hangzású. Az is eszébe jutott, hogy egy kék kalapszalag látványa vidámságot lopott a szívébe. Amikor kedd reggel indulni készült, Gertrud így búcsúzott tőle:

– Add át üdvözetemet a kis Lindwallnénak.

– És mi van, ha beleszeretek? – akarta hirtelen kérdezni Anders. De csak ennyit mondott: – Átadom, ha találkozom veled.

Aznap a gőzösen Bodén még a szokásos unalmas udvariassági formákkal is alig boldogult. El sem indultak, máris mesélni kezdett az asszonynak arról, amit tud. A szálfáról, arról, miként termesztik, szállítják, aprítják. Beszélt a nem szabványos fűrészlelésről és a negyedelésről. Elmondta, hogy a törzs három részből áll: bélből, fagesztből és szijácsból. Az érett szálfa legnagyobb hányadát a fageszt adja, szijácsa pedig erős és rugalmas.

– A fa olyan, mint az ember – jelentette ki. – Vagy hatvanéves, mire megérik, százéves kora után pedig már hasznavehetetlen.

Elmesélte az asszonynak, hogy egyszer végignézte Bergenforsennél, ahol a vashíd átível a zúgó fölött, amikor négyszáz munkás kifogja a vízből, és tulajdonosaik megkülönböztető jele szerint csoportosítva a *sorteringshommarba* hordja a rönköket. Mint egy világot járt ember magyarázta Lindwallnének a különböző jelzési rendszereket. A svéd rönköket pirossal, a rosszabb minőségű fát késsel festik meg. A norvég rönkök mindkét végére késsel írják a szállító nevének kezdőbetűit. A porosz rönköket középtájt, oldalt jelölik meg. Az orosz rönkök végét szárazpecséttel vagy kalapácsnyomokkal látják el. A kanadai rönköket fekete-fehér festékekkel jelzik. Az amerikai rönkök oldalán vörös krétanyom látható.

– Maga látta mindezt? – kérdezte Lindwallné.

Bodén beismerte, hogy észak-amerikai fát még nem látott, csak olvasott róla.

– Szóval mindenki megismeri a maga fáját?

– Természetesen. Máskülönbén még meglóphatnák egymást. – Bodén nem tudta eldönteni, hogy az asszony gúnyolódik-e rajta vagy talán az egész férfitársadalmon.

Hirtelen felvillant valami a parton. Az asszony elfordította a tekintetét, majd ismét a férfit pillantott. Arcának furcsa vonásai harmóniába rendeződtek: ajka, amelyet kiemelt kicsiny álla, az orra hegye, nyitott, szürkés-kék szeme... Leírhatatlan látvány volt, gyönyörűséges.

– Az ott egy kilátótorony – szólta Bodén. – Valószínűleg valaki távcsővel... Figyelnek bennünket. – Elbizonytalanodott, mire kiejtette az utolsó szavakat. Úgy hangzottak, mintha egy másik férfi mondta volna őket.

– Miért?

Nem tudta, mit feleljen. A partra nézett, ahol újra felvillant a kilátótorony. Zavarában elmesélte Mats Israelson történetét, csak hogy rossz sorrendben és túl gyorsan mondta el, így aztán szemlátomást nem tudta felkelteni az asszony érdeklődését. Lindwallné talán azt sem vette észre, hogy a történet igaz.

– Sajnálom – szólta, mintha csak tisztában volna a férfi csalódottságával –, de gyöngge a képzelőerőm. Csak a valóságos dolgok érdekelnek. A legendákat olyan... csacsaságoknak találom. Túl sok van belőlük a mi országunkban. Axel neheztel is rám e véleményem miatt, azt mondja, hogy nem tisztelem eléggé a hazámat. Azt is mondja, hogy modern nőnek fognak tartani. Pedig nem erről van szó, egyszerűen szegényes a fantáziám.

Anderst megnyugtatták a hirtelen előtörő szavak, úgy érezte, mintha az asszony útbaigazítaná. Tekintetét még mindig a partra szegezve elmesélte, hogy egyszer ellátogatott a faluni rézbányába. Csak olyasmiről beszélt, ami valóban megtörtént. Elmondta, hogy a Felső-tó után ez a világ legnagyobb rézbányája, hogy a tizenharmadik század óta művelik, hogy a bejáratok egy Stöten néven ismert, a tizenhetedik század végén keletkezett talajsüppedés közelében vannak, hogy a legmélyebb akna ezerháromszáz lábnyira a föld alatt húzódik, hogy a bányából évente négyszáz tonna rezet,

valamint kis mennyiségű ezüstöt és aranyat termelnek ki, hogy két *riksdaler* a belépőjegy, és hogy a lövésekért külön kell fizetni.

- A lövésekért külön kell fizetni?
- Igen.
- Mire valók a lövések?
- Azokkal keltenek visszhangot.

Bodén azt is elmondta, hogy a látogatók általában telefonon előre bejelentik az érkezésüket, hogy bányászöltözéket kapnak, és egy bányász kalauzolja őket végig, hogy a levezető lépcsőt fáklyák világítják meg, és két *riksdaler* a belépő. Igaz, ezt már említette. Erős a szemöldöke, figyelte meg közben, és sötétebb, mint a haja.

- Szeretnék elmenni Falunba – mondta az asszony.

Aznap este Bodén érezte, hogy Gertrud dühös. Végül az asszony ezt mondta:

– Egy feleség joggal várja el a férje diszkrécióját, ha az találkát beszél meg a szeretőjével. – Minden egyes szó úgy hangzott, mint a *klockstapel* harangjának egy-egy halálos ütése.

Bodén csak meredten nézte a feleségét. Az asszony folytatta:

– Tulajdonképpen hálásnak kellene lennem a naivitásodért. Más férfi legalább megvárna, amíg a hajó eltűnik a gát mögött, s csak akkor kezdene enyelegni.

– Félreérted a helyzetet – válaszolta a férfi.

– Ha az apámat más is érdekelné, mint az üzlet, lelőne.

– Akkor az apád hálás lehet, hogy Alfredsonné férjét, aki a ráttviki templom mögötti *konditorit* vezeti, szintén csak az üzlet érdekli. – Bodén érezte, hogy a mondat hosszú volt, de megtette a hatását.

Aznap éjjel Anders Bodén sorra vette a feleségétől elszenvedett minden sérelmét, és takarosán elrendezte őket, mint a hasábfákat szokás. Ha képes ezt hinni, gondolta, akkor ez meg is történhet. Csakhogy Anders Bodén nem akart szeretőt, nem akart holmi nőcskét, akinek cukrászdákban ajándékokat adhat, és akivel füstös férfitársaságokban eldicsekedhet. Ezt gondolta: Persze, most már tudom: azonnal beleszerettem, amint először megpillantottam a gőzösön. Magamtól nem jöttem volna rá ilyen gyorsan, ha Gertrud nem segít. Sosem gondoltam, hogy a gúnyolódása bármit használ, most mégis így történt.

Az elkövetkező két hétben Bodén nem engedte meg magának, hogy álmodozék. Nem is kellett álmodoznia, hiszen most minden világos volt, valóságos és eldöntött. Végezte a dolgát, és szabad pillanataiban arra gondolt, hogy az asszony nem hallgatta figyelmesen Mats Israelson történetét, azt hitte, hogy legenda. Bodén tudta, hogy rosszul mesélte el. Így aztán gyakorolni kezdte az elbeszélést, ahogy egy kisiskolás a feladott verset memorizálja. Újra elmondja majd, és pusztán abból, ahogy elmeséli, az asszony tudni fogja, hogy a történet igaz. Nem tart majd sokáig. Ám fontos, hogy megtanulja úgy előadni, ahogy a faluni kirándulás történetét is előadta.

– 1719-ben – kezdte, attól tartva, hogy a régmúlt dátum untatja majd Lindwallnét, mégis azzal a meggyőződéssel, hogy az évszám hitelt ad a történetnek. – 1719-ben – kezdte a kikötőben a visszafelé induló gőzhajóra várva – egy holttestre bukkantak a faluni rézbányában. A holttest – folytatta, miközben a partvonalat kémlelte – egy fiatalember, Mats Israelson teteme volt: negyvenkilenc évvel korábban pusztult el a bányában. A holttest – magyarázta a hajót szemlélő rekedt sirályoknak – tökéletesen épen

megmaradt. Ennek oka abban rejlik – fejtegette a kilátótoronynak, a süketnémamennhelynek és a téglagyárnak –, hogy a réz-szulfátból felszálló gázok megakadályozták a lebomlást. Tudták, hogy a holttest Mats Israelsoné – morogta a gáton dolgozó kikötőmunkásoknak, akik épp elkapták az odahajított kötelet –, mert egy öregasszony, aki ismerte valaha, azonosította. Negyvenkilenc év előtt – suttogta a történet végét ezúttal a bajusza alatt, felhevült álmatlanságában, miközben a felesége szelíden horkolt mellette, és egy szellő meglebbentette a függönyt –, negyvenkilenc év előtt, amikor Mats Israelson eltűnt, az öregasszony, akkor még ugyanolyan fiatal, mint ő, a jegyese volt.

Bodén visszaemlékezett, ahogy Lindwallné szemben áll vele, egyik kezét a korláton nyugtatja, jól látszik a jegygyűrűje, és csak ennyit mond: – Szeretnék elmenni Falunba. – Bodén elképzelte, hogy más nők ezt mondanák: – Mennyire vágyom Stockholmba! – vagy – Éjjelente Velencéről álmodom! – Ezek a városi bundákba öltözött hölgyek kihívók lennének, és hódolatteljes tiszteleten kívül semmilyen választ nem méltatnának figyelemre. Barbro azonban így szólt: – Szeretnék elmenni Falunba! – és szavainak egyszerűsége megbénította Bodén nyelvét. A férfi most azt gyakorolta, hogy ugyanilyen egyszerűséggel felelje: – Elviszem.

Meggyőzte magát, hogy ha jól elmondaná Mats Israelson történetét, az asszony még egyszer így szólna: – Szeretnék elmenni Falunba! – És akkor ő ezt válaszolná: – Elviszem. – És ezzel minden el lenne döntve. Úgy tervezte, hogy tíz perccel az indulás után fogja elmesélni, az első osztályú kabin korlátjánál, amit magában már csak a *kettejük* helyének nevezett.

Ahogy a gáthoz ért, még egyszer utoljára végigmondta a történetet. Június első keddjén történt. Az ember legyen pontos az évszámokkal. Először 1719-ben. Aztán most, az Úr 1898. évének, június havának első keddjén. Ragyogott az ég, tiszta volt a tó, és titoktartók a sirályok, a város mögötti dombon, az erdőben megannyi fa, szálgyelesen, mint a tisztességes emberek. Lindwallné nem jött el.

A pletyka megjegyezte, hogy Lindwallné nem tartotta meg találkáját Anders Bodénnal. A pletyka tudni vélte, hogy összekülönböztek. A pletyka ugyanakkor azt is tudni vélte, hogy megállapodtak, titokban tartják kapcsolatukat. A pletyka eltűnődött, vajon egy fűrésztelep-igazgató, aki annyira szerencsésnek mondhatja magát, hogy olyan nőt vehetett feleségül, akinek zongoráját Németországból hozatták, megengedheti-e magának, hogy a patikus átlagos külsejű feleségén akadjon meg a szeme. A pletyka erre azt felelte, hogy Anders Bodén mindig is mafla volt, akinek hajában megül a fűrészpor, és az efféle maflák szokásához híven osztályabeli nőt szemel ki magának. A pletyka hozzátette továbbá, hogy a második gyermek születése után Bodénéknál nem indult újra a házasság. A pletyka felvetette, hogy az egész történet nem a pletyka kitalációja-e, ám a pletyka arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy általában az események legrosszabb értelmezése a legbiztosabb és végső soron a legigazabb.

Elhallgatott vagy legalábbis alábbhagyott a pletyka, amikor kiderült, hogy Lindwallné azért nem látogatta meg a nővérét, mert első gyermekét várja. A pletyka ebben Lindwallné veszélybe került jó hírének váratlan megmenekülését látta.

Hát akkor ez minden, gondolta Anders Bodén. Kinyílik egy ajtó, majd mielőtt az embernek volna ideje besétálni rajta, újra becsukódik. Csak annyira vagyunk urai a saját sorsunknak, mint a piros ceruzával megjelölt rönkök, amelyeket a munkások egy kampós bottal visszalöknek a zuhatagba. Bodén arra gondolt, hogy talán tényleg nem több, mint amennyire tartják: egy mafla, aki kellően szerencsésnek mondhatja magát, hogy olyan nőt vehetett el, aki egykoron Sjörgennel játszott zongorakettőt. Ám ha

mindez így van, és az élete mostantól mit sem változik, akkor nem változik ő maga sem, ébredt rá. Fagyott, visszafogott marad, mint ebben a pillanatban – de nem, mint abban a pillanatban, amely majdnem bekövetkezett, amely bekövetkezhetett volna a múlt héten. Az égvilágon semmi, sem a felesége, sem az egyház, sem a társaság nem tehet semmit, ami megingathatná a biztos tudatban, hogy szíve mostantól sosem dobban meg többé.

Barbro Lindwall csak akkor győződött meg Anders Bodén iránti érzelmeiről, amikor rádöbbsent, hogy az élete hátralevő részét immár a férjével fogja leélni. Először megszületett a kis Ulf, majd egy évre rá Karin. Axel majomszeretettel csüngött a gyerekeken, csakúgy, mint a felesége. És ez talán elég is. Barbro nővére a messzi északra költözött, ahol törpemálna termett; minden évben küldött néhány üveg sárga lekvárt. Nyaranta Barbro és Axel a tavon csónakázott. A férfi, mint az előre látható volt, meghízott. A gyerekek felcseperedtek. Egy tavaszon a fűrésztelep egyik munkása a gőzös előtt úszott, és a hajó maga alá gyűrte. A víz elszíneződött, mintha cápa marta volna meg a férfit. Az első fedélzet egyik utasa azt vallotta, hogy a férfi az utolsó pillanatig egyenletesen úszott. A pletyka látni vélte, amint az áldozat felesége a férje egyik munkatársával eltűnik az erdőben. És azt is mondta, hogy a férfi részeg volt, és fogadott, hogy át tud úszni a gőzös lapátkerekei alatt. A halottkém megállapítása szerint az áldozatot minden bizonnyal elsüketítette a víz, és jelentésében az esetet véletlen balesetnek minősítette.

Lovak vagyunk a bokszunkban, mondogatta magának Barbro. A bokszok számozatlanok ugyan, mégis tudjuk, hol a helyünk. Nincs másik élet... Bárcsak a szívembe látott volna, előbb, mint én magam. Nem így beszélek a férfiakkal, nem így hallgatom őket, nem így nézek rájuk. Miért nem vette észre?

Amikor először látta viszont a férfit, mindketten a párjukkal sétáltak a tóparton mise után. Barbro megkönnyebbült, hogy állapotos, mert tíz perccel később heves roszszullét fogta el, amelynek oka különben nyilvánvaló lett volna. Amikor a fűbe hányt, nem tudott másra gondolni, mint hogy a homlokát tartó kéz nem az igazi férfi keze.

Kettesben sosem találkozott Anders Bodénnal, erre ügyelt. Egyszer, amikor látta, hogy a férfi előtte száll fel a gőzösre, visszafordult a gátnál. A templomban olykor megpillantotta a tarkóját, és kihallani vélte a hangját a tömegből. Ha kimozdult otthonról, Axel jelenlétével védte magát, otthon a gyerekekkel vette körül magát. Axel egyszer felvetette, hogy meghívhatnák Bodénéket egy kávéra. Barbro erre azt felelte, Bodénné minden bizonnyal elvárná, hogy madeirával és piskótával kínálják, és hiába kerülne mindkettő az asztalra, akkor is lenéznék az egyszerű, újonnan jött patikust és feleségét. A javaslat nem hangzott el többé.

Lindwallné nem tudta, miként vélekedjék a történekről. Nem volt kit megkérdeznie, felidézett hasonló példákat, ezek azonban mind szégyenteljesek voltak, és érzése szerint nem illettek az ő esetére. Felkészületlenül érte a makacs, csendes, titkos fájdalom. Egyszer, amikor megérkezett a nővére törpemálnalekvárja, csak nézte a cserépedényt, az üveget, a fémfedőt, a kis kerek muszlint, a kézzel írott címkét, az évszámot – az évszámot! – és az üvegben a sárga lekvárt, és beléhasított a gondolat: Ezt tettem a szívemmel. Eztán évről évre ugyanezt gondolta, amikor északról megérkeztek az üvegek.

Magában mormolva Anders továbbra is mesélt az asszonynak mindarról, amit tudott. Hol idegenvezető volt, hol fűrésztelep-igazgató. Elmondta például, milyen hibái lehetnek a fának. A „gyűrűs hasadás” a fa természetes szakadása két évgyűrű között. A „csil-

lagszakadás” olyankor következik be, ha a repedések sugárirányban haladnak. A „szívhasadás” gyakorta előfordul az öreg fákbán, és a fabéltól vagy szívtől a kéreg felé tart.

Az elkövetkezendő években, amikor Gertrud házsártoskodott, amikor az akvavit megtette a magáét, amikor az udvarias tekintetek arról árulkodtak, hogy valóban unalmas alak lett, amikor befagyott a tó széle, és megtarthatták a korcsolyaversenyt Rättvikban, amikor a lánya férjes asszonyként lépett ki a templomból, és a tekintetében több reményt látott, mint amennyit akár elképzelni is tudott, amikor beköszöntöttek a hosszú éjszakák, és a szíve téli álomra készülve bezárkózott, amikor a lova megtorpant, és remegni kezdett valamitől, amit csak érzett, de nem látott, amikor egy télen szárazdokkba vontatták és újralfestették a régi gőzöst, amikor trondheimi barátai megkérték, hogy mutassa meg a faluni rézbányát, s ő beleegyezett, ám az indulás előtt egy órával azon kapta magát, hogy a fürdőszobában áll, torkába dugott ujjal hányni próbál, és amikor a gőzös elpöfögött vele a süketnémák menhelye mellett, és amikor a városban megváltoztak a dolgok, és amikor a városban évszámra mi sem változott, amikor a sirályok elhagyták a gát melletti tanyájukat, és helyette az ő fejében rikoltoztak tovább, amikor a bal mutatóujját a második percnél amputálni kellett, mert figyelmen kívül mozdított meg egy halom fát az egyik szárítóban – ilyenkor és még oly sokszor Bodén Mats Israelsonra gondolt. Az évek múltán a tiszta tények együtteséből – amelyet az ember akár mint egy szerelmi ajándékot átadhat – Mats Israelson története valami megfoghatatlanabb, ám hatalmasabb dologgá alakult a fejében. Legendává talán – olyasmivé, ami Barbrót nem érdekelte volna.

– Szeretnék elmenni Falunba! – mondta annak idején az asszony, és neki pusztán annyit kellett volna felelnie: – Elviszem. – Meglehet, ha Lindwallné kacéran, mint azok az elképzelt nők, így szól: „Hogy vágyom Stockholmba!”, vagy „Éjjelente Velencéről álmodom!”, Bodén a lába elé veti az életét, botránny okozva másnap reggel vonatjegyet vált, hogy aztán néhány hónap múltán részegen, bocsánatért esedezve térjen haza. Csakhogy ő nem ilyen férfi, és a nő nem ilyen nő. Az, hogy „Szeretnék elmenni Falunba!”, sokkal veszedelmesebb megjegyzés, mint az, hogy „Éjjelente Velencéről álmodom!”

Ahogy múltak az évek, és cseperedtek a gyerekek, Barbro Lindwallt olykor rettenetes nyugtalanság gyötörte, hogy leánya esetleg a Bodén fiúhoz megy feleségül. Ez lenne a lehető legborzalmasabb büntetés, gondolta. Karin azonban, mit sem törődve az élcelődésekkel, végül Bo Wicanderhez kötötte a sorsát. Hamarosan minden Bodén és Lindwall gyerek megházasodott. Axel meghízott, asztmásan lihegett a patikájában, és titokban attól rettegett, hogy véletlenül megmérgezz valakit. Gertrud Bodén megöszült, és egy szélütés után jobb kézzel már nem tudott zongorázni. Barbro eleinte szorgalmasan kihuzigálta, majd később befestette ősz hajszálait. A sors gúnyolódásának érezte, hogy fűzője különösebb segítsége nélkül is megőrizte az alakját.

– Leveled érkezett – mondta Axel közömbösen. Átnyújtotta feleségének a borítékot. A kézírás ismeretlen volt, a postai bélyegző faluni.

„Kedves Lindwallné!

Az itteni kórházban fekszem. Nagyon szeretnék önnel megbeszélni valamit. Meg tudna látogatni valamelyik szerdán?

Ószinte tisztelettel:

Anders Bodén”

Az asszony visszaadta a levelet, és figyelte, ahogy a férje is elolvassa.

– És? – kérdezte Axel.

– Ha nincs ellenedre, elmennék Falunba.

– Természetesen. – Természetesen elmennél, mindig is azt pletykálták, hogy a szeretője vagy, gondolta magában Axel. Sosem voltam biztos benne, de természetesen rájöhettek volna, ezért lettél hirtelen olyan hűvös, és ezért jártak éveken keresztül más-hol a gondolataid. Természetesen, természetesen. Az asszony azonban csak ennyit hal-lott: – Természetesen, feltétlenül.

– Köszönöm – felelte Barbro. – Vonattal megyek. Talán ott kell majd éjszakáznom.

– Természetesen.

Anders Bodén feküdt az ágyban, és azon töprengett, mit is mondjon. Végül, ennyi év – húsz, huszonöt? – után meglátták egymás kézírását. Ez az üzenetváltás, ez az újbóli futó pillantás a másikra éppoly bensőséges volt, akár egy csók. Barbro apró, tiszta, iskolás betűs írásán nem látszott a kor. Anders egy pillanatra azokra a levelekre gondolt, amelyeket kaphatott volna tőle.

Először azt képzelte, hogy egyszerűen újra elmeséli Mats Israelson történetét, úgy, ahogy magában tökéletesre csiszolta. Akkor Barbro mindent tudni fog, mindent meg-ért. De valóban így lesz-e? Csak azért, mert a történet két évtizede nap mint nap vele van, még nem biztos, hogy az asszony is emlékszik rá. Cselnek vélheti vagy játéknak, és minden félresikerülhet.

Azt azonban nem szabad megmondania, hogy haldoklik. Ezzel méltánytalanul nagy terhet róna rá. Vagy, és ez még rosszabb, az együttérzés megmásíthatná a választát. Anders is a valóságra vágyott, nem legendára. Az ápoló személyzetnek azt mondta, hogy egy kedves kuzinja látogatja meg, aki szívgyengeségben szenved, így állapotáról semmi esetre sem szabad tájékoztatniuk. Megkérte őket, hogy nyírják meg a szakállát, és fésüljék meg a haját. Amikor a nővérek elmentek, némi fogport dörzsölt az ínyére, és sérült kezét a takaró alá csúsztatta.

Amikor megkapta a levelet, Barbro mindent nyilvánvalónak vagy ha nem is nyilván-valónak, de legalább megkérdőjelezhetetlennek látott. Huszonhárom év alatt Bodén most kért tőle először valamit, így férjének, akihez mindig is hűséges maradt, enged-nie kell a kérésének. Így is történt, ám ettől kezdve a dolgok már kevésbé voltak vilá-gosak. Mit vegyen fel az utazásra? Egyetlen ruháját sem találta megfelelőnek erre az alkalomra, amely nem volt nyaralás, sem temetés. Az állomáson a jegypénztáros elis-mételte: „Falun”, és az állomásfőnök megszemlélte az útításkáját. Barbro végtelenül sebezhetőnek érezte magát, ha egy kicsit is faggatják, magyarázkodásba kezd az élet-éről, a szándékairól, a tisztességéről. – Meglátogatok egy haldokló férfit – mondta vol-na. – Bizonyosan mondani akar valamit, utoljára. – Mert hát csak erről lehet szó, tud-niillik, hogy haldoklik. Másképp nem volna értelme. Különben akkor próbált volna közeledni, amikor a kisebb gyerek is elhagyta a szülői házat, és ő és Axel megint csak egy pár lettek.

Az asszony bejelentkezett a piactér melletti *Stadshotellet*be. Ismét úgy érezte, hogy a portás az útításkáját, férjezett állapotát, indítékait vizslatja.

– Egy barátomat látogatom meg a kórházban – mondta, jóllehet nem kérdeztek tő-le semmit.

A szobában meredten nézte az ágy vasvázát, a matracot, a vadonatúj szekrényt. So-ha életében nem szállt meg egyedül szállodában. Ide nők járnak, jutott eszébe, bizo-

nyos nők. Attól félt, hogy most megláthatja a pletyka: egyes-egyedül egy szobában egy ágygal. Meglepőnek találta, hogy Axel elengedte. Meglepőnek találta, hogy Anders Bodén minden magyarázat nélkül ide hívta.

Sebezhetősége a lassan növekvő harag palástja mögé húzódott. Mit keres ő itt? Miért akarta a férfi, hogy idejőjön? Olvasmányaira gondolt, azokra, amelyeket Axel helytelenített. A könyvekben csak utalnak a szállodai szobákban lejátszódó jelenetekre. A könyvekben a párok együtt szöknek meg, de nem olyankor, amikor egyikük kórházban fekszik. A könyvekben előfordulnak bensőséges, a halálos ágyon kötött nászok is, de nem úgy, hogy mindkét fél házas. Vajon mi vár rá? „Nagyon szeretnék önnel megbeszélni valamit.” Megbeszélni? Egy korosodó asszony, aki törpemálnalekvárt visz a férfinak, akit huszonhárom év előtt ismert egy kicsit. Nos, hát értelmezze ő a dolgokat. Végtére is ő a férfi, és Barbro már azzal is többet tett az elvárhatónál, hogy eljött. Nem véletlenül maradt tiszteletre méltó férjes asszony a hosszú évek alatt.

– Lefogyott – mondta az asszony.

– Azt mondják, jól áll – felelte mosolyogva a férfi. Ez a többes szám nyilvánvalóan azt jelenti, „a feleségem”.

– Hol van a felesége?

– Más napokon látogat. – Így aztán minden világos a kórházi személyzet számára. Ő, a felesége ezeken a napokon látogatja, „ő” pedig amikor a feleség nincs itt.

– Azt hittem, súlyos beteg.

– Nem, nem – felelte Bodén vidáman. Nagyon feszültnek látta a nőt, igen, meg kell hagyni, egy kissé mókusszerű az izgató, sebesen mozgó szemével. Meg kell nyugtatnia, bátorítania kell. – Jól vagyok. Rendbe jövök.

– Azt hittem... – A nő elhallgatott egy pillanatra. Nem, tisztázniuk kell a dolgokat.

– Azt hittem, haldoklik.

– Olyan hosszú életű leszek, mint a fenyők a Hökbergen.

Arcán széles mosollyal ült ott. Szakállát frissen nyírták, haját csinosan megfésülték, végtére nem is haldoklik, és a felesége egy másik városban van. Lindwallné várt.

– Az ott a Kristina-Kyrka teteje.

Az asszony megfordult, az ablakhoz lépett, és kinézett a szemközti templomra. Amikor Ulf kicsi volt, mindig hátat kellett fordítania, mielőtt a kisfiú elmondott volna egy titkot, emlékezett vissza. Talán Anders Bodén is ezt akarja. Így hát csak nézte a napfényben ragyogó réztetőt, és várt. Végtére is ő a férfi.

Hallgatása és elfordulása megriasztotta Bodént. Nem így tervezte. Még odáig sem jutottak el, hogy könnyedén, mintha régtől fogva tenné, Barbrónak szólíthatta volna. Mit is mondott annak idején? „Szeretem, ha egy férfi mesél nekem arról, amit tud.”

– A templomot a tizenkilencedik század közepén építették – kezdte. – Nem tudom pontosan, mikor. – A nő nem felelt. – A tető a helyi bányából származó rézből készült. – Még mindig nem érkezett válasz. – Nem tudom azonban, hogy a templom építésével egy időben vagy később. Feltett szándékom, hogy kiderítsem – folytatta, és igyekezett eltökéltnek hangzani. Az asszony még most sem válaszolt. Bodén nem hallott mást, csupán Gertrud suttogását: a Svéd Turista Egylet jelvénye.

Barbro most már saját magára is haragudott. Hát persze sosem ismerte a férfit, sosem tudta, milyen is valójában. A hosszú éveken át csak valami ostoba képzelgésbe ringatta magát.

– Nem haldoklik?

– Olyan hosszú életű leszek, mint a fenyők a Hökbergen – ismételte meg a férfi.

– Akkor tehát elég jól van, hogy feljöjjön a szobámba a Stadshotelletbe? – Olyan keményen mondta ezt, ahogy csak tudta, megvetéssel a hangjában az egész férfinemmel, szivarjaikkal, szeretőikkel és fatörzseikkel szemben.

– Lindwallné asszony... – Bodén teljesen összezavarodott. Azt akarta mondani, hogy szereti, mindig is szerette, hogy majdnem mindig, nem, mindig csak rá gondol. Úgy tervezte, most kimondja: „Majdnem mindig, nem, mindig csak önre gondolok.” Majd: „Azóta szeretem, hogy először megpillantottam a gőzösön. Azóta csak ön tart életben.”

Az asszony ingerültsége azonban elkedvetlenítette. Barbro egyszerűen azt gondolhatja róla, hogy szoknyapecér. Előkészített szavai tehát úgy hatnának, mint egy szoknyapecér szavai. És végtére nem is ismeri. Meg hát azt sem tudja, miként kell beszélni a nőekkel. Feldühítette, hogy akadnak olyan férfiak, sima modorú férfiak, akik tudják, mikor mit mondjanak. Ő, essünk túl rajta, gondolta hirtelen, ahogy átragadt rá az asszony ingerültsége. Hamarosán úgylis meghalsz, essünk hát túl rajta.

– Azt hittem – hangja keményen, durván csengett, mintha alkudozna –, azt hittem, Lindwallné asszony, hogy ön szeret engem.

Látta, ahogy a nő tartása megmerevedik.

– Ah! – felelte Barbro. A férfihiúság. Mennyire hamis kép élt benne erről az emberről a hosszú évek alatt, amikor azt gondolta, hogy tapintatos, gyöngéd, és szinte elítélendően nem tudja képviselni a saját érdekeit. A valóságban pedig ő is csak egy férfi, és ugyanúgy viselkedik, mint a könyvek férfi hősei, és ő is csak egy nő, aki ennek az ellenkezőjét akarta hinni.

Még mindig háttal Bodénak, úgy felelt, mintha a férfi a kis Ulf volna a gyerekes titkával: – Tévedett. – Aztán visszafordult szánalmas, kínosan mosolygó dendijéhez, a férfihoz, aki oly jól ismeri a szállodai szobákat. – De azért köszönöm – Lindwallné nem tudott jól gúnyolódni, és egy pillanatig kereste a szavakat –, köszönöm, hogy megmutatta a süketnémák menhelyét.

Megfordult a fejében, hogy visszaveszi a törpemálnalekvárt, de ezt mégsem találta volna illendőnek. Még elérheti az esti vonatot. Undorral töltötte el a gondolat, hogy Falunban éjszakázzék.

Anders Bodén sokáig nem gondolt semmire. Figyelte, ahogy a réztető színe egyre mélyül. Kiemelte sérült kezét a takaró alól, és összekuszálta a haját. A lekvárt odaadta a szobába lépő első nővérnek.

Élete folyamán megtanulta, és most abban reménykedett, támaszkodhat erre, hogy a nagyobb fájdalom kioltja a kisebbet. Az izomhúzódás eltörpül a fogfájás mellett, a fogfájás egy összezúzott ujj sajtója mellett. Most azt remélte – ez volt az egyetlen reménye –, hogy a rák fájdalma, a haldoklás fájdalma megszünteti a szerelem fájdalmát. De ez nem látszott valószínűnek.

Ha az ember szíve megszakad, gondolta, úgy hasad meg, mint a fa, végig, teljes hosszában. A fűrésztelepen töltött első napokban látta, ahogy Gustaf Olsson megragad egy hasáb fát, éket ver bele, és egy kissé megcsavarja. A fa végighasadt az erzet mentén. Csak ennyit kell tudni a szívről: hogy hol húzódik benne az erzet. És akkor egyetlen csavarással, egyetlen mozdulattal, egyetlen szóval össze lehet törni.

Ahogy beesteledett, és a vonat a sötétedő tó körül zakatolt, ahol egykor minden elkezdődött, enyhülni kezdett Lindwallné szégyenkezése és önvádja, igyekezett tisztán gondolkodni. Csak úgy tarthatjuk sakkban a fájdalmat, ha tisztán gondolkodunk, ha csu-

pán az érdekel bennünket, ami valóban megtörténik, és amiről tudjuk, hogy igaz. Ő ezt tudta: a férfi, akiért az elmúlt huszonhárom esztendő során bármely pillanatban ott hagyta volna a férjét és a gyermekeit, akiért feladta volna jó hírét és társadalmi pozícióját, akivel a jó Isten tudja, hova el nem szökött volna, nem érdemes és soha nem is lett volna érdemes a szerelmére. Axel, akit tisztel, a jó apa és családfenntartó, sokkal érdemesebb rá. Mégsem szereti őt, legalábbis nem, ha a dolgok mértéke az, amit Anders Bodén iránt érzett. Íme hát élete keserűsége: felőrli, hogy nem szereti a férfit, aki méltó volna rá, és szereti azt, aki méltatlan. Amit egykor élete tartóoszlopának hitt, a lehetőség, amely hűséges társként mindig elkísérte, akár az árnyék vagy a víz színén a tükörkép, ennyi volt csak, árnyék, tükörkép. Nem valós. Azzal büszkélkedett ugyan, hogy szegényes a fantáziája, és nem hisz a legendákban, mégis megengedte magának, hogy élete felét egy léha álomban élje le. Mindössze annyi szólt mellette, hogy megőrizte a tisztességét. De ugyan mit jelent ez? Ha kísértésbe esik, egy pillanatig sem áll ellen.

Amint így végiggondolta mindezt, tisztán és őszintén, újult erővel tért vissza szégyenkezése és önvádjá. Kigombolta bal mandzsettája egy gombját, és csuklójáról letekert egy megfakult kék szalagot. A vasúti kocsí padlójára ejtette.

Axel Lindwall az üres kandallóba hajította a cigarettáját, amikor meghallotta a kétkezekű, könnyű kocsí közeledtét. Elvette a felesége útitáskáját, lesegítette az asszonyt, és kifizette a kocsist.

– Axel – szólalt meg Barbro, hangjában derűs melegséggel, amint beléptek a házba –, miért dohányzol mindig, ha nem vagyok itt?

Axel ránézett. Nem tudta, mit tegyen vagy szóljon. Nem akart kérdezősködni, ne-hogy hazugságra – vagy esetleg igazmondásra – kényszerítse a feleségét. Egyformán félt mindkettőtől. Tovább hallgattak. Nos, gondolta, mégsem élhetjük le némán közös életünk hátralevő részét. Végül így felelt: – Mert szeretek dohányozni.

Az asszony röviden felnevetett. A hideg kandalló előtt álldogáltak, a férfi még mindig az útitáskával a kezében. Talán ebben a táskában van minden titok, minden igazság és minden hazugság – minden, amit nem akar hallani.

– Hamarabb megjöttem, mint terveztem.

– Igen.

– Úgy döntöttem, hogy nem éjszakázom Falunban.

– Igen.

– A városban rézszag van.

– Igen.

– De a Kristina-Kyrka teteje szikrázik a lenyugvó nap fényében.

– Én is így hallottam.

Axelnek fájdalmas volt ilyen állapotban látni a feleségét. Emberségesebb volna, ha hagyná, adja csak elő a kigondolt hazugságait. Így megengedett magának egy kérdést:

– Na és... ő hogy van?

– Ó, nagyon jól. – Az asszony csak akkor vette észre, hogy szavai milyen képtelenül hangzanak, amikor már kimondta őket. – Jobban mondva kórházban van. Nagyon jól érzi magát, de az a gyanúm, hogy valójában nincs rendben.

– Általánosságban, aki nagyon jól érzi magát, az nem megy kórházba.

– Nem.

A férfi megbánta, hogy gúnyolódott. Egy tanára egyszer azt mondta, hogy a gúny erkölcsi gyengeség. Vajon miért jutott ez most az eszébe?

– És...?

Az asszony eddig nem gondolta, hogy be kell számolnia faluni útjáról, mármint nem a részletekről, hanem a céljáról. Amikor elindult, azt képzelte, mire visszatér, igencsak másként lesz minden, és csak ezt a változást kell megmagyaráznia, bármi legyen is az. Ahogy hosszabbra nyúlt a csend, elvesztette a lélekjelenlétét.

– Neked akarja adni a bokszát. A templom előtt. A negyedik bokszot.

– Tudom, hogy a negyedik az. Most már fekédj le.

– Axel – mondta a nő –, azon gondolkodtam a vonaton, hogy előbb-utóbb megöregszünk. Minél hamarabb, annál jobb. Szerintem a dolgok egyszerűbbek, amikor az ember megöregszik. Nem gondolod?

– Feküdj le.

Amikor egyedül maradt, a férfi újra rágyújtott. A felesége hazugsága olyannyira lehetetlen volt, hogy még akár igaz is lehetett. Bár végtére is mindegy. Ha hazugság, akkor az igazság az, hogy a szeretőjét látogatta meg, és ezt nyíltabban tette, mint eddig bármikor. Hajdani szeretőjét? Ha igaz, akkor a gúnyolódó szerető csúfondáros ajándékkal lepte meg a megcsalt férjet. Olyan ajándékkal, amelyet a pletyka imád, és sosem felejt el.

Holnaptól elkezdődik az élete hátralevő része. Megváltozik, erősen megváltozik attól a tudattól, hogy eddigi élete mennyire nem az volt, aminek hitte. Marad-e még emléke, múltja, amelyet nem mocsolt be az, amiről ma este bizonyóságot szerzett? Talán igaza van Barbrónak, meg kellene próbálniuk együtt megöregedni és lassacskán kérésedő szívükre hagyatkozni.

– Mit mond? – kérdezte a nővér. A beteg zavarosan kezdett beszélni. Gyakran előfordul a végső stádiumban.

– Külön kell...

– Tessék?

– A lövésekért külön kell fizetni.

– A lövésekért?

– Azokkal keltenek visszhangot.

– Igen?

A beteg akadozva megismételte a mondatot.

– A visszhangkeltésért leadott lövésekért külön kell fizetni.

– Sajnálom, Bodén úr, de nem tudom, miről beszél.

– Akkor azt remélem, hogy sosem fogja megtudni.

A városka központi útkereszteződésétől egy kilométernyire vágott és szárított fehér erdei fenyőből készült koporsót a harmincéves háború idején Németországból hozott faragott oltár előtt ravatalozták fel. A lelkész Anders Bodént, a fűrésztelep igazgatóját magas fához hasonlította, amelyet kivágott Isten fejszéje. A gyülekezet nem most halotta először ezt a hasonlatot. A halott tiszteletére üresen maradt a templom előtti negyedik állás. Végakarátában nem rendelkezett róla, a fia pedig Stockholmba költözött. Megfelelő tanácskozás után a bokszot a gőzhajó polgári erényeiről ismert kapitányának ajándékozták.

FIGYELŐ

MIT TÜKRÖZ VISSZA A SZEM, MELY A SEMMIBE TEKINT?

*Bartis Attila: A nyugalom
Magvető, 2001. 325 oldal, 1890 Ft*

A SÉTA című (a JAK-füzetekben 1995-ben megjelent) regénye és A KÉKLŐ PÁRA című kisprózagyűjtemény után minden eddiginél összetettebb és nyomasztóbb munkával, ismét egy regénnyel jelentkezett a harminchárom éves Bartis Attila. Életrajzi adatainak nem szeretnék túlzott jelentőséget tulajdonítani, már csak azért sem, mert az új regénynek nyilvánvalóan nincsenek életrajzi vonatkozásai, annyit azonban tudni kell, hogy az erdélyi költő-író Bartis Ferenc fiáról van szó, aki tizenhat évesen települt át Magyarországra, amikor addigra már sokévi börtönbüntetést elszenvedett édesapját megfosztották román állampolgárságától; továbbá hogy Bartis Attila nemcsak íróként, hanem fotóművészként is ismert: magáról és íróársairól készült fekete-fehér portréi a maguk kemény kontrasztosságával és sűrű atmoszférájával emelkednek ki a mai fényképművészet sokszor inkább külsőleges megoldások felé tájékozódó képiségeből.

Az első két könyv meghozta Bartisnak a figyelmet és az elismerést. Mindkét könyv szövegei bővelkedtek a szörnyű jelenetekben, mégis volt bennük valami szürreális könnyűség. A SÉTA gyermek hőse például, miután halotta, hogy a macskák mindig a talpukra esnek, zsákba gyűjt néhányat, és a padlásról az udvaron pörgő köszörűgépre ejti. Az eredmény meglehetősen véres, de a brutalitásában mégis van némi fájdalmas ironia, vásott kölykös naivítás. Vagy abban a másik jelenetben, melyben egy történetbeli forradalom részeg vezére maga harapja el háromszáz páva torkát, hogy meztelen, vihogó szeretőjét a tollaikba öltöztethesse, van valami a legendás keleti fejedelmi udvarok barbár pompájából. A történet egészében kilátástalan volt, de nem viasztalan. Fényesen, tarkán pokoli. A KÉKLŐ PÁRA rövid történeti bizarr mesemotívumok és

történelmi toposzok ötvözésével alkotott, kis-sé Kosztolányi karcolatainak világára emlékeztető tárcaszerűségek. Tárgyuk a halál, a romlás, a bukás – írásmódjuk mégis mesés, játékos, könnyed. Alakjaik a legszörnyűbb halálnemekben vesznek el, de mosollyal a szájuk sarkában. Ezekhez képest A NYUGALOM története maga a szürke végítélet.

Bartis Attila *könyve* – tulajdonítsuk az egyszerűség kedvéért a szándékot neki, az akaratlan tárgynak – azt szeretné, ha egyszerre két irányból igyekeznénk megközelíteni.

Az első verzió szerint egy mélyen a lélektanok az elmúlt évszázadban kiépült gondolatrendszerében gyökerező és a műben rögzített jeleneteket kronologikusan felfűző, sorrendjében megkevert, mégis az időben elhelyezkedő eseménysor, tehát rendezett történet lenne ez a regény. „*Anya és fia él együtt egy pesti lakásban. Az anya egykor ünnepelt színésznő volt [...] Tizenöt éve a lábát sem teszi ki a lakásból [...] árgus szemmel figyelí íróvá lett fia minden mozdulatát [...] egyre nyilvánvalóbb lesz, hogy a fiú immár sose fog szabadulni e gyűlölet és szenvedély szötte hálóból*” – kalauzol a fülszöveg, ami persze nem feltétlenül az író munkája, de érzékenyen hosszabbítja meg a szövegen kívülre annak egyik fonálát.

A másik verzió szerint a mű, melynek fogalmába ezúttal a szövegen túli elemeket is sorolnánk, képek, látványok mozaikja lenne, s itt nemcsak arra gondolok, hogy olvasás közben rengeteg vizuális elemmel találkozunk, hanem arra is, hogy a borítón több példányban és méretben elhelyezett Christian Schad-reprodukció, mely egy réveteg tekintetű nő szemet ábrázol, hangsúlyosan utal a szöveg több mozzanatára, elsősorban arra, hogy a végül mégiscsak meghalt anya szemét nem lehet lezárni. Ezt a mozzanatot többszöri visszatérés és metaforikusan áthallásos utalások teszik még hangsúlyosabbá. Ugyanígy a szöveg megalkotásán kívül is munkálkodó szerző jelenik meg a borítófülon elhelyezett művészi önarcképfőtön. Ez azonban már nemcsak megerősíti, de meg is kérdőjelezi ennek a megközelítésnek a kívánatos voltát.

A fotóönarckép, mely hangsúlyozottan be-

állított, színpadias, és a fényei is drámaiak, egyfelől aláhúzza, hogy a vizualitás elemein át történő olvasatalkotás ennek a műnek a feldolgozásakor nagyon is kívánatos lehet. Másfelől azonban a (képen ábrázolt) írónak a történet főhősével való azonosítása zavarba ejtően közvetlen lenne. (Még akkor is, ha a könyv gerincén kívül-belül az író neve áll a regény címének a helyén.) Hiszen ha a borítón látható női szemet az anya lezáratlan szemével azonosítjuk, akkor ez az alak csak az ő fia, a regénybeli fiú lehet. Ezt az azonosságot pedig még különösebbé teszi, hogy mind a női arc részlete, mind az önarckép-fénykép a regényben szereplőknél sokkal fiatalabb embert mutat. Az első pillantásra biztos útjelzőknek látszó attribútumok tehát kivétel nélkül az olvasó elbizonytalanítását *segítik*. Ez, látni fogjuk, része a mű hatásmechanizmusának. Mint ahogy a nyelvi és prózapoétikai eszközök, eljárások közül jó néhány is ebben az irányban hat.

Bartis regénye első személyű narrációjával személyes, vallomások természetű írásnak mutatkozik; de ahogy mélyebben hatolunk a szövegbe, egyre több tudatosan megkomponált és olykor akár mesterkéltnek is tűnő elembe ütközünk. Elsősorban az egyre nagyobb tömegben megjelenő illusztratív lélektani mozzanatra gondolok, melyek a könyvet lassanként a pszichoanalízis valóságos példatárává teszik. Az anya alakjának frivol szakralitása, mely roppant tehetetlenségével bénítja meg a fiút, és ugyanő mint erotikus tabu; az incesztuspánikból lassanként komplexussá terebélyesedő szorongás; egy valamikori csaknem beteljesedett coitus emléke, amely némiképp összemosódik azzal az eredendő sértettséggel, amit az író-főalak azért érez még mindig, mert csecsemőkorában rövid szoptatás után anyja, szépségét féltvén, sóval kente be a mellbimbóját – a freudista toposzok efféle halmozása irodalmi szövegben már nem természetes. A tetejébe Bartis bevezet egy (szerelminek csak nehezen nevezhető) újabb szálát: az író-főhős kiadói szerkesztőjével – mint kiderül, apja egykori szeretőjével – keveredik brutális és megalázó erotikus kapcsolatba. Ennek a belső történetnek az a bizarr érdekessége, hogy az első találkozás után a férfi pánikszerűen kerül a hagyományos értelemben vett nemi aktust, csak az öklét nyomja bele mintegy könyékig a hölgy különböző testnyílásaiba, miközben hol a csiklóját markolássza, hol a torkát, de sem

jóllakatnia, sem elhallgattatnia nem sikerül. Persze valójában nem is akarja – nemcsak a szerző, de narrátoralteregója sem –, hiszen éppen a megalázó és visszatartó helyzetekben való benne maradás a történet folytonosságának a feltétele: a viszolygó narcizmus és az önmagát tápláló büntudat forrása. Egyúttal ezt látom a regény központi konfliktusának is, amivel az olvasó nem tud és nem is akar azonosulni – jöllehet megismeri, felismeri és megérti. Így a művel létesített érintkezés is elsősorban a megértés és mérlegelés mozzanataira szorítkozik, kerülve a beleélés, együttérzés hangulatait és emócióit. Ebben megint csak az a visszás, hogy a központi figurák legmélyebb vegetatív intimitásairól is minduntalan szó esik, látszólag közvetlen vallomás formájában, de valójában az elidegenítő effektusok valóságos hadserege bátyázza körül valamennyit. Az olvasó a felnyitáshoz és a belehelyezkedéshez nem, az eltávolításhoz és a távolságtartáshoz annál könnyebben kap szerzői támogatást.

De nem a közvetlenség látszatát keltő narráció az egyetlen magának ellentmondó nyelvi eszköz ebben a regényben. Bartis prózája általában véve is olyan olvasói stratégiákat mozgósít, amelyeknek a mű egészében nem sok hasznát vehetjük. A hosszú bevezetőnyi fejezetek, általában magukban megoldódó, zárt epizódok a regény tér-idejében mozaikszerűen helyezkednek el, az azokat felépítő mondatok pedig viszonylag szoros láncot alkotnak, tehát aránylag egyszerűek, és szűk transztextuális intervallumokat fognak köze: a következő mondat általában az előző mondat valamely főmondatrészéhez kapcsolódva mond arról valami közelebbit, érzékletest, mozzanatos vagy felvilágosító közlést; az olvasó tehát meglehetősen gyorsan mozoghat, követve a szöveg linearitását. Nagyjából az ilyen módon megírt szöveget nevezük olvasmányosnak, különösen, ha (mint itt is) hosszabb egységnyi, megint csak többnyire rövid közleményekből építkező párbeszédek illeszkednek a narrátori tömbök közé. A könyv második felében aztán már érezzük, hogy ez az olvasásmód nem volt egészen megfelelő, és az olvasat konstitúcióját korábban periferikusnak tűnt elemekkel kell visszatekintve kiegészítenünk, miközben előzetes olvasatunk mind nyilvánvalóbban teljes egészében tarthatatlanná válik. Ezt a fajta átejtést Otlík tudta szeniálisan csinálni, de az

ő intenzív jelenlétét és szolidaritását, ami arról tanúskodik, hogy szerinte ezt a képtelen helyzetet írónak és olvasónak közösen kell megoldania, mindvégig érezhetjük. Bartisnál inkább csak a növekvő tanácstalanság lesz egyre láthatóbb, ahogy az író mint önnön képzeletének olvasója egyre szakadósabb szigetvilágba kerül, és néha egészen esetleges mozaikdarabkákat kénytelen a többi közé illeszteni, hogy saját mozgását folyamatossá tehesse. Már a szöveg első negyedében (63. o.) a városiak parasztház-vásárlási szokásairól szóló eszmefuttatás is ilyen, a befejező harmadban a lomtalanítás (282. o.) vagy a kárpótlási ügyek (209. o.) taglalása ilyen írói szükségmegoldásnak látszik. Nézetem szerint tehát ez a történet kissé nagyobb közegellenállású szöveg-szervezést igényelne, akkor is, ha az olvasói tetszés rovására menne. Ez a haladás ugyanis nem tud lassulni, legfeljebb megszakadni, ha az olvasó végképp tanácstalanná válik, és elő-rejtása a szövegben, bár továbbra is könnyű, tevékenységként egyre tartalmatlanabb lesz.

Az a világ, melyet Bartis könyve bejár, elintéte folyamatosan tágulónak ígérkezik. Kiindulópontja az anya halála és az azzal járó események tere és ideje, a temető és annak irodája, a temetés, az ebből kibomló emlékek; aztán a történet a történések idejében visszafelé mozdul meg, egy héttel korábbra lép, egy felolvasóest leírásához, amivel az ország másik végébe jutunk, és ettől kezdve térben szétartóan és az időben visszafelé gyűrűzve terjeszkedik a történet, melynek világa is ennek megfelelően, koncentrikus köröket képezve tágul. Ennek a folyamatnak lesz ironikus fordulata, hogy amikor az események helyszínei magukban egyre szűkebbé válnak, nevezetesen néhány szobabelsőre szorítóknak, megjelenik egy virtuális terjeszkedés: a főhős ikernővére, az anya másik gyermeke a földkerekség különböző pontjairól küld néhány soros értesítéseket, és az anya ezeket a helyneveket beikszeli a világtérképen. Viszonylag hamar megtudjuk, hogy ezeket az értesítéseket a fiú írja bal kézzel, és ismerőseivel adataja fel külföldön; de a vége felé az is kiderül, hogy a hegedűművész testvér sok évvel korábban meghalt. Ezt együtt tudjuk meg a történet narrátorával. A tér és idő terjeszkedését tehát egy idő után a szerző ironikusan félfüggeszti, amit az olvasó visszatekintve is kénytelen elgondolni; majd magával a történettel együtt ez a tér-idő is előbb

magába záródik, majd zsugorodni kezd, végül szinte teljesen felemészti önmagát. A korábbi utazások (Erdélybe, vidékre, a paphoz, az olvasókhöz) megfordulnak: a főhős nem követi szerelmét Erdélybe, és ezúttal a „vidék” jön el hozzá az elején megismert Lázár atya személyében. A főhős-narrátor sorra felhagy korábbi tevékenységeivel, *amit okozott, azt nem okozza már tovább* (ahogy Kukorelly mondja), s így az a (valóságnak tökéletesen megfelelő) látszat keletkezik, hogy a tér és az idő kiterjedése alapvetően az ő tevékenységeiből következik, azokból fogan, azok teremtik. Olvasói oldalról azonban mindez némiképp csapdaszerű. Az író az olvasmányosság és a könnyű haladás csalétkével beédesgetett bennünket egy világbuborékba, mely aztán fokról fokra szűkül és szárad ránk, míg végül annyira kicsi lesz, hogy már kívül is találjuk magunkat rajta, ráadásul a visszatérés legcsekélyebb vágya nélkül. Ebben a világban történt időzésünk emléke, intenzitása ellenére és annak dacára, hogy könnyen és gyorsan haladtunk, nem lesz örömteli. Az érzéki mozzanatok mindvégig viszolyogatók, és itt megint nemcsak az erotikus jelenetekre gondolok – melyekkel csak akkor tud valamit kezdeni Bartis, ha mocskosak és visszataszítók; mesebeli tisztaságú kedvesével közös szerelmi jelenetei szecessziós ponyvaszerűségük egzaltáltságával laposak és émelelyítők –, hanem minden szagra, ízre, hangra, tapintási érzékre vagy látványra, amiről csak a műben szó esik. Ezen a területen tehát megint csak nem marad tér az olvasói képzelet terjeszkedése számára.

Persze mindezek a megközelítések másodlagossá válnak, ha egy pillantást vetünk a szereplők viselt dolgaira. Az elbeszélő-főhős, Weér Andor, súlyosan beszükkült életet él anyjával, akivel valamikor „félbehagyott egy ígéretesnek induló baszást”, mint mellékesen megjegyzi egy helyütt. Tevékenysége – már ha annak nevezhető az az életvezetés, melyben maga az írás az egyetlen produktív elem, de kezdettől fogva érezhető, hogy ehhez sincs nagy kedve – jövés-menésre, okoskodó diskurzusokra és főként az eseményekkel való sodródásra redukálódik. Apja, Darvas Andor, mint a vége felé kiderül, ávéhás kihallgató tiszt volt, majd Nyugatra menekült 1956-ban. Az ikernővére, a hegedűművésznek nevét Werkhardra változtató Weér Judit csak néhány cinikus megjegyzés erejéig és végül öngyilkossága hírével tűnik fel

a könyvben: fivére kamaszkori ötletének megfelelően egy hegedűhúrral felvágja karján az ereit. Az anya, Weér Rebeka, az 1950–60-as években ünnepelt színésznő és a fél országot birtokolt egykori főnemesi család (utóbb kiderül, és ez a körülmény összeroppanásának végső lökést ad: csak oldalági) leszármazottja, amikor a színház párttitkára arra próbálja rávenni, hogy lányát legalább turnézni hívja haza nyugati emigrációjából, és ebben nem jár sikerrel, koporsót rendel, beleszórja a lány összes megmaradt holmiját, még egy képet sem tart meg, és a Kerepesi temetőben eltemetteti. Ezzel a gesztussal olyan undort vált ki mindenkiből, hogy még a párttitkár is az arcába köp, és kidobják a színházból. Ez önkéntes szobafogságának kiváltó oka. Az apa szeretője, Jordán Éva, korábban vélhetőleg maga is ávós, „ma” nimfomániás középkorú asszony, aki alapozókrémrel tíz évet eltüntet az ötvenből, de a keze ötezer éves: ezzel ragadja meg a szilikonos péniszpótlékot, melyben (Dávidként apja árnyalakjával küzdő) ifjú pártfoglaltjával cserélteti ki a *góliát*elemet. Marad még a tiszta szerelem letéteményese, Fehér Eszter, Erdélyből áttelepült és az ezzel kapcsolatos tortúra során tönkrement lány, előbb jótevőjét és az egyetlen lényt, akit Weér Andor előtt szeretni tudott: nagyapját segíti át a nemléte az állatorvos segítségével, majd mindenét pénzzé teszi, hogy átmenekülhessen Magyarországra, ám ez előtt még erőszakot kell elszenvednie az áttelepülést lehetővé tevő szekuritátés tisztól; teherbe is esik, és talán más baja is lesz, mert amikor a pesti pályaudvaron a rendőrök igazoltatják és elviszik, rövidesen átadják egy kórháznak. Ettől fogva mindenesetre gyakorló elmebeteg. Nos, ha végigtekintünk ezen az emberanyagon, tényleg nem írástechnikai vizsgálódásra érzünk elsősorban hajlandóságot.

Csakugyan: van-e valamiféle etikai háttérrel az ennének a mentális kriplikommandónak? Van-e az írónak az erkölcsstan tárgyához sorolható közlendője, és a felvázolt sorsoknak van-e (nem moralizáló) etikai vonatkozásuk, vagy csupán a „minden úgy szar, ahogy van” ítélethez hivatottak illusztrációs anyagot szállítani?

Azt hiszem, Bartis közlendőjének nem tematizált, de szerves része alteregójának erkölcsstelensége. Nem arra gondolok, hogy Weér Andor „szexuálisan közeledett” édesanyjához, és talán ikernővérehez is (bár erre csak

következtetni engednek egyes mozzanatok, így a szennyosláda-epizód is). Ettől még az a roppant büntudat, ami tárgyát keresve gomolyog a szövegben, kapcsolódhatna erkölcsi princípiumokhoz; hiszen nem attól válik az ember erkölcsstellenné, hogy bűnöket (akár súlyos és förtelmes bűnöket is) követ el, hanem attól, ahogyan átsiklik felettük, ahogyan megbocsátja őket magának. Igaz, ennek legmutatósbabb példája a rettenetes anya, aki soha egy pillanatig sem látszik kételkedni önnön nagyszerűségében. Amikor a fiú kegyes családja révén elkezd a rövidke leveleket kapni cifrán elárult lányától, ő válaszul holta napjáiig üres lapokat küldözget neki, Andor szerint azért, mert eleve átlátott a szitán, tudta, hogy család az egész; ezt azonban a világon semmi sem bizonyítja. Ugyanezzel az erővel azt is gondolhatjuk, hogy ő az, akinek a lapja „fehér”. Azt is látnunk kell persze, hogy önmagára kirótt büntetése is lehetne az életfogytig tartó szobafogság. Csakhogy a büntetés lényege, hogy a bűnöst elkülönítik a büntelenektől. Márpedig ő a fiát is maga mellett tartja, aki ugyan korántsem ártatlan, de az ő bűne nem anyjára tartozik. Persze az anya jelleméhez az is hozzátartozik, hogy ő bizony alkot erkölcsi ítéleteket, ha nem is magával, de mindenki mással szemben.

A fiú, a főhős erkölcsstelensége tehát nem bűnösségében rejlik, hanem abban a körülményben, hogy nem alkot erkölcsi ítéleteket. Nem megítélni és nem is az átélő képzetnek kiszolgáltatni, hanem látni és láttatni akarja a dolgokat, embereket és jelenségeket. Ez pedig nem a regényhős, hanem a regényíró legnormálisabb beállítottsága. Nem helyességük szerint akar gondolkodni a világ dolgairól és magáról a világról, hanem szemlélődve, igaz, átszűrve egy generális büntudat függönyén. Ez pedig már szakmai, alkotás-lélektani probléma. Legalábbis a mű cselekményes, időbe vetett, lélektani vonulata ebben a pontban hegyeződik ki, minden szála itt fut össze.

Végezetül tehát ismét vissza kell térnünk ahhoz az értelmezéshez, mely a művet időn kívüli, pontszerű, pszeudovizuális jelenségso-rozatnak szeretné látni. Kiterjedt allegóriának, melyben az alakoknak nem dramaturgiai szerepük, hanem plaszticitásuk és ikonográfia-juk van, illetve az érvényesül. Igencsak idejétmúltnak látszó alakzat ez, de a tágan értett posztmodernitásban mind gyakrabban feltűnik, Michael Tournier PÉNTEK-étől és RÉMKI-

RÁLY-ától Szilágyi Andor színművén, A RETTENETES ANYÁ-N át (kézenfekvőbb módon) lírai alkotásokig. A magyar prózában egyebek mellett Bodor Ádám utóbbi nagyepikai munkáiban látszanak ilyen tendenciák. Ettől a formától pedig már nem idegen a beszélő nevek mindinkább a meseirodalomba szoruló gyakorlata sem. A főhőst és anyját ugyanis Weérnek hívják, ami meglehetősen baljósan cseng. Továbbá: az anyának és egy epizódszereplőnek, a sérült galambokat fogságban tartó öregasszonynak is Rebeka a keresztneve, ami állítólag megkötözött, megbabonázott jelent eredetileg. Már nem a beszélő nevek problémája, mégis a nevek útján történő közlés az is, hogy a főhős történetesen a keresztnevét örökölte apjától, családneve szokatlan módon anyjával azonos (ami még a házasságon kívül született és ismeretlen apától fogant gyermekek esetében sem gyakori); hogy nővére ezt a nevet változtatja az emigrációban Werkhardra, ami nem kevésbé beszédes, mint az eredeti Weér; hogy a tisztaságot megjelenítő lányt Fehér Eszternek hívják, ami nemcsak a metaforikus közlést foglalja magában, hanem arra is gondolhatunk (emlékezve a szekuritátés tiszt gúnyolódására), hogy ez a Fehér korábban esetleg Weisz volt – és keresztnevéhez is kétféle képzet társítható, hiszen Eszter egyrészt mirtuszt vagy csillagot jelent, másrészt a bibliai Eszter alakját is felidézi, aki mai szemmel igencsak ambivalens megítélés alá esik –, vagy hogy a másik nő Évaként kvázi-ősanya, de Jordán családneve azoknak az előítéleteknek az aktiválására is alkalmas, melyek a parázna zsidó nő előképére mennek vissza. A kocsmát persze Balkánnak hívják, a mű végén ismét felbukkanó papot pedig Lázár atyának, aki vélhetőleg végigaludta a történetet, legalábbis az olvasó szempontjából, míg csak a végén Bartis feltámasztotta (de nevét nem innen, hanem az életében bekövetkezett megvilágító csodáról szerezte). Valójában a passiójáték, az archaikus misztériumok figurái elevenednek meg itt, és csak egy alak hiányzik közülük súlyosan és fájdalmasan: a megváltó. Ahogy sorsuk meg van írva a nevükben, úgy történetük is meg van írva életük előképeiben. Érthetetlen és ismeretlen bűnük terhe alatt görnyedve róják sehová sem vezető életútjuk köreit, és nem remélhetnek mást, mint hogy ezek a körök talán egyre szűkebbek lesznek majd, míg végül egyetlen

enyézpont semmiségében érhetik el a végső kárhozát dermesztő mozdulatlanságát.

Mi lehet tehát a címben szereplő *nyugalom* az író és alakjai számára? Éppen ez az elnyugvás, a koporsó, sőt, mint Werkhard-Weér Judit esetében, a testet nem, csak holmijait és ábrázolásait magában foglaló koporsó (bizonyos értelemben az őt mintázó műalkotás) végső nyugalma. Ugyanebben a megtörhetetlen tétlenségben örködvé, soha le nem zárható szemmel várja Weér Rebeka is az örök világosságot. Ez a szem a regény képrendszerében ugyanúgy nem láthat semmit, ahogy maguk az alakok sem nyugodhatnak soha. Az ikonográfiai értelmezés szerint tehát a teremtő, a mindenható atyaisten jele, az egyetlen le nem hunyható szem néz itt szembe önmagával, illetve az ő képmása, kópiája fordul eredetének és eredetijének hiánya felé. Ezért gondolom, hogy ennek a regénynek az esetében a borító a megszokottnál sokkal szorosabban kapcsolódik a műhöz, sőt annak szerves részét alkotja. Amikor elolvastuk a könyvet, és becsukva helyeztük magunk elé, ez a Schad-festményből kivágott egyetlen szem jeleníti meg a mű legsajátabb problematikáját, amit már a címben igyekeztem megfogalmazni, és amihez most – értelmezési kört leírva Bartis regénye körül, és annak visszatérési metodikáját imitálva – magam is visszatérek. A semmi, a hiány, a kiterjedés nélküli pont áll ennek a regénynek a centrumában, és körülötte nincs más, csak a vákuum, melyet áttörve a semmisség gravitációs origójába érkezőnk. Bár abban nem vagyok biztos, hogy oda is indultunk a történet elején.

Bodor Béla

YU-SZELET MISZTIKUS ASZPIKBAN

Hász Róbert: *Végvár*

Tisztatáj könyvek, Szeged, 2001. 251 oldal, 150 Ft

Az elbeszélőről semmit sem tudunk, „ő”, illetve „az” (kicsoda?) viszont mindent tud a főszereplőről, Maxim Livius hadnagyról, aki nem római katona – az antikizáló nevet egy bácskai

fiatalember viseli, egy besorozott baka. A szerző nem árulja el, de könnyű rájönni, hogy a misztifikált haderő, melyhez tartozik, nem más, mint a Jugoszláv Néphadsereg. Megtudjuk, hogy hősünk olyan országban teljesít szolgálatot, ahol „*az egyre átláthatatlanabb gazdasági zűrzavar maga után vonta a politikai bizalmatlanságot, a szövetségi tagállamocskák vezetői immár nem titkolt verbális háborút viseltek egymás ellen, ki-ki a másikban vélte megtalálni a bűnbakot, amiért az ország oda jutott, ahova, és ha nyíltan nem is mondták ki, az emberek sejtették, hogy a szövetségi állam a végóráit éli*”. A rejtvény igazán egyszerű: Jugoszlávia a legutóbbi háború küszöbén. Az idézet akár egy napilap kommentárjából is származhatna, a *feuilleton* azonban ennyiben marad, a szerző metafizikus vonásokkal irrealizálja a helyszínt. A hadnagyot egy titokzatos *Parancs* a Montenegróra hajazó *Negrovból* egy misztikus helyre küldi. A *helyőrség* – a *végvár* – afféle karkai kastély, melyben nem annyira abszurd, inkább mesésen irreális dolgok történnek, melyek nélkülözik a karkai enigmatikusság lobotómias szigorát.

A derék fiatalember tehát, miután hősiesen végigszenvetde a kiképzést, egy kopár hegyen emelkedő, romantikus színezetű *fellegvárba* kerül, egy szétzüllött hadtestbe, ahol már nincs katonai szigor, felbomlott a hierarchia, a katonák kábán csellengenek – viszont nagyokat lehet enni a menzán. A főszakács nap mint nap remekel, a kintinban pedig ingyen osztják a *vinjakot* meg a drága cigarettát. (A *vinjakra* már az első oldalakon rábukkantam, és ez a „helyi szín” a fenti politikai elemzésnél is árulkodóbban jelezte, hol vagyok.) Ha nem lenne hideg, olyan lenne ez a titokzatos helyőrség, mint a mesebeli Eldorádó, ahol kolbászból fonják a kerítést – a szerző fantáziája hajlik a romantizáló misztifikációra, ám igen feltűnő gasztronómiai vonásai is vannak. De a teli has nem elég a boldogsághoz, sugallja a szerző. Liviusnak egyáltalán nem tetszik a fenséges táj, a „*terméketlen, kopár*”, „*primítív, barbár*” hegyvidék, a zord időjárás; menten fel is bukkan emlékezetében a vajdasági „*végtelen síkság*”, az „*aranyló, hullámozó búzamezők, zöld, lombos erdők, csendes, lusta folyó*” (NB. a jelzők!), „*a folyó két oldalán*” pedig „*kicsiny falu, magas templomtoronnyal, rendezett, egyenes utcákkal*”. (Megjelenik a halpaprikás is, amit az apja bográcsban rotyogtat az udvaron, a húsleves, a sült

hús, a frissen sült pogácsa meg az albán pék túrós és húsos *burekje* mint hamisítatlan bácskai „helyi ízek”.) Visszavágyik a „*napfényes szőlőlugasba*”, a varázslatos kertbe, ahol a lányok cseresznyét és „*vérvörös málnát*” szednek, és jól behűtött sör is akad. Ez a „*szűk, kicsi, elkerített paradicsom*” erotikus ínycségeket is kínál: „*a fák, mezők, kalászosok és virágos rétek emberi arccá olvadnak, a lombokból zöld szempár lesz, a kalászból szőke fürtök...*” Nem is egy, hanem mindjárt két leányzó szereti hősünket a múltban, mind a kettő karcú és fiatal, az egyik szőke, a másik barna, az egyiket Antóniának, a másikat pedig Cecilnek hívják. Livius, Antónia és Cecil között felsejlik egy szerelmi háromszög, melynek pikantériáját az adja, hogy, mint kiderül, Livius és a szőke Cecil egy apától valók.

A zordon hegységben, ahol vad szelek fújnak, ám jókat lehet enni (narancsos kacsát, májjal töltött bárányt, mandulás-csokoládés szeletet meg hasonlókat, de a szendvicsek sem akármilyenek: akkorák, mint egy fél vekni, és vastagon meg vannak rakva), Maxim Livius eszik-iszik, borong, unatkozik és emlékezik a szép nevű, csókos szájú bácskai lányokra, a halpaprikásra meg a sörre, amit a kaszárnyában ingyen kapható finom boroknál is jobban szeret. Emlékeit csak jövendő, egyébként monarchiabeli bárói családból származó anyósának arcéle keseríti meg (akit Maria-Luisának hívnak), és mintha némiképp sajnálná, hogy a szőke Cecilt a féltestvéri kapcsolat miatt, ugye... Erotikus fantáziái azonban nem olyan kifejtettek, mint a gasztronómiaiak, s Cecilnek meg Antóniának éppen csak a mellecskéje villan ki.

A regény tehát két szálon és síkon fut, a misztifikált katonaságban és az emlékek nosztalgikusan színezett tájain. A „*lovagi várban*” csuda rémes dolgok történnek. A generálszláv (de nem szerb) neveket viselő katonák tömik a bendőjüket, és mit sem tudnak arról, hogy „*szét akar esni az ország*” alattuk. Révetegségben szenvednek, s ez a kország hősünket is eléri: rátornek a bizsergető emlékek. Az emlékrohalmok és a tespedtséget a katonák valami „*ideggáznak*” tulajdonítják; kik Ellenséget, kik földöntúliakat gyanítanak e mögött, a Hívők szeptája viszont isteni kiválasztottságnak tulajdonítja, hogy meleg ruhában, minden földi jóval ellátva várhatják a megváltást az „*Új Ararátton*”. Hősünket azonban nem hagyja nyugod-

ni a rejtély, hogy miért és meddig, kinek a parancsára kell a teljes elszigeteltségben fészkelnie. Maxim Livius nemcsak heveny emlékező, hanem filozofikus alkat is, aki álom és valóság, múlt és jelen, illúzió és igazság összevegyüléséről, fölcserélhetőségéről, a különböző világok egyidejűségéről tanakodik, még az „egzisztencialistákat”, „Kierkegaardot és Heideggert” (!) is előhozza.

Livius ezenkívül akcióhős is. Az egyik epizódban élete kockáztatásával menti ki egyik bajtársát a beomlott bányából. A következő akcióban pedig – közben a valósággá ígezett bácskai paradicsomkertben, Antónia mellett pihente ki a fáradalmakat – leleplezi a Végvár misztériumát. Nem a Jóisten, nem a földönkívüliek és nem is valami Ellenség kerítette be ugyanis őket ilyen misztikusan, hanem – Tito marsall! A halott Tito. A nevét ugyan nem árulja el a szerző, de egyértelmű, kicsoda az a múmia a falból felbukkanó függőleges üvegkoporsóban, hófehér egyenruhában, „*merev arccal, ahogyan a halottakhoz illik, büszkén és magabiztosan, immár valódi földöntúli méltósággal. Két keze szorosan a testéhez simul, mintha éppen vigyázállásban hallgatná vezérkari főnökének jelentését, kitiintetései, a sok-sokféle csillag ott ragyogott fehér zubbonyán, a marsalli babérkoszorú a válllapjain. Csak mintha lefogyott volna, arca hamuszürkén beesett, az egyenruha egy picit megnőtt rajta, hiába, futott át Livius agyán a morbid gondolat, miközben megrendülten bámulta a marsall tartósított földi maradványait, a halál nem tesz jót az egészszegnek.*

De nem csupán ilyen szellemes gondolatokra képes hősünk. Társa, akit Sljokának hívnak (ő a raktáros, voltaképpen a Végvár titkos intézője, aki felsőbb parancsra megszervezte a katonák ellátását és fogságát), felvilágosítja, hogy „*a fővárosban nem tudtak vele mit kezdeni*” – mármint a múmiával –, ezért „*idetelepítették*”, de „*nem volt bátorságuk újra visszavinni*”, minek folytán a Végvárban „*tartja életben a múltat*”. Erre Livius gondolataiba merül. „*Nézte a marsall halott-fehér alakját az üveg mögött, amely most is sugárzott, mintha szelleméből semmi sem fogyott volna, szürke arca, időtlen pergamen, egyszerre volt szigorú és megbocsátó, akár a rettenthetetlen pátriárkáké, akik haláluk után is őrzik a nyáját, kérve, kéretlenül kísértenek utódaik között, mint a lelkiismeret önjelölt szellemei.*”

Ez a bizonyos Sljoka van megbízva a hulla-

őrzéssel, ami tulajdonképpen az emlékek őrzését jelenti: ki is mondja, hogy „*mellette az emlékeid sosem fakulnak el*”. Livius fejében máris felbuzognak az emlékképek, melyek, úgy látszik, eddig el voltak fojtva: „*A félelem és a tisztelet érzései kavargotak benne, amikor emlékezni kezdett az ünnepekre, a zászlókat lobogtató tömegekre, az ütemes katonazenére, a sugárutakon menetelő fényes parádékra, a rendbe rakott utcákra, a bőségről árulkodó kirakatokra, a vasárnapi ünneplő embeerekre, a magabiztos, gondtalan és tudatlan ösztönlétre, a karámon belül élők megfellebbezhetetlen gondoskodás-igényére*”, és levonja a tanulságot: „*lám, mindez benne van, ő sem lehet mentes mindattól, ami gyerekkorában körülvette, hiába hitte sokáig, hogy neki már semmi köze sincs az akkori világhoz, az mégis beléivódott, annak a levegőjét szűzta születése pillanatától, nap mint nap, észrevétlenül fertőződött meg, minden pórusa át van itatva a méreggel, és most már mindörökké magában hordozza*”.

Ez az üvegkoporsóban alvó, kicsit lefogyott, de szellemileg sugárzó Hófehérke tehát a múlt rabságában telő élet titkos ura, a raktáros pedig úgy virraszt fölötte, mint Tudor, a bölcs törpe. Livius azonban nagyot gondol, nem mondja rá az áment a „mindörökkére”, és nem vállalja sem Kuka, sem a herceg szerepét, hanem újabb akcióra szánja el magát. Maga mellé veszi egyik bajtársát, a Fedor nevű dadogó katonát, aki a legoktandibbnak tűnt pedig, és illa berek, nádak, erek, szökik árkon-bokron át, „*lefele a meredek köveken*”, „*egyfolytában a lába elé nézve, nehogy megcsússzon és hanyatt vágódjon*”. Mint afféle magányos hóst, a dadogós Fedor is elhagyja őt; Maxim egyedül „*folytatta ereszkedését a meredek kaptatón*”, míg el nem ér – nem ám haza, a templomtornyos kis falujába, hanem a tengerpartra. Ahol az apósjelölttel fut össze, aki egy óceánjáró szakácsa, „*távoli tengerek tanúja*”, szabad lélek: „*kezével a nyílt, végtelenbe táguló tengerre mutatott*”.

Nagyjából ez a fabula. Központi motívuma egy búvós asztal, afféle „terülj, terülj, asztalkám”, ahová a főszakács szerint a Jóisten varázsol oda mindent, mi szem-szájnak ingere. Merész hősünk azonban kideríti, hogy nem a Jóisten az, hanem a főtt tojásra hasonlító Sljoka, akinek hatalmas élelmiszerraktár áll a rendelkezésére, hogy imigyen tartsa össze a hulla tudatalatti híveit.

A szerző, ha jól értem, metaforikus értelme-

zést céloz meg; bizonyos kollektív, társadalmi eredetű tudatalattit vél felfedezni, mely talán még az erotikus rétegnél is mélyebben lapul. Ott „fényes parádé menetel” katonazenére, s Tito elvtárs – e grandiózus, bár kicsit lefogyott archetípus – gondoskodásán csüggnék az emberek. Ez az elfojtott komplexus, amelyre Livius nagy leleplező akciója derített fényt, fogva tartja azokat, akik nem törik át a (szimbolikus) kaszárnya (pszichikus) szakadékokkal övezett határvonáját.

Az elbeszélő azt meséli a hősről, hogy az undorodva fordult el az újságok és a tévé közvetítette politikától. Úgy látszik, a szerző mélyebb társadalmi, politikai eredetű beidegződések, főbiák, szorongások, vágyak és fanatizmusok rétegére vélt rátalálni. Csakhogy ez a hőfehérics, terülj, terülj, asztalkámos, lovagváras és akciófilmes szimbolika, valamint a vérfertőzések és gasztronómiai fantáziák a regényben csupán egy infantilis imaginatív világot hoznak létre.

A Kafka-, Bodor Ádám- és García Márquez-utánérzések kevercse az elmúlt édenre való irodalmias emlékezősekkel együtt, „filmes” akciózásokkal és zavaros filozofálgatással tetézzve elfojtja azt, ami eredendő anyag és egyéni elaboráció lehetne. Közhelyek felé visznek az olyan szimbólumok, mint a gyepek, a „varázsdoboz”, mely a szexus érintésére eltörik, a szabadságot sugalló, „sós illatú” tenger, a kamaszkor buja kertje, a világvégi vár. Az eklektikus összeválogatott, régiesen nemes vagy fura, szlávba áttett Bodor Ádám-os nevek az életanyag transzponálásának kezdetleges eszközei. A földrajzi nevek kiszűrése vagy elhomályosítása nem elég ahhoz, hogy a couleur locale-ból valami meghatározatlan-univerzális, pszichológiai és metafizikai tér kerekedjék. Ez a regénytér így felemás: félig irreális, félig lokalizálható, így is, úgy is giccsbe hajló (sirtek és búzaföldek, ősi vár és szőlőlugas).

Ami a narrációs technikát illeti: megalapozásra szorulna az elbeszélő kiléte, mibenléte. A distanciatereget nem oldható meg azzal, hogy a személyes életanyagot áttesszük egyes szám harmadik személybe, a konkrétumokat pedig misztifikáljuk. A transzponálás itt elmaszatol, nem pedig kibont. A reális meg az imaginárius szint összemontázsolása, melynek az lenne a célja, hogy észrevétlenné váljék az

átcsúszás egyikből a másikba, s hogy egyes motívumok így metaforikussá bokrosodjanak, szimbolikussá nőjenek, gyenge eredményt hoz. A marsall a várba rejtett üvegekoporsóban nem jó szimbólum, a politikus és a mese összeöltése akciószálakkal izlésborzoló. A vár kiégett metafora. Ráadásul ez a regénybeli vár leginkább a számítógépes játékok lovagváraira emlékeztet.

A fabula gyermekes és zavaros. A hol kibeszélt, hol jelzésszerű metaforikus értelmezés sekélyes és nem elég logikus. A képeknek, epizódoknak hol magukért kellene beszélniük, hol meg vannak fejelve, mégpedig elég szimpla reflexiókkal. („Meg volt róla győződve, hogy neki nem itt a helye, semmi keresnivalója ezen a primitív, barbár hegyvidéken, hát még ebben az időtá, szerepét tévesztett seregben, nem az ő világa ez, valahol egészen máshol kellene lennie [...] neki más volt megírva abban a bizonyos Könyvben, valószínűleg nem ezt szánták neki az égiek...” stb.)

A pszicho-politiko-misztikus magyarázat hamvába hal. „Van itt valami, körülöttünk, vagy talán alattunk, ebben a hegyben, vagy az ég tudja, talán éppen mibennünk, ami gúnyt űz a világról alkotott fogalmainkból, fölébreszti álmainkat és emlékeinket, összemossa a valóságot a valótlanlannal, fölcseréli az időket, játszik velünk, játszik az érzéseinkkel, hitünkkel...” stb. – ez elcsépelet filozófia. A megfoghatatlan, „Parancs”, a rejtélyes „büntetés” elhasznált motívumok. Különböző mesebeli kellékekkel (tükör, varázsdoboz, terülj, terülj, asztalkám stb.), archetípusokkal (vár, labirintus, bánya) és reális eszközökkel (fegyvernek, dzsip) keverve motívumcsalamádét eredményeznek.

Az erotikus epizódok bártortalanok, a történetnek ez a vonulata elkenődik: „Kezével kikapogatta a halványkék pongyola övét, kioldotta, széthajtogatta, simogatni kezdte a testét, mire az megborzosgott, Ne most, suttogetta, ne itt, bejöhet anyám.” (A vessző utáni nagybetű a szerző interpunkciós találmánya, mely következetesen végigvonul a szövegben.)

Az idő elbeszélői kezelése viszont érdekes: az emlékrétegek, az idők egymásba való átcsapása vagy áthajlása, az áttűnések vagy átlobbanások *technikailag* jól megoldottak, s emögött nyilván sajátos érzékenység áll. Tartalmilag azonban csak a konkrét kis emlékképeket érzem sikereseknek, azokat, amelyek mintegy melleleg jelennek meg: a burekevés az albán

peknél, a buszozás a gimnáziumba, a téli csilagnézés... Annál kevésbé a sajtófotó jellegűeket („monumentális gyászszertartás, külföldi államfők borús tekintete, katonai fölvonulás, ágyútalpon a koporsó”, képaláírással mintegy: „Temettek egy világot”), a zsánerképeket („A méla bútorok, a faragott tölgyfa szekrény, a keskeny vitrinek, az üvegablakos könyvespolcok a falak mentén és a fekete zongora a szoba végében örökös félhomályban éltek”) meg a fenséges vagy idillikus tájképeket. A fenséges (hegyi, katonai, férfi) és az idillikus (alföldi, békés, női) fesztávja esztétikailag csöppet sem invenziós.

Mindent egybevéve tehát ez a regény gondolatilag megalapozatlan, a narratív szerkezete ebből következően rozoga; hemzseg az irodalmi utánérzésektől, a nyelve neutrális, stilisztikailag és retorikailag elég kezdetleges. Akad néhány felszikkázó pillanat, mégpedig épp az időkezelés csomópontjai, ahol illúziót keltve belobban vagy beúszik a múlt – ám a tartalom elaborációja ilyenkor is közhelyes. Az élettapasztalat artisztikus tálalása, az irodalmiaskodás nem is vezethet többre.

Radics Viktória

„HOGY GYÖKERET VERJEN A MAGYAR SZELLEMI TALAJBAN AZ ÁLTALÁNOS ANGLISZTIKA”

Fest Sándor: Skóciai Szent Margittól

A walesi bárdokig.

Magyar–angol történelmi és irodalmi kapcsolatok Szerkesztette Czigány Lóránt és Korompay H. János Universitas, 2000. 725 oldal, á. n.

Czigány Lóránt a THE OXFORD HISTORY OF HUNGARIAN LITERATURE 1984-ben megjelent hatalmas, Riedl Frigyesé (1906) óta az első, a teljesség igényével megírt, angol kiadó által megjelentetett magyar irodalomtörténetéhez Dante PARADICSOM-ából veszi a mottóját:

„Ó boldog Magyarország! csak ne hagyja
Magát félrevezetni már...” (XIX. 142–43)

Azt gondolom, Dante fohásza kísérte Czigány Lórántot merész vállalkozásában, mikor is egymagában úgy írta meg a magyar irodalom angol nyelvű történetét a kezdetektől az 1970-es évekig, hogy valóban sikerült neki olyan pártatlannak lennie, „amennyire emberileg lehet”, ahogy a bevezetőben fogadkozik, s úgy tud magyar irodalmi jelenségekről és művekről beszélni, hogy az angol nyelvű kultúrán felnőtt olvasói számára az angol kultúrtörténetben jelöli ki hivatkozási pontjait; angol analógiákat mutat fel, beszámolójában sorra megmutatja az irodalomtörténeti kapcsolódásokat a két kultúra között, miközben a magyar hagyományok egyediségét is érzékeltetni tudja műértelmezéseivel egy olyan nehéz helyzetben, mikor műfordítások gyéren és sokszor gyatra minőségben álltak rendelkezésére. A magyar irodalom angliai–amerikai befogadását a Czigány Lóránt tárgyalásában – nyilvánvalóan szándékosan – érvényesített kritikai szemlélet feltehetően nagyban elősegíti, ugyanis a magyar jelenségek bemutatása közben teret ad az angol–amerikai kritikai gondolkodásban a 60-as, 70-es évekre kialakult újszerű szempontoknak és témáknak. Azt gondolom, irodalomtörténete annak az úttörő tudósi pályának a késői gyümölcse, amelynek teljes fennmaradt írásos anyagát most éppen ő adta közre Korompay H. Jánossal: Fest Sándor összegyűjtött írásait. S a Dante-idézet igen jól jellemzi Fest munkásságának is alaptendenciáját, tudósi s az attól soha el nem választható erkölcsi magatartásának legjellegzetesebb irányultságát. Ahogy tanítványai egytől egyig kiemelik visszaemlékezéseikben, Fest tanári és kutatói credója így foglalható össze: „Szellemi elszigetelődést, elkülönülést, egyoldalúságot a modern élet nem tűr; tanulnunk kell a külföldtől, de csak hogy még inkább azok lehessünk, akik vagyunk.” (Idézi Maller Sándor: *Irodalomtörténet*, 1984.)

A kötet méltó emléket állít – mi lehetne ugyanis méltóbb emlék, mint tanulmányainak teljes bibliográfiája és minden fellelhető cikkének közreadása egy szépen kiállított könyvben – az 1880-as években született kiemelkedő képességű tudósgeneráció egyikének. Annak a nemzedéknek a tagjairól van szó, akiknek a munkássága a két világháború között bontakozott ki, s akiket a politika a második világháborút megelőző és követő ideológiailag

könyörtelen kegyetlenséggel kirekesztő légkö-
re ellehetetlenített, idegenbe kergetett vagy
elpusztított. A totalitárius korszakokban vagy
a totalitárius veszélyt előre jelző korokban
minden élet, minden tudósi pálya valamifajta
ideológiai elkötelezettséget sugall: Fest „*liberá-
lis beállítottságú demokrata volt izzig-vérig*”, írja
róla Maller Sándor. Ő a német szellemi hatá-
sok iránt mutatott fogékonyságot az angol kul-
turális hagyományok megismertetésével óhaj-
totta ellensúlyozni. Tudós tanulmányaiban,
melyekben az angolok hazánk iránti érdeklő-
dését tárgyalja, és a magyarok angliai szellemi
kalandjairól számol be, gondosan elkerüli
azonban a Trianont követő veszteségtudatból
származó természetlen, veszjósló nacionalista
nosztalgia minden árnyalatát.

Czigány Lóránt Koltay-Kastner Jenőt, volt
professzorát választotta, hogy a kötet olvasói
számára bemutassa Fest Sándor életútját és ku-
tatói pályáját: az ő 1948-ban írt emlékbeszéde,
mely az Akadémián hangzott volna el, de az
Akadémia „államosítása” miatt nem kerül-
hetett rá sor, itt jelenik meg először nyomta-
rásban a kötet bevezetőjeként. Koltay-Kastner
nagy szimpátiával rajzolja meg Fest Sándor
családi hátterét és kutatói-tanári pályáját. Fest
egyik legrokonszenvesebb tulajdonságát a
megemlékezés szerint – de természetesen a
tanulmányok fényében is egyszersmind – a
hallatlan odaadás és a példátlan fegyelem jel-
lemzi, a tények feltétlen tisztelete és a kuta-
tó lehetőségeit korlátozó tényezők elfogadá-
sa. Körülbelül akkor, amikor a British Council
jóvótából a debreceni egyetemen 1938-ban
megalakult Angol Tanszék élére került, ön-
életrajzi vázlatában így fogalmazta meg taná-
ri és kutatói filozófiáját: a tiszta angol filológiá-
ból „*produktív munkára addig, míg az angol-
magyar szellemi kapcsolatokat ki nem merítette, a
rendelkezésre álló hiányos segédesszközökkel ösztönt
és biztatást nem meríthetett*” (XXXII). Ezzel a sze-
rény, de elkepesztően gazdag eredményt hozó
meggyőződéssel indította el Magyarországon
az anglisztikai tanulmányokat.

Fest Sándor az első világháború előtt több-
ször járt Angliában és az Egyesült Államokban,
s e kutatóútjai során kezdte gyűjteni az ada-
tokat az angol–magyar kulturális kapcsolatok
történetére vonatkozóan; pályájának csúcsa
körülbelül 1934 és 1938 közé tehető, amikor
egyszerre tanított a Fasori Evangélikus Gimná-

ziumban, a budapesti egyetemen és az Eötvös
Collegiumban. Valaha maga is az Eötvös Col-
legium diákja volt (1912-től), s az ő pályája is
emlékeztet rá, hogy a magyarországi angliszi-
ka háború előtt felnevelkedett legjelesebb mű-
velőinek munkássága milyen látványosan iga-
zolja az Eötvös Collegium pedagógiai gya-
korlatának és szellemi légkörének stimuláló
hatását: Fest Sándor 1902-től, Szenczi Miklós
1924-től, Országh László 1827-től, Maller
Sándor 1935-től és Ruttkay Kálmán 1942-től
volt az Eötvös Collegium diákja. Szellemisségü-
ket meghatározta az a nyitott és toleráns szel-
lem, melyet a Collegium jelentett az ideoló-
giailag egyre fenyegetőbb beszűkülő szelle-
mi éghajlat alatt. Gyergyai Albert szerint a
Collegiumra leginkább jellemző kritikai szel-
lem a gúny és alázat érdekes egyvelegéből táplál-
kozott, s „*legalább annyira rokon [volt] Vol-
taire-rel, mint Kempis Tamással*” (*Irodalomtörténet*,
1958), Schöpflin Gyula „*szabadelvű szigetként*”
írja le „*az egyre ellenségesebb társadalomban*”, ő
innen került fegyházba illegális kommunista
kapcsolatai miatt, de nézeteiről megelőzően
teljesen nyílt vitákat lehetett folytatni vissza-
emlékezései szerint (*Irodalomtörténet*, 1978).
Nyilván ez a szellemi szabadság, az egyéniség
és az egyéni meggyőződés tisztelete adta meg
azt a tartást a Collegium diákjainak, mely
Festnek is élete végéig sajátja maradt. Tanítvá-
nyai a férfi ideáljának megtestesülését látták
benne, a test és a lélek megvalósult harmóniá-
ját: Maller Sándor például „*a fizikai munkától
szíjjal testalkatú férfiként*” írja le, s személyiségé-
nek ez a családi neveltetése s iskolái, feltehe-
tően elsősorban az Eötvös Collegium által ki-
alakított harmóniája tette számára lehetővé,
hogy sorsának változó körülményei között, a
külső tényekhez alkalmazkodva, de autonóm
módon folytassa kutatói és oktatói pályáját
haláláig: középiskolában vagy egyetemen, az
Eötvös Collegiumban vagy – Gál István szerint
az önként vállalt száműzetésben (*Angol Filoló-
giai Tanulmányok*, 1963) – Graz melletti birto-
kán. Élete végén, mikor hírért vette, hogy Finn-
ország és Románia kapitulált, Debrecenből
Pestre sietett, diplomáciai szerepet készült vál-
lalni jó angol kapcsolatait kihasználva, hogy
előkészítse a brit–magyar közeledést, de az
óvóhelyen 1944 decemberében egy becsapó-
dó akna által okozott robbanás következtében
elpusztult.

Fest kutatásai az angol–magyar kapcsolatok történetét Szent István korától a XIX. század második feléig fogják át. Az általa feltárt tények arra utalnak, hogy Sir Philip Sidney volt az első jelentős utazó Magyarországon, az angol reneszánsznak ez az egyik legvonzóbb figurája, a zseniális katona, diplomata, a humanizmus legkiválóbb érényeinek letéteményese, aki mellesleg, csak úgy szabad idejében, ahogy akkoriban sok más művelt ember, verselgetett, s verseivel, elsősorban szonettjeivel a reneszánsz szellem egyik érzelmi és intellektuális vonatkozásban leggazdagabb dokumentumanyagát hagyta ránk. Ő írta meg az angol esztétikatörténet első komoly értekezését, a teremtó képezet apológiáját sajátosan személyes hangú, míves, de ihletett nyelvezetű, a DEFENCE OF POESIE-t, amelyben többek között beszámol arról is, mit tapasztalt Magyarországon, mikor kiterjedt európai utazásai során Bécsből kíséret nélkül több mint egy hónapra ájtott hozzánk is (1573). Nagy elismeréssel láthatta, hogy a virtus kinevelése terén milyen fontos szerepet játszik az ünnepi alkalomok során elhangzó dal: „Magyarországon minden lakomán és más ilyen összejövetelkor olyan szokást láttam, hogy őseik vitéségéről dalokat énekelnek, melyekről ez a katonás nemzet azt gondolja, hogy a derék vitéség legfőbb lángrobbantói.” (222.) A történelem iróniája, hogy e híres traktátust Sidney a puritánoknak a költészet erkölcsromboló hatását célba vevő pamflet-háborúja közepette írta, s az angol–magyar kapcsolatok szám szerint és minőségi kiterelvényesedése éppen a puritanizmus magyarországi térhódítása idején, Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György politikájának nyomán teremtett igen szoros kapcsolatot először Erdély és Anglia között, később pedig az özvegy fejedelemszöny, Lorántffy Zsuzsanna Sárospatakról irányított kultúraszervező tevékenysége jóvoltából, majd Debrecen teológusainak angliai tanulmányútjai következtében a királyi Magyarország protestantizmusa történetében is kitüntetett szerepet játszottak az angliai egyetemekkel, elsősorban Londonnal és Oxforddal, kisebb mértékben Cambridge-dzsel való kapcsolatok. Az erdélyi ifjakról még Milton is megemlékezik az AEROPAGITICÁ-ban, mégpedig egy olyan passzusban, amelyben azt szándékoszik igazolni, hogy az angol Isten kiválasztott népe, s érvként éppen az erdélyi diákok angol egyetemeken töltött tanulmányaira hivat-

kozik: „Nem ok nélkül küldi évente el a megfontolt és bölcs beosztással élő Erdély egészen az Oroszországtól őt elválasztó hegyi tájakról és a hercynai vadonon túlról is nem hogy ifjait, de megállapodott férfiút is, hogy nyelvünnket és teológiai tudományainkat tanulmányozzák.” (304.) Hunyadi János (1576–1650) meg is telepszik Londonban, s a Gresham College tanára lesz, s nemsokára egy sor protestáns erdélyi főúr Hollandiából átmege Angliába is, hogy ott „felszítva a valódi szabadság levegőjét”, ahogy Kazinczy írja később egy sárospataki teológusról. Izgalmas kérdés annak taglalása, hogyan egészítette ki a teológiai érdeklődést az 1783-ban megkötött versailles-i béke, melynek hatására Bécs politikájában a francia orientációt az angolokhoz való közeledés váltotta fel: ekkor indul meg komolyabb formában az angol irodalmi művek felfedezése és – nagyrészt franciából vagy németből való – magyarra fordítása. II. József korában az Anglia iránti érdeklődés jelentősen kiszélesedik, s immár nem teológiai, hanem filozófiai és politikai motívumok irányítják az érdeklődést. A főúri családok természetesen élen járnak, a Széchenyiek, az Esterházyak (egyikük, Pál Antal, később „angliai nagykövet, s maradt vagy harminc évig, míg kegyvesztett nem lett Metternichnél”, írja az egyik utód a HARMONIA CAELESTIS című családi krónikában; ő az, akiről Fest Sándor feltételezése szerint Thackeray a HRÚSÁG VÁSÁRA-ban a magyar nábob alakját mintázta, 314.), a Festeticsek (akik közül 1815-ben Festetics Györgyöt egy angol vendége így jellemez: „ismeretei kimeríthetetlenek, s alaposabb tájékozottsággal rendelkezik szigetünk modern politikai berendezkedését illetően, mint jómagam”, 316.), majd Széchenyi István „már tudatos határozottsággal irányítja a figyelmet Anglia gazdasági életére”. Az érdeklődés a reformkorban oly élénk volt, hogy valóságos divatot teremtett, s megszületett az angломánia gúnyirodalma is:

„Sárban és esőben rossz dolog
A szarvasfuttatás.
Az árkokat jó volna tán
Előbb behuznotok,
Mint Albiont majmolni...”

– idézi Fest Sándor az egyik korabeli versikét (391.). A kor igen népszerű angol írónője, Catherine Grace Frances Gore 1829 előtt jár Magyarországon, 1829-ben három kötetben

adja közre HUNGARIAN TALES című művét, melyben többek között kijelenti, „*Anglia közönye Magyarországgal szemben [...] hálátlanság, mert tán egyetlen egy országban sem dühöng («rages») az angломánia annyira, mint éppen Magyarországon»*” (395.). Scottot, Byront, Moore-t említi, A WAKEFIELDI LELKÉSZ-t és természetesen Shakespeare-t mint a kor művelt közönsége által forgatott szerzőket.

Fest kutatásai azonban azt igazolják, hogy Angliában időnként a közírás és a szépirodalom is beemelte Magyarországot olvasóinak látókörébe. Pl. J. A. Blackwell, aki később az angol kormány politikai ügynöke volt Magyarországon, 1837-ben a londoni *Athenaeumban* hosszabb, nagy szimpátiával áthatott cikket írt a magyarokról, s tanulmányának konklúzióját később egy drámájában is megfogalmazta:

„*Hungary [...] shall resume her rank
Among the nations, and as erst she was,
Be Europe's proudest bulwark. Then, unfurled
By patriot hands. The Magyar flag shall wave
From the Carpathian's to the Balkan's ridge,
From Adria's shores to where the Danube rolls
Into the Euxine...*” (401.)

Fest Sándor munkásságának irodalomtörténeti vonatkozása kiindulópontként szolgált későbbi elemzésekhez, s így része immár a magyar, illetve az angol irodalom történetéről való ismereteinknek. Igen izgalmas például, ahogy az angol hatások kérdését tárgyalja a Tar Lőrinc-mondában, vagy ahogy Pope hatását mutatja be a felvilágosodás magyar költőinek munkásságában, Orczy Lőrincnél, Barcsaynál, majd Bessenyei Györgynél, aki már Pope „*filozófiájának öntudatos követője*” (277.), és legfőképpen Csokonainál. Vagy úttörő érdeme az angol romantikusoknál felbukkanó magyar alakok eredetének feltárása, például Byronnál, aki kultikus figura volt egész Európában – ez jól ismert tény, de hogy ő magyar utalásokat, figurákat teremtett, azt Fest Sándor mutatta ki először (a WERNER című drámában szereplő Gabor eredetéről van szó), s hogy – az európai vonatkozásban teljesen elszigetelt – Shelley milyen hamar „megjelent” Magyarországon (egy 1848-ban írt ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI RÖVID ANGOL NYELVTAN című tankönyvben az irodalmi személyek között Shelley is szerepel), arra is ő talál először adalékokat. Festet az irodalmi jelenségek közül azonban

elsősorban Shakespeare izgatta (Debrecenben minden félévben tartott Shakespeare-kurzust): két tanulmánya is van a shakespeare-i motívumokról Vörösmartynál, külön tanulmány foglalkozik az 1830-as évek magyarországi Shakespeare-kultuszával, s a kötetben olvasni lehet arról is, MIT TUD A SHAKESPEARE-KORABELI ANGOL IRODALOM MAGYARORSZÁGRÓL? vagy arról, hogy milyen adalékokat talált Fest Sándor „*a Shakespeare-korabeli irodalom magyar vonatkozásaihoz*”.

Nyilván a kutatások azóta tovább folytak, de a Fest Sándor által képviselt kutatói és tanári magatartás vonzereje nem csökkent, s eredményeire fontos tanulmányok építettek azóta. Módszerét felhasználta például Gál István többek között a KEATS MAGYAR VONATKOZÁSÚ DRÁMÁJA című tanulmányában, Ruttkay Kálmán VÖRÖSMARTY SHAKESPEARE-FORDÍTÁSAI című munkájában vagy Dávidházi Péter a magyarországi Shakespeare-kultusz történetéről írott könyvében. E cikkek így kötetbe gyűjtve a teljes bibliográfiával és a hibátlan névmutatóval együtt rendkívüli értéket képviselnek minden magyar anglista számára: egyrészt a szakma hőskorát jelentik, az eredetet, melyhez visszamenni valószínűleg mindnyájunk számára félig-meddig kárpótlás a kutatásban, tanításban töltött néha nehéz, néha reménytelen órákért; másrészt a tisztességes kutatási módszerek iskolapéldáját adják; nem utolsósorban pedig a kulturális kapcsolatok szövevényes történetét mesélik el lefegyverző egyszerűséggel és – őszintén állíthatom – roppant szórakoztatóan.

Péter Ágnes

AZ AKARAT CSELE?

Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben.*

Tudósítás a gonosz banalitásáról

Fordította Mesés Péter és Pató Attila

Osiris könyvtár, Judaica. Osiris, 2000. 340 oldal, 1580 Ft

Negyven éve, 1961. április 11-én kezdődött az Eichmann-per Jeruzsálemben. A több mint egy évig elhúzódó tárgyalásokon (a bíróság 1962. május 29-én hirdette ki a jogerős halá-

los ítéletet) a *The New Yorker* című hetilap tudósítójaként végig jelen volt Hannah Arendt, az akkor már neves filozófus. A lap 1963 februárjában és márciusában öt folytatásban közölte Arendt írását, mely némileg átdolgozva és kiegészítve még ugyanabban az évben könyv formájában is megjelent¹ – és szinte azonnal heves vitákat váltott ki. A 60-as évek vitáinak középpontjában – írja Wolfgang Heuer a *Hannah Arendt Newsletter* 2001. áprilisi számának évfordulós összeállításában – „Arendtnek a gonosz banalitásáról vallott felfogása, valamint az a megjegyzése állt, hogy valószínűleg több zsidó megmentésére lett volna lehetőség, ha a zsidó szervezetek nem működtek volna együtt a náci hatóságokkal. Az Egyesült Államokban azzal vádolták Arendtet, hogy ártalmatlannak tünteti föl Eichmann, vagy egyenest szépíti a szerepét. Németországban azt a jellemzést utasították el sokan, mely szerint Eichmann közönséges átlagember lett volna, mert ez más németekre – számos kortársra – is ráilletett, akik attól féltek, hogy legközelebb ők kerülnek sorra. Sok zsidó pedig arroganciával vádolta Arendtet, és azt vetette a szemére, hogy hiányzik belőle a saját népe iránti szeretet.”² A vita – egy-egy új kiadás után – a következő évtizedekben is folytatódott, de árnyaltabbá és tárgyilagosabbá vált. Hans Mommsen például a könyv 1986-os német kiadásához írott bevezetőjében világosan szétválasztja „a források precíz és átfogó értékelésére törekvő történész szakember álláspontjáról” vitatható megállapításokat – és ezen belül is külön kezeli a „kritikailag nem kellőképpen felülvizsgált”, illetve „a 60-as évek elején rendelkezésre álló anyag” alapján megfogalmazott és az akkori „korlátozott ismeretekről árulkodó” következtetéseket –, valamint az „újságírói szerepből” adódó, ellenőrizetlen „alkalmi információkra” alapozott állításokat.³ Az érzékenységek azonban nehezen oldódnak, amit az is mutat, hogy a két leginkább érintett országban, Izraelben és Magyarországon először 2000-ben adták ki a könyvet.⁴

Izrael különös érintettsége nem szorul magyarázatra. Annyit azonban mégis meg kell jegyezni, hogy az Eichmann-per ügyében – a holokauszt témával kapcsolatos zsidó érzékenységeken túlmenően – Izrael állam is erősen érintett volt. Az akkori nemzetközi jog szempontjából ugyanis mind az izraeli bíróság illetékessége, mind pedig a vádlott „letartóztatásának” és Izraelbe szállításának körülmé-

nyei megkérdőjelezhetők. A háborús főbűnösök nemzetközi bíróság vonta felelősségre Nürnbergben, a többi háborús bűnös esetében pedig az állampolgárság szerinti vagy a bűnök elkövetésének helye szerinti területiális elv érvényesült. Izrael a zsidó áldozatok nevében tartott igényt az illetékességre, ami a nemzetközi jogban ismeretlen fogalom, ám mivel az ügyben nem állt fel nemzetközi bíróság (folyamatosan működő nemzetközi bíróság pedig akkoriban még nem létezett), és mivel a szóba jöhető államok nem kérték – a Német Szövetségi Köztársaság sem kérte – Eichmann kiadatását,⁵ végül minden érintett elfogadta az izraeli bíróság illetékességét. Csakhogy a vádemelést – Izrael állam 1960. május 23-án emelt vádat a volt SS-Obersturmbannführer, Adolf Eichmann ellen – megelőzte a vádlott elrablása: az izraeli titkosszolgálat kommandója május 11-én Argentínában elfogta, majd kicsempészte az országból, és Izraelbe szállította Eichmann. Az emberrablás ugyan semmilyen jog szerint nem igazolható, de mivel arról a személyről volt szó, akit a nemzetközi közvélemény felelősnek tartott az „Endlösung” megszervezéséért és gyakorlati kivitelezéséért – azaz: ténykedése több mint ötmillió ember szisztematikus megsemmisítéséhez vezetett –, szinte mindenki fontosabbnak tartotta, hogy Eichmann bíróság elé álljon, és végre fény derüljön arra, hogyan történhetett meg mindez, mint hogy az elfogadás körülményeit firtassa. Formailag egyébként el lehetett tekinteni a körülmények vizsgálatától: Eichmann ugyanis aláírt egy nyilatkozatot („*Én, Adolf Eichmann szabad akaratomból kinyilvánítom, hogy... kész vagyok Izraelbe menni és ott illetékes bíróság elé állni*” – 266. o.). A per során a védelem természetesen felhasználta azt az érvt, hogy „*a vádlottat mégiscsak elrabolták, és »a nemzetközi joggal ellentétes az, ahogyan Izraelbe vitték«*” (264. o.), amire a vád azzal válaszolt, hogy a nemzetközi jog megsértését az érintett államoknak – Argentínának és Izraelnek – egymással kell tisztáznia, és mivel „*a két kormány 1960. augusztus 13-i közös nyilatkozata*” kimondta, hogy „*az incidens megoldottnak tekintendő*” (264. o.), a bíróság elfogadta a vád álláspontját.

Magyarország érintettsége egészen más természetű. (Mostantól igyekszem nagyon óvatosan fogalmazni: nem akarom én is elkövetni azt a hibát – amelyet a vita hevében sokan el-

követtek – hogy olyasmit tulajdonítsak Arendtnek, amit nem mondott.) A könyv egyik legkeményebb – mindenesetre a legnagyobb felzúdulást kiváltó és a 60-as évektől napjainkig változatlan hevességgel vitatott – állítása az, hogy a zsidó szervezetek együttműködése hatékonyabbá tette a náci megsemmisítőgépezetet (vagy, ahogy Heuer megfogalmazta: „*valószínűleg több zsidó megmentésére lett volna lehetőség, ha a zsidó szervezetek nem működtek volna együtt a náci hatóságokkal*”). És ez az, amiben Magyarország különösen érintett: Arendt ugyanis több helyen és igen hangsúlyosan hivatkozik magyar példákra. Jóllehet a többieket – elsősorban a német és a lengyel zsidó szervezeteket, illetve a vezetőiket – is keményen elmarasztalja, de a nevesített és olykor közismert magyar példák nélkül állítása sokkal erőteljesebb lenne. Arendt tétele ugyan nem a magyar példákra áll vagy bukik, mégis érdemes néhány megjegyzés erejéig kitérnünk ezekre a példákra. Már csak azért is, mert nekünk egyáltalán nem mindegy, hogy igaz-e, amit rólunk, magyarokról, közülünk is a magyarországi zsidókról, illetve – egészen pontosan – a magyarországi zsidóság deportálása idején a magyar hatóságokkal és a német megszállókkal kapcsolatban álló zsidó vezetőkről állít.

A könyv magyar kiadását követő vitából⁶ az a kép rajzolódik ki, hogy Arendt magyar vonatkozású megállapításai bizony sokszor megkérdőjelezhetők, illetve vitathatók. Ezek között vannak hiányos ismeretek alapuló vagy – ahogy Mommsen fogalmazott – „*kritikailag nem kellőképpen felülvizsgált*” megállapítások, mint például az, hogy „*a cionista mozgalom mindig erős volt Magyarországon*” (223. o.),⁷ és vannak a 60-as évek óta feltárt anyag fényében vitathatóvá vált állítások, illetve következtetések. És miután több „*monográfia, cikkek, tanulmányok tucatjai jelentek meg az elmúlt évtizedek során a Zsidó Tanácsokról*”,⁸ szinte mindaz vitathatóvá vált – azaz: nem nyilvánvalóan igaz, ma már módunkban áll, „*az eredeti levéltári források feltárásával és feldolgozásával árnyaltabban értékelni*”⁹ azt –, amit Arendt a Magyar Zsidók Központi Tanácsáról mond. A Tanács működéséről adott – és a források fényében vitatható (vagy legalábbis nem eléggé árnyalt) – leírás legfontosabb elemei a vita során már sokszor elhangzottak, ezért most csak röviden felsorolom őket: a funkcionáriusok – túl azon, hogy

készségesen közreműködtek az anyagi javak begyűjtésében és átadásában –, „*amikor a halál eszközeivé tették őket*”, élet-halál urainak gondolták magukat, és a megmentendők kiválasztását nem bízták a „*vak véletlenre*”, hanem ők voltak „*azok, akik a véletlent megelőzték*” (138. o.); azt mondták magukról, hogy „*száz áldozattal ezer embert mentettek meg, ezerral tízezerrel*”, de a „*valóság ennél sokkal hajmeresztőbb volt*” (uo.); még az is kiderült, kiknek az életét mentették meg: „*a funkcionáriusokét és a »legprominensebb zsidókét«*” (138–139. o.); nagyon sok pénzt költöttek teljesen eredménytelenül megvesztegetésre, még akkor is megvesztegetéssel próbálkoztak és tárgyalni akartak, amikor a szlovák példából már tudták, hogy a megvesztegetés ellenére minden zsidót deportálnak (221–222. o.).¹⁰ – A mi morális komfortérésünk ugyan kétségkívül jobb, ha a magyar példák vitathatók, Arendt azonban nem rólunk, hanem általában a zsidó vezetőkről beszél. Egyik legélesebb és legkeményebb megfogalmazása így hangzik: „*A zsidó vezetőknek saját népük szétzúzásában betöltött szerepe kétségkívül az egész történet legsötétebb fejezete a zsidók számára.*” (137. o.)

Az ilyen és hasonló mondatok mérhetetlen felzúdulást váltottak ki. Amerikában már a folyóiratbeli közlést követően megszülettek az első felháborodott reakciók. 1963. szeptember 16-án kelt levelében Arendt így írt erről Mary McCarthynak, az amerikai íróőnek, aki közeli barátja volt: „*Bizonyára tudod, hogy a PR is ellenem fordult, mégpedig elég rosszindulatúan (Lionel Abelről van szó, aki amúgy is körbejárja a várost, és mindenféle rágalmat terjeszt rólam és Heinrichről), és általában is el lehet mondani, hogy az – értelmiségi és egyéb – csócselüket sikerült mozgósítani. Éppen most hallottam, hogy az Anti-Defamation League körlevélben szólította föl az összes New York-i rabbit, hogy az újévi prédikációjában ellenem beszéljen.*”¹¹ A néhány héttel későbbi, október 3-án kelt levélből érdemes kicsit hosszabban idézni, mert Arendt itt megmondja, mit gondol a sokasodó kritikákról, melyekre nyilvánosan nem válaszolt: „*Meggyőződésem, hogy a kritikákra nem kell egyenként válaszolnom. A végén valószínűleg fogok valamit írni, nem választ, hanem valamiféle értékelést erről az egész furcsa ügyről. Ennek szerintem csak akkor jön majd el az ideje, ha a felzúdulás lecsillapodott, és azt hiszem, erre a jövő tavasz lesz a legjobb. Tervezek egy esszét IGAZSÁG ÉS POLITIKA címmel, mely implicit választ*

lenne. Ha itt volnál, megértenéd, hogy ennek az egésznek – néhány kivételtől eltekintve – semmi köze a szó szokásos értelmében vett kritikához vagy polemikához. Ez egy politikai kampány, melynek minden részletét érdekcsoportok és kormánykörök irányítják. Balgaság volna tőlem... ha e tény fölött el-siklanék. A kritika egy »image« ellen irányul, ez az »image« lépett az általam írott könyv helyére. [...] A zsidó ellenállás kérdése lépett a valódi probléma helyére, hogy tudniillik a Zsidó Tanácsok tagjainak lehetőségük volt nemet mondani, nem csinálni. [...] Könyvem tudósítás, és ezért minden olyan kérdést mellőz, hogy miért úgy történtek a dolgok, ahogy történtek. Leírtam, milyen szerepük volt a Zsidó Tanácsoknak, de nem állt szándékomban, és nem is volt a feladatom, hogy ezt az egész ügyet – akár a zsidó történelem, akár általában a modern társadalom összefüggésében – megmagyarázzam. Én is szeretném tudni, mi a magyarázat arra, hogy egymástól annyira különböző országok, mint Dánia, Olaszország és Bulgária megmentették az ott élő zsidókat.¹² – Ebből a hosszú idézetből kiemelek és az olvasó figyelmébe ajánlok egy félmondatot: a „valódi probléma” az, hogy „a Zsidó Tanácsok tagjainak lehetőségük volt nemet mondani, nem csinálni”. Egy helyütt Arendt még arra a kérdésre is válaszol, mikor kellett volna a zsidó vezetőknek azt mondaniuk, hogy „eddig, és nem tovább”. Mivel a nekszegezett kérdés ezúttal is az „image”-ra – a zsidó ellenállásra – vonatkozott, válaszáat is ezzel kezdte: „Olyan pillanat soha nem volt, amikor a közösségek vezetői [megtehették] volna, hogy azt mondják, amit maga így fogalmaz meg: »mostantól ne működjenek együtt, hanem harcoljatok!«. Az ellenállás tudniillik – amely létezett ugyan, de nagyon kicsi szerepe volt – csakis azt jelentette: nem ilyen halált akarunk, hanem becsülettel akarunk meghalni. Az együttműködés kérdése azonban valóban zavarba ejtő. Olyan pillanat biztosan volt, amikor a zsidó vezetők azt mondhatták volna: nem működünk tovább együtt, inkább megpróbálunk eltűnni. Ez a pillanat valószínűleg akkor jött el, amikor – noha már mindent tudtak arról, mit jelent a deportálás – a nácik kérésére el kellett készíteniük a deportálandók listáját. A nácik maguk szabták meg a megsemmisítő központokba szállítandók számát és a transzportok összetételét, de annak eldöntését a zsidó hatóságokra bízták, hogy ki kerül a listára, és ki kap esélyt a túlélésre. Más szavakkal: azok, akik együttműködtek, abban az adott pillanatban élet-halál fölött rendelkeztek.”¹³ – A megkülönböztetés pontos és éles: azt sen-

ki nem mondhatja meg, mi a követendő magatartás az áldozat részéről olyan – ép észszel felfoghatatlan – esetben, amikor embereket üzemszerűen megsemmisítenek (ellenállás nélkül várni – esetleg utolsó pillanatig reménykedve, hogy ilyesmi mégsem történhet meg – vagy ellenállni, az azonnali, de legalább méltóságteljes halál kockázatát vállalva), de azt igenis meg lehet mondani, hogy a követendő magatartás a „nem együttműködés”, ha arra akarunk kényszeríteni, hogy az üldözö helyett te állítsd össze az áldozatok listáját, tudván tudva, hogy ezzel a biztos halálba küldöd őket.

Azt hiszem, ha szem előtt tartjuk ezt a megkülönböztetést, igazat kell adnunk Arendtnek: a valódi probléma az, hogy voltak, akik együttműködtek, holott lehetőségük lett volna nemet mondani. Ezzel még azoknak is szembe kell nézniük, akik azt vallják – amit az Arendt-tel vitatkozók közül sokan –, hogy nekünk ma nincs jogunk (Arendtnek sincs joga) ítélni arról, amit a Zsidó Tanácsok tagjai akkor tettek. Az, hogy „szembe kell nézni” a problémával, még nem feltétlenül jelenti, hogy automatikusan el is kell ítélni azokat, akik nem mondtak nemet, hanem csinálták, amit rájuk bíztak; csak és kizárólag annyit jelent, hogy minden egyes esetben gondosan mérlegelni kell az „igen”-nel, illetve a „nem”-mel járó egzisztenciális és morális kockázatokat. Arra ugyan nincs általános recept, hogy mekkora egzisztenciális kockázatot kell vállalnia egy embernek, és egyébként sem lehetünk biztosak benne, hogy az összes lényeges körülmény megismerése után képesek leszünk egyértelmű ítéletet alkotni, mégis balgaság volna tőlünk, ha eleve felfüggesztenénk az ítéletünket, hiszen a legsúlyosabb erkölcsi kérdéseket fölvető cselekedetekről van szó. Ráadásul pontosan azért sikerült a démoni gonoszság szolgálatába állítani amúgy jó embereket, mert számítani lehetett arra, hogy kiszolgáltatott, reménytelen helyzetükben az emberek sokszor egyáltalán nem mérlegelnek. És ehhez a „számitáshoz” még csak démoni gonoszság sem kellett: ehhez elég volt – és ha utólag sem nézünk szembe a „valódi problémával”, akkor könnyen lehet, hogy legközelebb is elég lesz – egy olyan közepszerű, kisstílű, „banálisan” gonosz ember, amilyenek Arendt leírja Eichmannt. – De az még kérdés, hogy ez a leírás elfogadható-e. Mert ezt is sokan vitatták.

Ez a vita két szálon folyt: az egyik Eichmann személye – igaz-e, hogy olyan hétköznapi, felületes, gondolkodásra képtelen, engedelmes parancsvégrehajtó, amilyenek Arendt bemutatja, vagy inkább „fanatikus náci és vad zsidógyűlölő”, aki „tökéletesen tisztában volt azzal, mit művel”¹⁴ –, a másik szál pedig az, hogy a „gonosz banalitásának” fogalma, mellyel Arendt az „Eichmann-jelenséget” leírja, átgondolatlan és ellentmondásos, továbbá homlokegyenest szemben áll azzal, amit a szerző korábbi műveiben a gonosz természetéről mondott. Bevallom, engem Eichmann személye érdekel kevésbé: nekem majdnem mindegy, hogy ő történetesen közönséges átlagember vagy fanatikus náci volt-e.¹⁵ Nekem attól akad el a lélegzetem, amit Arendt a vádolttnak a per alatt tanúsított magatartása, valamint kihallgatói és bírúi előtt tett vallomásai alapján elének tár: nevezetesen, hogy a pokoli terv kivitelezéséhez elég volt egy ilyen (vagy ha nem adunk hitelt annak, amit Eichmann magáról és a motívumairól mondott: elég lett volna egy hasonló) gondolkodásra képtelen és minden képzelőerő híján lévő kisszerű karrierista – egy közönséges, „banális” gonosztevő. Ha ez igaz, akkor a helyzet sokkal rosszabb, mint ahogy Arendt korábban képzelte. A TOTALITARIZMUS GYÖKEREI című művében a bűnözők legújabb fajtáját, köztük a halálgyárak működtetőit még úgy írta le, mint akik a „radikális rosszat” testesítik meg: tettük éppen azért tűnik felfoghatatlannak számunkra, mert nem érthető emberi motívumok mozgatják őket.¹⁶ Most viszont a felfoghatatlan gonosztettek elkövetőjeként egy egészen közönséges bűnözőt – egy *eichmann* – mutat be nekünk. De hát akkor hogy is van ez? Hiszen az ilyen Eichmannokat hiúság, önérdék, karriervágy, hatalomvágy és sok más hasonló – csupa rossz, de mégiscsak érthető – emberi motívum mozgatja: lehetséges volna, hogy a közönséges emberi indítékok és szándékok alapján elkövetett tettek eredőjeként is előállhat a felfoghatatlan gonosztevő?

Arendt tisztában volt azzal, hogy az Eichmann-könyvben több ponton is szembekerült saját korábbi álláspontjával. Erről főleg a levelei tanúskodnak,¹⁷ mivel tartotta magát ahhoz, hogy nyilvánosan nem válaszol a kritikákra és a támadásokra. Mindössze egyetlen alkalommal tett kivételt: Gershom Scholem nyílt levelére ő is nyílt levélben válaszolt,¹⁸ és mi-

után Scholem azt írta, hogy „nem tartja meggyőzőnek”, amit Arendt most „a gonosz banalitásáról” mond, sokkal elfogadhatóbbak számára „a radikális rosszról” szóló korábbi, „ragyogó és bölcs” fejtegetések, Arendt ezúttal feketén-fehéren megmondja, hogy megváltoztatta a véleményét. „Most valóban az a véleményem – írja –, hogy a rossz... soha nem »radikális«, és sem mélysege, sem démoni dimenziója nincs. Az egész világot elboríthatja és elpusztíthatja, mivel gomba módra terjed és tenyészik mindenütt a felszínen.”¹⁹ Ehhez két dolgot tennék hozzá. Arendt egy 1951-es, Jaspersnek írott levélben – melyben a TOTALITARIZMUS-könyv kéziratához fűzött kritikai megjegyzésekre válaszol – a következőket mondja: „Hogy valójában mi a radikális rossz, azt nem tudom, de úgy látom, valamiképpen ahhoz a jelenséghez van köze, hogy az emberek mint emberek fölöslegessé válnak (nem arról van szó, hogy eszközként használják őket valamilyen cél eléréséhez – ez emberi lényegüket érintetlenül hagyja, csupán emberi méltóságukkal tüközök –, hanem arról, hogy mint emberi lények válnak fölöslegessé). Ez történik, mihelyt valahogy kiiktatják a kiszámíthatatlanságot – azt, ami az emberi lények esetében a spontaneitással egyenlő. És ez mindig abból ered, hogy – jobban mondva: azzal jár együtt, ha – megtévesztő módon mindenhatóságot tulajdonítanak... egy individuumnak, azt képzelik, hogy van egy mindenható ember.” Am ha egyvalaki mindenható volna, akkor nem volna szükség a többiekre, „ez – pontosan úgy, mint a monoteizmusban, ahol a mindenható Isten EGY – ...fölöslegessé tenné az embereket”.²⁰ A másik megjegyzésem az, hogy Arendt és Jaspers levelezésében egyszer már sokkal korábban, 1946-ban is felmerült az a probléma, hogy a minden emberi képzeletet fölülmúló, szörnyűséges náci bűnöket kisszerű, „banális” bűnözők követték el. Jaspers *Die Schuldfrage*²¹ című könyvéről Arendt 1946. augusztus 17-én kelt levelében azt írta, hogy „megkérdőjelezhető” Jaspers definíciója, amely a náci bűnök kapcsán „büntetőjogi értelemben vett bűnökről” beszél: Arendt szerint ezek a bűnök „szétfeszítik a jog határait”, mivel nincs rájuk „elég súlyos büntetés”. Jaspers nem értett egyet Arendttel, mert az ilyen bűnben „elkerülhetetlenül valamiféle »nagyság«, sántáni nagyság” nyomát kellene keresni, és Jaspers szerint „ez nem illik a nációkra”, ahogy a „démoni” jelző sem illik Hitlerre. És ezután majdnem szó szerint azt mondja, amit Arendt tizenhét évvel később

az Eichmann-könyvben, illetve a Scholemnek írott levélben: „Szerintem a maguk totális banalitásában, prózai trivialitásában kell látnunk ezeket a dolgokat, mert igazából ez jellemzi őket. A baktériumok okozhatnak olyan járványokat, melyek nemzeteket törölnek el a föld felszínéről, de ettől még csupán baktériumok maradnak.”²²

Nekem ezekből az elemekből kezd összeállni a kép. Kezdem az utójára említett, de időben legkorábbi szöveggel: Jaspers levele szerint a náci bűnök felstilizálása azért veszélyes, mert a nagyság látszatát kölcsönzi az elkövetőknek. Arendt abból nem enged, hogy a náci bűnök ép emberi ésszel felfoghatatlanok, nem emberi léptékűek, de azt hamar belátja, hogy ettől még nem kell „sátáni gonoszságot” tulajdonítani elkövetőknek.²³ Néhány évvel később ezt úgy fogalmazza meg, hogy a „radikális rossz” nem az emberi gonoszsággal, hanem azal függ össze, hogy az emberek mint egyének fölöslegessé válnak, mert az emberi világban a sokféle akarat spontaneitása helyett egy „mindenhatónak” képzelte akarat érvényesül. Ez kerül be a TOTALITARIZMUS-könyv második kiadásába abban a formában, hogy a náci gonosztettek elkövetői a „radikális rossz” megtestesítői: fölöslegesnek tartják az embereket, még a saját életükkel sem törődnek, tetteik éppen azért felfoghatatlanok számunkra, mert nem érthető emberi motívumok mozgatják őket. Az Eichmann-könyvben Arendt továbbmegy: itt azt mondja, hogy a felfoghatatlan gonosztett akkor is bekövetkezhet, ha elkövetői még csak nem is megtestesítői, csupán eszközei a „radikális rossznak”. Az Eichmannok világában az is a „radikális rosszat” szolgálja, amit érthető emberi motívumok alapján tesznek. A kép elég riasztó, hiszen olyan ez, mintha valamiféle elvont, „radikális” rosszakarat (vagy még csak nem is elvont, hanem egy mindenhatónak gondolt ember – ahogy Kant mondta – „eltorzult” rosszakarata) kicselezné az embereket: kihasználná az ő „banális”, emberi léptékű gonoszságait, hogy érvényre juttassa az emberi ésszel felfoghatatlan gonosztettet. De vajon ebben az esetben mi róható fel az elkövetőknek? Arányban lehet-e az ő – és a többi kicselezett – tettének megítélése a tettek iszonyú következményeinek megítélésével? – Valami hasonlóra gondolhatott Scholem, amikor azt írta Arendtnek, hogy a „gonosz banalitása” üres

„jelszó”, melyet nem lehet „komolyan venni mint a morálfilozófiában vagy a politikai etikában releváns fogalmat”.²⁴ Scholemnek talán igaza is volna, ha Arendt új álláspontját a gonosz természetéről csupán abból rekonstruálhatnánk, ami az Eichmann-könyvben szerepel. Erről azonban később maga a szerző is azt mondta, hogy könyvében nem „elméletet vagy tanokat” fejtett ki a gonoszról, hanem egyszerűen beszámolt arról, amit a per során tapasztalt: a „gonosz banalitása”, mint írja, itt csak annyit „jelentett, hogy... bármilyen szörnyűségek voltak is a tettek, a tettes nem volt sem szörnyeteg, sem démoni”.²⁵ Csakhogy az Eichmann-könyv nem előzmények nélkül való.

Arendt THE HUMAN CONDITION című könyvének VISSZAFORDÍTHATATLANSÁG ÉS A MEGBOCSÁTÁS HATALMA című fejezetében a következőket írta: „A megbocsátásnak alternatívája – ám semmiképpen nem ellentéte – a büntetés. Közös bennük, hogy mindkettő megkísérel véget vetni valaminek, ami vég nélkül folytatódna, ha nem lépne közbe. Ezért olyan lényeges – mondhatni, alapvető szerkezeti elem – az emberi dolgok világában, hogy az emberek képtelenek megbocsátani azt, amit nem tudnak megbüntetni, és képtelenek megbüntetni, ami megbocsáthatatlannak bizonyul. Ez az igazi ismertetőjegye azoknak a bűnöknek, melyeket Kant óta »radikális rossznak« nevezünk, és amelyeknek természetéről még mi is oly keveset tudunk, pedig mi tanúi voltunk ama ritka alkalom egyikének, amikor a nyilvánosság körében felszínre törtek, és mindent elborítottak. Csak annyit tudunk, hogy az ilyen bűnöket sem megbüntetni, sem megbocsátani nem vagyunk képesek, és hogy ennélfogva ezek túlnőnek az emberi dolgok világán, és kívül esnek az emberi lehetőségek határain.”²⁶ – Ha figyelembe veszem ezt a szöveget, ellent kell mondanom Scholemnek: nem a „gonosz banalitásának” fogalma problematikus, hanem éppen a „radikális rossz” – melyet emberfia sem büntetni, sem megbocsátani nem képes – vált nem komolyan vehető, „sem a morálfilozófiában, sem a politikai etikában” nem használható „üres jelszóvá”, miután a náci büntettek megtörténtek. A „gonosz banalitásának” fogalma éppen hogy segít áthidalni azt a szakadékot, amely – amíg Arendt csak a „radikális rossz” fogalmával próbálta leírni a náci bűnöket – a gonosztettek minden emberi képzeletet fölülmúló szörnyűsége és elkövetőik büntethetősége között tátongott. A „gonosz

banalitásának” fogalma kellett ahhoz, hogy az Eichmann-könyv EPILOGUS-ának utolsó oldalain Arendt elmondhassa: „*Önnek meg kell halnia*”, mert az „*emberi nem egyetlen tagját sem kötelezhetjük arra, hogy olyanokkal éljen együtt e Földön*”, akik – akárcsak közönséges bűnözőként, esetleg csupán „*szerencsétlen flótásként*” – segítettek „*kivitelezni a tömegvilkosság politikáját*”; akármilyen volt is az Ön motívuma, Ön „*ténylegesen megtette*”, ha csupán „*engedelmes eszköz*” volt, akkor is végrehajtotta azokat a tetteket, amelyek e politika „*kinyilvánított akarata szerint... hallatlan és példátlan bűncselekmények elkövetésébe*” torkollottak (306–307. o.).²⁷ Azaz (ha a fentieket kiegészítem azzal, amit Arendt korábban a VISSZAFORDÍTHATATLANSÁG ÉS A MEGBOCSÁTÁS HATALMA című fejezetben²⁸ mondott): Önnek és mindazoknak, akik Önhöz hasonlóan közreműködtek az emberi világunkat elborító és pusztulással fenyegető, akárha külön-külön „banális” gonosz tettek elkövetésében, emberfia meg nem bocsáthat – önök azok közé tartoznak, akikről még Isten fia is azt mondta, hogy „*a ki által*” ilyen „*botránkozások... esnek*”, „*jobb annak, ha egy malomkövet vetnek a nyakába, és ha a tengerbe vettetik*” (Lukács, 17: 1–2), pedig ő mindig megbocsátást hirdetett²⁹ –, mi, emberek mégsem várhatunk, amíg utoléri önöket az utolsó, isteni ítélet, nekünk e földön kell megbüntetnünk, kivetnünk magunk közül Önt és az Önhöz hasonlókat, mert ha az önök sekélyes, minden mélységet nélkülöző gonoszsága elburjánzik, gyökerestül kiirtja még a lehetőségét is annak, hogy élhetővé tegyük emberi világunkat. Mi, emberek ugyanis úgy tesszük élhető kozmosszá az individuális akaratok irányította emberi tettek kiszámíthatatlan, kaotikus világát, hogy ígéreteket tesszünk egymásnak, és tartjuk magunkat az ígéreteinkhez; optimális esetben – ha az egyéni akarat maximája univerzalizálható – a morális törvényhez. Talán valami hasonlóra gondolt Arendt, amikor a Scholemnek írott levélben nemcsak annyit mondott új álláspontjáról, „*hogy a rossz... soha nem »radikális«, és sem mélysége, sem démoni dimenziója nincs*”, hanem még azt is hozzátette, hogy „*csak a jónak van mélysége, és csak a jó lehet radikális*”.³⁰

Scholem levelében szerepel még valami, amire a viták során sokan és sokféleképpen visszatértek: azt írta Arendtnek, hogy könyve

nemcsak állításaival, hanem a hangnemével is felháborította zsidó olvasóit, és egyebek közt ez is magyarázza a heves támadásokat. Scholem szerint Arendt „maliciózus” és „tiszteletlen” hangon beszél a zsidó nép szenvedéseiről, ugyanakkor hajlamos „demagóg módon felnagyítani” a Zsidó Tanácsok szerepét, és egyáltalán: hiányzik belőle a saját népe iránti szeretet.³¹ Vegyük sorra a kifogásokat. Ami az elsőt illeti, Scholem csúsztat: Arendt a zsidó nép szenvedéseiről nem beszél „tiszteletlen” hangon, ő csak nem követi azt az elvet, hogy a „szenvedőkről jót vagy semmit”, továbbá a szenvedéseket önmagukban még nem tekinti morális érdemnek. Ha jól értem Scholem kifogásait, ő nem az utóbbira gondolt – az valószínűleg csak annak szúr szemet, aki elfogadja „a szenvedés nevesít” keresztényi elvet –, ő azt veti Arendt szemére (azt nevezi „tisztelatlenségnak”), hogy amikor megírta a könyvet, nem volt tekintettel a túlélők érzékenységére, a két évtizeddel a történetek után még mindig elevenen sajtó és talán soha be nem gyógyuló sebekre: mindenről beszámolt, sőt – ez Scholem második kifogása –, „demagóg módon felnagyított” bizonyos negatív jelenségeket (erre, ti. a Zsidó Tanácsok szerepének „felnagyítására” most nem térek vissza: Arendt vitatható, illetve a források fényében „árnyaltabban értékelhető” állításairól már bőven esett szó). Megértem Scholemet: van abban valami, hogy amikor a holokauszt áldozatainak szörnyű szenvedéseiről kell beszélni, hiányoznak a megfelelő szavak, az ember (zsidó és nem zsidó egyaránt) úgy érzi, kevés (talán „tiszteletlen”), amit szavakkal elmondhat, a legtöbbben csak lehajtják a fejüket, és hallgatnak. De Arendtet is megértem: választhatta volna ugyan azt is, hogy nem írja meg a könyvet, de ha egyszer úgy döntött, megírja, nem tehette meg, hogy bizonyos pontokon lehajtja a fejét, és elhallgat.³² A túlélőnek talán könnyebb, ha hallgatás övezi a történeteket, talán könnyebb elfelejteni azt, amire nem emlékeztetik az embert, de a „kollektív felejtés” – túl azon, hogy úgymint csak ideig-óráig sikerülhet (a „feledés odú” nem létezik) – mindig nagyon veszélyes: amiről nem beszélünk, amit nem építünk be a közös történetünkbe, arról előbb-utóbb azt sem fogjuk biztosan tudni, hogy tényleg megtörtént-e.

Utoljára hagytam a legnehezebbet: azt az

léggé megfoghatatlan szemrehányást, mely szerint Arendt könyvének hangneme arról tanúskodnék, hogy a szerzőből hiányzik a saját népe iránti szeretet. A „zsidó nép” vagy „*Israel szeretete*” talán többre utal, mint amit Arendt kiemel belőle:³³ ő ugyanis úgy értelmezi ezeket a szavakat, hogy zsidó identitását kérik számon tőle. Ám erre a nagyon fontos kérdésre érdemben válaszol.³⁴ Zsidósága, mondja Arendt, életének „*egyik vitathatatlan ténye*”, de ő ennek a ténynek nem tulajdonít különösebb jelentőséget: „*Ha egyáltalán el lehet rólam mondani, hogy »valahová való vagyok«, valahová tartozom, akkor az a német filozófiai hagyomány.*”³⁵ A válasz első felét semmiképpen nem szabad úgy értenünk, hogy Arendt a „zsidó származás” tényéről beszél. A TOTALITARIZMUS GYÖKEREI című könyvében világosan megírta, mit gondol erről: az ellentmondásos zsidó asszimiláció produktumának nevezte Disraelit, akinek számára „zsidósága kezdetől fogva csak a származás tényét jelentette”; a szekularizáció következtében ugyanis „*a zsidó asszimiláció... felszámolta a nemzeti tudatot, vallási felekezetté változtatta a nemzeti vallást*”, azaz, az asszimiláns számára, ha egyáltalán zsidónak tartotta magát, csak a származás, a „*vérségi*” kötelék maradt.³⁶ A Scholemnek írott levélben nem erről van szó. „*Igazából soha nem mutattam másnak magam – mondja Arendt –, mint ami vagyok, és nem is éreztem erre kísértést. [...] Természetesen tudom, hogy ezen a szinten is létezik a »zsidó probléma«, de nekem ez soha nem jelentett problémát, még gyermekkorban sem. Mindig úgy fogtam föl a zsidóságot, mint életem egyik vitathatatlan tényét, és nem is kívántam soha változtatni ezen... ez adott volt.*”³⁷ A válasz másik fele viszont arra vonatkozik, ami nem adottság, hanem annak következménye, amit Arendt már kora ifjúságában magának választott: az ő „*házaja*” a német filozófia. Igaz, a 20-as években Németországban nem akármilyen tanárai voltak: Bultmann, Heidegger, Husserl, Jaspers. Ám az is igaz, hogy később be kellett látnia: az csak a 20-as évek németországi légkörének csalóka ábrándja volt, hogy ő is a német kultúra része lehet. Belátta, időben elment. Nevet az 50-es években – már az Egyesült Államokban – szerzett magának. A háború után néhány alkalommal járt ugyan Németországban, de ő nem tért vissza: sem az emigráns német társada-

lomtudósok 60-as évekbeli nagy hazatelepülési hullámával, sem később. Még a „szellemi hazatérés” is késett: csak évekkel a szerző halála után – Arendt 1975-ben, hatvankilenc éves korában halt meg – indult meg Németországban az Arendt-recepció. De legalább gyors és alapos volt. Ma Arendt szinte mindenütt „jelen van”: számos német városban neveztek el róla utcát vagy teret, és a 973-as „Hannah Arendt” Inter-City Express vasárnap kivételével naponta kétszer átszeli fél Németországot (reggel 7 óra 11 perckor indul Hamburgból, és 12 óra 33 perckor érkezik Stuttgartba – megállóhelyek: Hannover, Göttingen, Kassel, Frankfurt –, este pedig ugyanazon az útvonalon robbog vissza Hamburgba).

Jegyzetek

1. Hannah Arendt: EICHMANN IN JERUSALEM. A REPORT ON THE BANALITY OF EVIL. New York: Viking, 1963.
2. Szerkesztői előszó a BANALITY OF EVIL AND MEMORY DISCOURSE címmel közölt évfordulós összeállításhoz. *Hannah Arendt Newsletter*, 4. szám, 2001. április, 4. o.
3. Hans Mommsen: HANNAH ARENDT UND DER PROZEß GEGEN ADOLF EICHMANN. In: Hannah Arendt: EICHMANN IN JERUSALEM. EIN BERICHT VON DER BANALITÄT DER BÖSEN. München–Zürich: Piper, 1986. II–III. o.
4. Ebben persze Magyarországon feltehetőleg jó ideig nemcsak az érzékenységek, hanem politikai okok is közrejátszottak. Ami Izraelt illeti, ott nem annyira a politikának, mint inkább a politikusoknak volt szerepe a késedelemben: az első fordítás azonnal elkészült, az 1964-re tervezett kiadást azonban – a fordító szerint – az akkori miniszterelnök, David Ben Gurion személyes közbelépése megakadályozta (I. EUROPEAN HUMANISM AND THE JEWISH CATASTROPHE: HANNAH ARENDT'S ANSWERS TO QUESTIONS IN A MAARIV ROUND TABLE. In: *Hannah Arendt Newsletter*, id. kiad. 11. o.). Különbséget jelent továbbá az is, hogy – Magyarországgal ellentétben – Izraelben csak a kiadás késett, de nem övezte hallgatás a könyvet: az első reakciók szinte azonnal megszülettek (I. uo. 11–12. o.).
5. A rend kedvéért hozzáteszem: Argentína ugyan kérte Eichmann kiadatását, de ez – bár diplomáciai bonyodalmakhoz vezetett – a perbeli illetékesség szempontjából nem játszott komoly szerepet. Az illetékesség szempontjából az NSZK reagálása volt a döntő: noha jogilag Eichmann továbbra is német ál-

lampoljár maradt, *de facto* helyzete olyan volt, mint egy hontalané, hiszen a németek sem a kiadatását nem kérték, sem a külföldön tartózkodó német állampolgárokat megillető védelmet nem gyakorolták esetében, és – mint Arendt fogalmaz – „*Eichmann de facto hontalansága tette lehetővé a jeruzsálemi bíróság számára, hogy törvényt üljön fölötte*”. (265. o.)

6. Lásd: Böhm Ágnes: A HOLOKAUSZT TABUTÉMÁI. VITÁK ÉS TÉNYEK (ÉS, 2001. május 18.); Mesés Péter: ARENDRŐL, EICHMANNRŐL, TÉNYEKRŐL (uo. július 20.); Karsai László: ARENDT, EICHMANN ÉS A TÖRTÉNELMI TÉNYEK (uo. augusztus 3.); Molnár Judit: ARENDT ÉS A MAGYAR ZSIDÓ TANÁCS ÉS Böhm Ágnes: A HOLOKAUSZT TABUTÉMÁI (uo. augusztus 10.); Mesés Péter: ARENDRŐL, MÉG EGYSZER (uo. augusztus 24.).

7. Nem tudom megállni, hogy ne említssem meg; ehhez a – nyilvánvalóan téves – megjegyzéshez kapcsolódik a legabszurdabb szerkesztői jegyzet, amelyet valaha láttam. Miután a szerkesztő figyelmezteti az olvasót, hogy „*Arendt itt – és a magyarországi helyzet leírásában több alkalommal is – téved*”, hozzáteszi: „*A szerző iránti tiszteletből nem változtattunk a szövegen*.” (223. o.) – Hát igen. Holott át is írhatták volna. Már azon sem lepődnék meg.

8. Karsai László (ÉS, aug. 3., 13. o.) – Az utóbbi évtizedekben megjelent hatalmas nemzetközi és hazai holokausztirodalomról nagyon jó áttekintést ad Gyurgyák János részletes bibliográfiája (I. A ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON. Budapest: Osiris, 2001. 603–648. o., különösen: 610–611., 622–624. és 626–627. o.).

9. Molnár Judit (ÉS, aug. 10., 14. o.).

10. Nem sorolom ide a könyv 144–145. oldalán szereplő történetet Freudiger Fülöpről, mert Arendt itt a perről tudósít („*az ő kihallgatása során történt az egyetlen komolyabb rendbontás a közönség soraiban*” – 144. o.), az elhangzó bekiabálásokról és Freudiger védekezéséről pedig – akár igaz, akár „*árnyaltabban értékelendő*”, hogy Freudiger senkit nem bízott szövegre, ő maga viszont Romániába menekült – a sajtótudósítónak mindenképpen be kell számolnia.

11. Carol Brightman (szerk.): HANNAH ARENDT–MARY MCCARTHY: IM VERTRAUEN. BRIEFWECHSEL 1949–1975. München–Zürich: Piper, 1995. 231. o. – Az előforduló nevek és utalások magyarzata: Lionel Abel THE AESTHETICS OF EVIL: HANNAH ARENDT ON EICHMANN AND THE JEWS címmel cikket közölt a *Partisan Review* (a levélben: *PR*) 1963. március–áprilisi számában, melyben azzal vádolja Arendt, hogy Eichmann szerepét szépíti, a zsidókat pedig visszatásítónak ábrázolja; Heinrich: Heinrich Blücher, Arendt férje; Anti-Defamation League: Rágalmazásellenes Liga.

12. Uo. 238–240. o. – A tervezett esszé TRUTH AND POLITICS címmel először a *The New Yorker* 1967. február 25-i számában jelent meg, és bekerült Arendt

BETWEEN PAST AND FUTURE című tanulmánykötetének 1968-as bővített kiadásába (Viking: New York, 1968.). Magyarul IGAZSÁG ÉS POLITIKA címmel jelent meg (I. Hannah Arendt: MÚLT ÉS JÖVŐ KÖZÖTT. Osiris Kiadó–Readers International: Budapest, 1995. 233–271. o.). Itt Arendt a következőket mondja: „*Esszém megírását az EICHMANN IN JERUSALEM publikálását követő ügyvezetett vita ösztönözte. Célja tisztázni két különböző, mégis összekapcsolódó problémát, melyeket korábban nem gondoltam végig, ám úgy érzem, fontosságuk túlnő a kiváltó okon. Az egyik azt a kérdést illeti, hogy vajon indokolt-e mindig igazat mondani – feltétel nélkül hittem-e a »Fiat veritas, et pereat mundus« érvényességében? A másik a vitában felhasznált hihetetlenül sok hazugság kapcsán merült fel – e hazugságok egyrészt azt érintik, amit leírtam, másrészt a tényeket, melyekről beszámoltam. Gondolatmenetemben mindkét problémával megpróbálok számot vetni.*” (Uo. 233. o. l.j.)

13. A kérdést, melyre Arendt itt válaszol, Samuel Grafton tette fel neki egy 1963. szeptember 19-én kelt levélben. Grafton, aki a *Look* magazin felkérésére összeállítást készült írni az Eichmann-könyv fogadtatásáról, egy sor kérdést intézett Arendt-hez. Az idézett részlet egy tizenhárom oldalas kiadatlan szövegvázlathoz való, mely az Arendt-Archívumban található (idézi: Richard J. Bernstein: HANNAH ARENDT AND THE JEWISH QUESTION. Cambridge: Polity Press, 1996. 209–210. o. j.)

14. Ezt mondja például Karsai László (I. ÉS, aug. 3., 13. o.).

15. Ebben Mesés Péterrel értek egyet (I. ARENDRŐL, MÉG EGYSZER, ÉS, aug. 24., 14. o.).

16. Hannah Arendt: A TOTALITARIZMUS GYÖKEREI. Budapest: Európa, 1992. 552. o. (A mű először 1951-ben jelent meg, de a „*radikális rossz*” kifejezés csak a második kiadás – THE ORIGINS OF TOTALITARIANISM, New York: Harcourt, 1958 – végére betoldott kiegészítésben szerepel. Korábban Arendt ugyanebben a jelentésben az „*abszolút rossz*” kifejezést használta.) – Itt jegyzem meg, hogy a kanti „*Radikálböse*” terminust a magyar filozófiai szaknyelv a „*radikális rossz*” vagy – Vidrányi Katalin szép fordításában (I. Immanuel Kant: A VALLÁS A PUSZTA ÉSZ HATÁRAIN BELÜL ÉS MÁS ÍRÁSOK, Budapest: Gondolat Kiadó, 1974) – a „*gyökeres rossz*” kifejezésekkel adja vissza, ami elfedi a német és angol szövegekben nyilvánvaló szembenállást a gonosz (*Böse, evil*) két fajtája, a „*radikális*” és a „*banális*” (magyarul: radikális rossz és banális gonosz) között.

17. 1963. szeptember 20-án kelt levelében például így ír erről Mary McCarthynak: „*Szeretném hozzátenni, hogy a TUDÓSÍTÁS néhány ponton tényleg ellentmond annak, ami a TOTALITARIZMUS-könyvben áll.*” Arendt három ilyen pontot sorol fel: a korábbi könyvben hosszasan beszélt a „*feledés odüüröl*”, a TUDÓSÍTÁS-ban viszont azt írta, hogy „*a feledés odüü*

nem léteznek”, mert legalább egy ember mindig életben marad, hogy a történetet elmesélje; Eichmann esetében egyáltalán nem volt olyan szerepe az ideológiának, mint azt a TOTALITARIZMUS-könyvben általában feltételezte; végül a „*gonosz banalitásának*” fogalma szemben áll azzal, amit a korábbi könyvben a „*radikális rosszról*” mondott (Hannah Arendt–Mary McCarthy: i. m. 233–234. o.). – Mindennek fényében kevésbé meggyőző Karsai Lászlónak a megállapítása, hogy az Eichmann-perben Arendt „*saját totalitarizmuskonceptiójának alátámasztásához keresett érveket*” (ÉS, aug. 3., 13. o.).

18. Hannah Arendt–Gershom Scholem: „EICHMANN IN JERUSALEM”: EXCHANGE OF LETTERS BETWEEN GERSHOM SCHOLEM AND HANNAH ARENDT. *Encounter*, 1964. 1. szám. (Újranyomatva: THE JEW AS PARIAH. [Szerk.: Ron. H. Feldman.] New York: The Grove Press, 1978.)

19. Hannah Arendt–Gershom Scholem: i. m. In: THE JEW AS PARIAH. Id. kiad. 245. és 250. o.

20. Hannah Arendt–Karl Jaspers: CORRESPONDENCE, 1926–1969. (Szerk.: Lotte Kohler és Hans Saner.) New York: Harcourt, 1992. 166. o.

21. Karl Jaspers: DIE SCHULDFRAGE. Heidelberg: Lambert Schneider Verlag, 1946.

22. Hannah Arendt–Karl Jaspers: i. m. 54. és 62. o.

23. December 17-én kelt levelében azt válaszolja Jaspersnek, hogy valóban veszélyes „*sátáni nagyságot*” tulajdonítani a nácioknak, de azért fenntartja, hogy „*mégiscsak különbözik az az eset, amikor valaki meggyilkolja idős nagynénjét*”, illetve amikor „*emberek... hullákat előállító gyárat építenek*”. (Uo. 69. o.)

24. Hannah Arendt–Gershom Scholem: i. m. In: THE JEW AS PARIAH. Id. kiad. 245. o.

25. Hannah Arendt: THINKING AND MORAL CONSIDERATIONS: A LECTURE. In: *Social Research*, 1971. 38. évf. 3. szám, 417. o.

26. Hannah Arendt: THE HUMAN CONDITION. Chicago: University of Chicago Press, 1958. 241. o.

27. Ha nem kellene tekintettel lennem a recenzio arányaira, legszívesebben teljes egészében idézném az EPILOGUS utolsó másfél oldalát, amely – nemcsak az eredetiben, hanem a kiváló magyar fordításban is – szép és okos szöveg. Megragadom az alkalmat, hogy köszönetet mondjak a fordítóknak, Mese Péternek és Pató Attilának: a mai magyar könyvkiadásban ritkaságszámba megy az ilyen világosan és szépen fordított szöveg. De azért ez mégiscsak a magyar könyvkiadás: a fordítás ugyan kiváló, de a könyvben a Kiadó nem tüntette föl az egyik fordító, Pató Attila nevét.

28. Hannah Arendt: THE HUMAN CONDITION. I. h. 236–243. o.

29. Arendt értelmezése, melyben az idézett újszövegségi helyzet úgy mutatja be, hogy Jézus ott az ember által megbocsáthatatlan bűnökről beszél, szemben áll a folytatással (Lukács, 17: 3–4), ahol megbos-

csátást hirdet, l. uo. 241. o. (különösen: 78-as és 80-as lábjegyzet).

30. Hannah Arendt–Gershom Scholem: i. m. In: THE JEW AS PARIAH. Id. kiad. 250. o.

31. Uo. 241–243. o.

32. A 70-es években egy tv-interjúban föltették neki azt a kérdést, hogy – a sok kritika és támadás ismeretében – ma másképpen írná-e meg az Eichmann-könyvet, mire Arendt azt válaszolta, hogy semmiképpen nem írná meg másképp, vagy egyáltalán nem írná meg, vagy, ha igen, ma is ugyanazt tenné, amit akkor: mindent megírna, ami a tudomására jutott.

33. Tatár Györgynek valószínűleg igaza van abban, hogy Arendt nem egészen arra válaszol, amit Scholem a szemére vet: ami ugyanis Scholem szerint „*maradéktalanul hiányzik Arendt művéből, az a zsidó tradíciónak egy olyan fogalma, amelyet éppen magától értetődő volta és meghittsége folytán szinte lehetetlen izolálni és meghatározni. Ez a fogalom, az ahavat Jisrael, azaz Izrael szeretete. [...] A fogalomról semmit, a címzett személyiségéről mond annál többet, hogy Arendt igen meleg hangú válaszlevelében érdeklődik később e »teológiai« fogalom keletkezési körülményei és kora iránt, valamint irodalomjegyzéket kér a szóban forgó »kérdéshez«*”. Ez az értetlenség Tatár szerint „*kivétel nélkül jellemez minden – főleg Németországban, de tulajdonképpen bárhol egybeült felnőtt – asszimilált elit értelmiségét*”, aminek az a magyarázata, hogy noha az európai kultúra természetesen nem egészében véve antijudaista, de „*a kultúra egészéből hiányzik a judaizmussal szembeni – akár közömbös – jóindulat, s így az e kultúrába átlépettek egyik első mozdulata a Scholem által felidézett érzés tovatűnése*”. (Tatár György: IZRAEL. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. 170–171. o.)

34. A maga módján Arendt tulajdonképpen még azt a kérdést is érinti, amelyet Tatár a mai zsidó nép maradéktalan egyediségéeként ír le, nevezetesen, hogy egyszerre létezik a történelmen kívül (mint „*tisztán vallási-rituális, ám mégsem felekezeti entitás*” – uo. 178. o.) és a történelemben (mint államalkotó nép). Levelében Arendt beszámol arról az esetről Scholemnek, amikor egy izraeli szocialista azt mondta neki, hogy „*maga meg fog érteni: mint szocialista nem hiszek Istenben, én a zsidó népből hiszek*”. Arendt azonban nem bizonyult megértőnek: szerinte „*e népet valaha Istenbe vetett... erős hite és Isten iránti szeretete tette naggyá*”, ám ha ez már nem jellemzi, ha „*ez a nép most csak magában hisz*”, akkor a hitnek semmi köze a néphez (Hannah Arendt–Gershom Scholem: i. m. In: THE JEW AS PARIAH. Id. kiad. 247. o.).

35. Uo. 246. o.

36. Hannah Arendt: A TOTALITARIZMUS GYÖKEREI. Id. kiad. 83. és 88–89. o.

37. Hannah Arendt–Gershom Scholem: i. m. In: THE JEW AS PARIAH. Id. kiad. 246. o.

Erdélyi Ágnes

ESSZÉBESZÉD – ZSIDÓ KÖRKÉP A HUCUL HEGYEKBŐL

*Stanisław Vincenz: Találkozás haszidokkal
Fordította és a jegyzeteket írta Pálfalvi Lajos
Múlt és Jövő Kiadó, 2001. 314 oldal,
1850 Ft*

Mint minden könyv, ez is a borítóval kezdődik; a borítón egy fényképet látni, nyilvánvalóan régi (múlt század eleji vagy még régebbi) fényképet, rajta egy öreg, kaftános, prémsapkás zsidót, aki ráborul valamilyen asztalszerűségére. A kiadó példás módon megadja a fénykép leelőhelyét – egy, a krakkói zsidónegyed több mint száz évét átfogó albumból való. Persze nem ez az érdekes. Valami szokatlan érzést ébreszt ez a borító, valami furcsa idézetnek tűnik, s ha gondolkodni kezdünk, hogy vajon honnan ismerősek a fénykép elemei, rádöbbenünk, hogy különösen a fénykép körülbelül egyharmadát betöltő terítő, drapéria különleges textúrája által mintha egy nem létező Vermeer-festmény fekete-fehér reprodukcióját látnánk. (A hátsó borító hosszúkás alakja e logika szerint egy Modigliani-kép fotós *alter egója* volna.) A minőségeknek ez a furcsa keveredése tulajdonképpen jól tükrözi a könyv erőseit. A belső borító szerint esszék gyűjteményéről van szó, ám a könyv valójában recenziók, visszaemlékezések, esszék és novellák sora. Az eredeti kiadás címe – ZSIDÓ TÉMÁK – megnevezi az egység alapját, hiszen mindegyik szöveg valamilyen módon foglalkozik a zsidósággal vagy kapcsolódik hozzá. A kötet gazdagságát éppen az adja, hogy ez a „téma” különböző kontextusokban és különböző módokon jelenik meg, a szabályos recenziótól az esszéken és visszaemlékezéseken keresztül egészen a mitikus elbeszélésig.

Stanisław Vincenz (1888–1971) nem egészen ismeretlen a magyar olvasóközönség előtt: 1994-ben jelent meg válogatás esszéiből a Jelenkor Kiadónál (TÁJAK – TÖRTÉNELEMMEL), illetve az ideai könyvhétre (egy időben tehát a Múlt és Jövő e könyvével) adta ki a Felső-Magyarország Kiadó BESZÉLGETÉS A SZOVJET MEGSZÁLLÓKKAL címmel visszaemlékezéseit. Vincenz a magyarul már szintén olvasható Jerzy

Stempowski-val együtt a lengyel esszéirodalom úgynevezett keleti iskolájához tartozik, s ez a földrajzi irány mindkét szerző esetében nem pusztán a születés helyét jelöli. A Keleti-Kárpátok, a lengyel határvidék gyönyörű tája és az ott élő népek nyelve, kultúrája, mindennapjai és történelme valóban a közhelyeszerű „kiapadhatatlan forrást” jelentette Vincenz számára. Lengyelek, huculok, ukránok és zsidók éltek ezen a vidéken együtt, tulajdonképpen békében, egymásraultaltságban, bizonyos fokú elzárttságban. Ezt a saját tájat és embezeit írta meg Vincenz újra meg újra, erről szól a HAVASI RÉTEKEN, a többrészes szociografikus pontosságú regényfolyam kötetei.

Vincenz írásaiban egy különös hang megszólalása jelenti a legnagyobb élményt. A műfaji különbözőségek ellenére végig érezni ugyanazt a szeretetteljes, rendkívül művelt beszélt, aki egyszerűen tudja, hogy olyan világról van tudása, amely már eltűnőben, vagy már el is tűnt, ám amit részben személyes, részben „magasabb” érdekek miatt kötelességre megörökíteni és megőrizni. A személyes érdek természetesen gyermekkorra és ifjúságra emlékeinek megmentése (ne feledjük, hogy élete utolsó harmincegy-harminckett évét emigrációban tölti, mint a XX. századi lengyel irodalom nagyjainak többsége), a másik érdek pedig egy speciális történelmi, földrajzi és kulturális alakzat dokumentálása, bár tudjuk, hogy önmagában e két intenció egyikéből sem születik valamirevaló irodalom. Am Vincenz írói kvalitásai, az a képessége, hogy az írássá alakított beszélgetés változó „fonala” mellett meg tudja tartani az esszébeszéd magas minőségét, sikeressé teszik ezt az értékőrző vállalkozást. Az esszébeszéd hagyományos előadásmódjára, az élőszóhoz való közelsége Vincenz-nél nemcsak poétikai konvenció (s természetesen változó mértékben jellemzi az egyes írásokat), hanem a már említett hanghoz való hűség eredménye is. Mindehhez hozzájárulhatott Vincenz sajátos munkamódszere: állítólag műveinek nagy része úgy készült, hogy a délután megfelelő pillanatában, a kandeló előtti karosszékekben rágyújtott pipájára, és nekikezdett mondandójának, amit felesége gyorsírással jegyzett le. Másnap délelőtt felesége letisztázta az előző este elhangzottakat, miközben Vincenz átnézte, javítgatta az előző

nap letisztázott részeket, s innen már mehetett is a nyomdába vagy szerkesztőségbe. Hagyományos értelemben tehát nem is írt.

A TALÁLKOZÁS HASZIDOKKAL furcsa irányból közelíti meg azt, amit ma multikulturalizmusnak szokás nevezni, s ami talán a legkézenfekvőbb didaktikus hozománya lehetne a vincenzi világképnek. A különleges földrajzi adottságokhoz igazodó életkörülmények a jól ismert kelet-európai zsidóságon belül létrehoztak egy olyan csoportot, amelyik ugyanúgy haszid, elsősorban kereskedéssel és kézművességgel foglalkozó zsidókat jelentett, mint a galíciai *stett* lakóit, ám ott, azon a tájon és levegőn közelebb került a (vad) természethez és a szájhagyomány történetei által az elsősorban hucul „óslakosság”-hoz. A kereskedelem lényege ugyanaz: árut vettek (vagy termeltek), szállítottak és adtak tovább, ám nem mindegy, hogy ez mondjuk országúton történt szekérrel vagy a vad Cseremos nyolcvanhét nagykanyarral szabdalt folyamán, ahol az egyik elbeszélés hőse, Funt úsztatta le húsz éven keresztül tuta-jokon portékáját, öttonnányi fát. Funt egy Vincenz által megörökített kihalt *species*, az „erdei zsidók” képviselője. Olyan emberek ezek, akikből hiányzik mindenfajta urbanizáltság, s akik nagyon mélyen kötődnek valásuk és hagyományaik mellett egy adott, különleges szépségű földrajzi tájhoz. Ez pedig ugyanaz a vidék, ami a hucul pásztorok otthona is. Huculok és zsidók nemcsak békében és kölcsönös tiszteletben éltek itt egymás mellett, hanem – és Vincenz ezzel a meglátásával előlegezi meg a mai multikulturalizmus és regionalizmus tanait – mindketten egy hasonlóan archaikus „vallási kultúra” örökösei is. A hucul hegyi pásztorok szellemekkel és varázslókkal benépesített mondavilágában nagy tisztelet övezte például Baal Sém Tóvot és a többi csodarabbit. A varázslatok és azok elkerülése, a tánc kitüntetett szerepe mind hasonló jellegzetességek a két kultúrában. Vincenz, a provanszál eredetű lengyel (nemesi) család sarja finom empátiával rögzíti a zsidó legendák, vándortörténetek helyi változatait (mint amilyen a gölem legendájának változata A CSODATÉVŐ című elbeszélésben). A könyv VISSZHANGOK ÉS EMLÉKEK című első részében találhatjuk a recenziókat, esszéket, visszaemlékezéseket, míg a második, MÍTOSZOK ÉS TÖRTÉNETEK című

részében Vincenz az általa feldolgozott zsidó mondákat, történeteket írja újjá. Ez a rész – különösen a Bojánból, ebből a kevésbé ismert zsidó vallási központból származó történetekkel, mitikus elbeszélésekkel, a bukott angyal és az utolsó rabbi párbeszédével – igazán zavarba ejtő olvasmány, egyrészt a szövegek erőteljes nyelvi és poétikai kimunkáltsága miatt, másrészt mivel úgy adja vissza a többé-kevésbé ismert zsidó történeteket, hogy közben a helyszín különleges ismeretével képes rekonstruálni azt a történeti teret, ahol ezek a legendák éltek. Ilyen tér és mozgás a *bálagólék*, a zsidó kisfuarosok világa, ahol a mesélés tudománya nagy kincs, s ahol Bjumen, a legjobb bálagólé a kultúrák közötti békés együttélés bajnokaként két lovát más-más nyelven szólítja meg azok származásának megfelelően.

A kötet tartalmazza Vincenz minden zsidó témájú írását, a válogatás az író fiától és özvegyétől való. A magyar kiadás jól szerkesztett, a fordító jegyzetek sorával segítette a szakismerteket igénylő utalások vagy nevek megértését. Rögtön három utószó is kiegészíti a kiadást, bár ezek közül Kiss Gy. Csabáé nem nevezhető nélkülözhetetlennek. Pálfalvi Lajos utószava viszont röviden és pontosan tájékoztat. A szerkesztőségi utószó (valójában filológiai jegyzet) pedig tulajdonképpen természetes kísérője kellene, hogy legyen minden válogatásnak – a magyar könyvkiadásban ez sajnos még nem gyakorlat.

A fordítóról, Pálfalvi Lajosról el kell mondan, hogy már két évtizede a magyar polonisztika egyik meghatározó képviselője, aki rengeteget tett elsősorban fordítóként – Gombrowiczról, Miłoszon és Mrożeken keresztül Vincenzig, Stempowskiig vagy Szewcig, Liberáig, hogy csak egy részét említsük – a lengyel irodalom magyarországi ismertségéért, s aki ezenkívül tanárként, szerkesztőként, szervezőként is komoly munkát végez. Nélküle a mai magyar könyvkiadásban nem lenne ennyire jól képviselve a gazdag lengyel irodalom. A 2001. év könyvhetén megjelent mindkét Vincenz-kötetet (ezt is és a BESZÉLGETÉS A SZOVJET MECSZÁLLÓKKAL címűt) is ő kezdeményezte és fordította, ezzel is különleges hangsúlyt adva a magyar nyelven elérhető esszéirodalomnak.

Nemes Péter

VITA

LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ

Öszintén meglepődtem Gyáni Gábornak az ELBÁTÓL KELETRE című tanulmánygyűjteményéről írt ismertetésén. (L. a *Holmi* októberi számát.) Mert könyvismertetés sokféle lehet. Nem reméltem, hogy egy szaktörténész veszi a fáradságot, és a majdnem négy évtized terméséből válogatott, eléggé szerteágazó magyar nyelvű tanulmányaim belső összefüggéseit, módszerét és szemléletét oly szakértelemmel és gonddal vegye bonckés alá, mint ezt Gyáni Gábor teszi. Átgondolt kommentárjai arra ösztönöznek, hogy megköszönve a figyelmet és az alig lepezett rokonszenvet, amelyet munkám iránt tanúsít, reflektáljak írására, és mondani-valóját (ahol tudom) továbbgondoljam.

Nagy nyereségnek tartom, hogy Gyáni írása világosabbá teszi számomra, mint eddig sejtettem, hogy mi az, ami egy hazai társadalomtörténész perspektívájából nézve mondanivalóból könnyen elfogadható (például, hogy a szavak nemcsak kifejezik, hanem mágikus erejük révén formálják is magukat a dolgokat; ugyancsak megértésre találnak alkotmánytörténeti szempontjaim), és mi az, ami sokkal kevésbé nézeteimből tűnik meggyőzőnek. Nem óhajtván reflexióimat hosszúra nyújtani, nem térek ki mindarra, amiben, úgy tűnik, hasonlóan gondolkodunk. Az a benyomásom, hogy ahol viszont nézetünk eltérő, ott az történik, hogy Gyáni pontosan (és csak ritkán összefüggéseiből kiragadva) idéz tanulmányaimból, de aztán vagy olyan következtetéseket von le az idézetből, amelyek nem feltétlenül következnek belőle (és én nem vallom ezeket), vagy pedig ellentmondást fedez fel idézetek között, ahol én nem érzեлек ilyesmit. Az utóbbi típusú bírálatnál szemben talán védekezhetnék azaz, hogy elnézhető, ha egy kutató álláspontja négy évtized során némileg változik. Gyáni vélt ellentmondásai azonban nem ilyen természetűek.

Nézzünk példákat. Valóban vallom, hogy a könnyen lezajlott kommunista hatalomátvételélménye 1947-ben engem „*nagyon sok tekintetben befolyásolt*”, de ebből nem következik, hogy „*szüntelenül azt kutattam*”: milyen okok vezettek

a kommunista diktatúrához. Vagy abból, hogy „*én azt is mindig kézenfekvőnek tartottam, hogy egy nyugat-európai típusú civil társadalom aligha vedlett volna át egy politikai folyamaton keresztül a szovjet típusú szocialista rendszerbe, ahogy ez az Elbától keletre történt*”, éppen nem következik „*a magyar különút (Sonderweg)*”. A Sonderweg ugyanis fogalmilag feltételez egy általános (marxista vagy modernizációs) társadalomfejlődést, unilinearista elméletet, amit soha nem vallottam, sőt tanulmányaimban bíráltam. Bevallom, azt sem értem, hogy miért mondanának ellent egymásnak (1), véleményem (Gyáni találó összegzését ismételve), hogy a magyar társadalom a második világháború után, *„elbukott a demokrácia próbáján”* és (2) *„feledékenységgem”*, hogy bevallottam, hogy az 1956-os forradalom pár napja *„életre szóló élményt nyújtott”*. De hát én felfedtem a Deák Ágnessel 1992-ben készült interjúbán (történetesen nyilvánosan először), hogy az *„életre szóló élmény”* az ÁVH belügyminisztériumi iratanyagának a vizsgálata volt, amivel az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság bízott meg, s amelynek segítségével aztán (sok választásom nem lévén) november végén, Gyáni ironizáló megfogalmazása szerint Angliába *„disszidáltam”*, *„elszármaztam”*. Nem világos számomra, hogy tulajdonképpen miről is feledkeztem meg.

A mélyebb véleménykülönbség Gyáni és köztem a kommunista hatalomátvétel okaira vonatkozik. Teljesen egyetértek vele abban, hogy *„lényegében igazolhatatlan”* az az álláspont, *„mivel nem került rá sor”*, hogy *„a nyugati civil társadalom feltehetően ellenállóképesebbnek mutatkozott volna a bolsevik expanzióval szemben”*, mint ahogyan az Elba keleti oldalának társadalmi szerepeltek. De a bizonyíthatatlanság nem feltétlenül jelenti azt, hogy a véleményem nem ésszerű és indokolt. Hogy ezt talán mégiscsak a kelet-európai jellegzetességek számbavétele dönthetné el. E jellegzetességek hiányában végül is Ausztria és Finnország (!) összehasonlíthatatlanul keményebb ellenálló képessége (l. könyvem 34–35. o.) mégiscsak elgondolkodtató.

Gyáni nem tartja meggyőzőnek a magyar nacionalizmusra vonatkozó elképzeléseimet sem, és ez viszont részben az én hibám. Álláspontomat ismét szakszerűen foglalja össze, hogy aztán megint ellentmondást fedezzen fel ott, ahol ilyen, véleményem szerint, nem léte-

zik. Ugyan miért nem szolgálhatta a 67-es kiegyezés „minden társadalmi réteg és valamennyi nemzetiség javát”, és emiatt a dualista korszak döntő politikai kérdései miért nem rendeződtek a nacionalizmus célkitűzései alá? Kell-e bizonygatni, hogy a politikai stabilitást biztosító 67-es kiegyezés a nem magyar nemzetiségek gazdasági megerősödését is előmozdította? Egyszerűsödés pedig kétségbe vonható-e, hogy a közjogi kérdés (azaz a 67-es keretek tágítása), valamint a „magyarosodás” előmozdítása voltak a korszak döntő politikai kérdései? Nyugat-Európában (és ezen volt tanáromhoz, John Plamenatzhoz hasonlóan én is főleg a Rajnán túli országokat értem) a politikai konfliktusok elsősorban nem a nemzeti kérdések körül szerveződtek. Nálunk viszont igen, és ez döntő különbség. Magyarországon (és másutt is Közép-Európában, szemben a Balkánnal), és ebben, gondolom, egyetértünk Gyánival, a liberális nacionalizmus volt a reformkortól egészen 1910-ig a döntő politikai irányzat. Ez eléggé különös állatfajta (amely egyébként *mutatis mutandis* máig fennmaradt). Ugyanis a liberalizmus és a nacionalizmus filozófiailag összeegyeztethetetlenek, de politikailag Európának ezen a részén mégis tartósan összekapcsolódtak. Kötetem egyik hiányossága (a sok közül), hogy ezt egyetlen tanulmányomban sem fejtettem ki (mármint magyar nyelven). Sőt 1965-ben (egy 1959-ben tartott előadásra visszautalva) azt az ügyetlen megfogalmazást mertem megismételni, hogy „a kiegyezéssel korszakot csak akkor tarthatjuk liberálisnak, ha liberalizmuson egészen más dolgot értünk, mint amit Nyugat-Európában értenek és értenek ez alatt”. Hogy „egészen más”, ez túl meredek (*mea culpa*). De ma is vallom, hogy szemben a nyugat-európai liberalizmussal, amelynek kemény magját az individualizmus képezte, a magyar liberalizmus a jogkiterjesztés és részben a jogegyenlőség gondolatán alapult (a „polgári”, „polgárosodás” is elsősorban ezekre asszociált). Álláspontommal jórészt (idézeteiből kiderül) Gyáni is tisztában van.

Csak egészen röviden a regionális tipológiáról. Ennek nehézségeiről a bevezetőben eléggé részletesen írtam. Gyáni idézetekkel jól összefoglalja véleményemet, hogy ti. szinte lehetetlen társadalmi strukturális jellegzetességek alapján Európát régiókra osztani. (A magyar társadalmi adottságok például bizonyos

tekintetben az osztrák–cseh, más tekintetben a lengyel–orosz viszonyokhoz vagy megint a nyugat-európaiakhoz hasonlítottak, l. 10–11 o.) De hát, mint erre Gyáni rámutat, én mégis használom a „Közép-Európa”, „Kelet-Európa” terminusokat. Igen, de az én használatomban ezek csak címkék, rövidítésre használt utaló szavak a német–osztrák–cseh vagy az orosz és a balkáni területek jelölésére. Ártalmatlan kifejezések a régiók, mindaddig, amíg nem a társadalmi analízis felfűjt kategóriáiként használjuk őket. Szerintem nem érdemes feltenni olyan kérdést, hogy „hová tartozik” Oroszország vagy a Habsburg Monarchia. De ha érdemes lenne is, remélem, hogy legalább maga a megkülönböztetés a régió szó kétféle használata között elfogadható. Még sok minden tartozna ide, de át kell térjek végül a történeti értékelés kérdésére, ami a recenziót a Molnár Erik-vita kapcsán foglalkoztatja.

Előjáróban Gyáni rámutat arra, hogy én a legendákat gyártó történészek bírálatánál egyoldalúan mindig a nemzeti múlt legendáival foglalkozom. Ez tényleg így van. Talán azért nem foglalkozom a baloldali csalafinta tanmeséivel, mert engem a nagyobb *közéleti* viták érdekelnek, mint a Szekfű-, az Eckhart- és a Molnár Erik-vita. Ezek pedig (talán éppen azért, mert a nacionalizmus jelentőségét mégsem túlzom el) a nemzeti kérdések körül forogtak. Ha például Szabó Ervin vagy Balázs Béla történeti munkája annak idején érdekes közéleti vitát produkál, nem valószínű, hogy ismertetését mellőzőm. Gyáni különösnek tartja, hogy jó véleménnyel vagyok a marxista ideológus Molnár Erik-ről (aki ráadásul Rákosi minisztere is volt). Igen, ma is úgy látom, hogy a Molnár Erik-vita és főleg a vita következményei indítottak el egy szellemi magáraeszmélést és „európaizálódást”, amely (szemben például a szlovák vagy a román, azóta is nemzeti legendapalántákat gondozgató történetírással) a kritikai érzék megerősödéséhez vezetett. Sőt ez a szellemi fordulat még az 1989-es rendszerváltozás minőségére is kihatott (ismeretes, hogy hány történész és szociológus került be az új politikai elitbe). De térjünk vissza Molnár Erikhez és Gyáni Gáborhoz.

Mint ezt Gyáni hangsúlyozza, tényleg jelentős lépésnek tartom módszertani szempontból, hogy a nacionalizmusvitában Molnár élesen elválasztotta a történeti folyamat leírását

annak értékelésétől. Mi több, őszintén az értékelés problémáját a marxista történettudomány még nem oldotta meg (109. o.). Ilyen módon a történeti értékelés zárójelbe került. A párt a nacionalizmusvitát nem zárta le felülről, és a marxista történetírás korábban monolitikusnak hitt egysége felbomlott. A történészek (egyidejűleg!) különböző irányból kezdtek vizsgálni a történeti folyamatokat, ezekről nyilvánosan is vitatkoztak, és így a történetírás, valamint a hozzá kapcsolódó politikai publicisztika magasabb szintre jutott. Hogy ez valahogy így történhetett, ezzel talán recenzió is egyetértene. Ennek akadálya az, hogy Gyáni szerint (1) én azért fogom Molnár Erik pártját, mert szerintem az ő platformja állt „legközelebb a sine ira et studio történetírói követelményéhez”, és (2) Molnár én az „értékmentes történetírás” képviselőjének tartom. Sőt (3) egészen a közelmúltig én magam is meg voltam győződve „a tárgyszerű tényleírás pozitívista ideáljának feltétlen érvényességéről” (4). Újabb tanulmányaim ugyan azt tanúsítják, hogy „ma már a tények értékmentes leírhatóságát illetően” kétségeim vannak. Bevallom, kínos zavarban vagyok, mert a felsorolt négy tétel közül egyikben sem ismerek saját álláspontomra (bár igaz lenne a harmadik, mennyivel könnyebb dolgom lenne). Ahelyett, hogy elkezdeném taglalni ellenvetéseimet, inkább egyetértek Gyáninak ezekkel a kérdésekkel

összefüggő bírálatával, hogy „nem kellően tisztázta Péter a maga számára az értelmezések és értékek történeti megismerésben betöltött szerepét”. Így van, Gyáni ebbe jól beletalált, de azért nem tapogatózom teljes sötétségben: szkepticizmusom korlátozott. Szerintem a történész érvényes megállapításokat tehet, például amikor, Benczédi László kifejezésével, „portalanítja” a múltat, azaz lefejt a múltképről azt, ami arra (anakronisztikusan) utólag rátelepedett. Már ennél sokkal nehezebb a múltat kíváncsiságból, öncélúan annak fogalmaival újrakonstruálni. Ha azonban forráskezelésében a történész kompetens, és képzelőereje jó, nem ritkán ez is sikerülhet neki. De, és ezt Nuffield College-beli éveim óta valloam, az eredmény mindenképpen részleges marad, nem lehet „definitív”, azaz végleges. Többek között azért nem, mert minden jelentősebb kijelentésünk mögött (tudva, nem tudva) értékítéletek húzódnak meg, ezek pedig időről időre változnak. Tisztában vagyok vele, hogy az újrakonstruált múlt nem lehet objektív, de más történészekhez hasonlóan mégis ilyennek a megalkotására törekszem. Nem hallgatom a „posztmodern” celebritások parttalan relativizmusra csábító, önpusztító sziréndalait. Ennyi talán elég is az önvizsgálatból, amire Gyáni Gábor méltányos elemzése készítetett.

Péter László

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és a Soros Alapítvány
támogatásával jelenik meg

